GOLDLITE ONLINE EDUCATIONAL SERVICES

KCSE SMARTFOCUS QUICK REVISION SERIES

KCSE Kiswahili

Karatasi ya 2 (102/2)

MSURURU 1-30

1. midomo	10. kidaka tonge
2. meno	11. nyuzisauti
3. ufizi	12. kongomeo
4. kaakaa gumu	13. koo
5. kaakaa laini	14. njia ya chakula
6. kimio	15. pua
7. ncha ya ulimi	16. chemba cha pua
8. bapa la ulimi	17. chemba cha kinywa
9. shina la ulimi	18. koromeo

2025 EDITION

FOR MARKING SCHEMES INBOX 0724351706 or visit our website

www.goldlitekcserevision.co.ke

MTIHANI 1

1. **UFAHAMU (alama 15)**

Soma kifungu kifuatacho kisha ujibu maswali yanayofuata

Mara moja akampigia mwanawe simu. Akamzoea na kumwambia atume ambulensi mara moja. Aliposita, mama akamwambia simu ya pili atakayopiga itakuwa ya polisi nay a tatu ya kituo chochote cha habari. Wakati huo Lilia yu pale, anayasikia lakini kwa mbali. Baada ya kupiga simu, namna mtu akajishughulikia kumtafutia mkazamwana mavazi ya kumkinga na baridi. Alipojaribu kumvisha, maumivu yakamzidia. Kabla ya kupoteza fahamu, Lilia aliusikia mlio wa ambulensi kwa mbali.

Alipozinduka, alijipata kitandani. Chumba cheupe pe! Yu peke yake. Lazima ni chumba cha wagonjwa wenye chao. Siku tatu akawa pale kitandani, hajiweza . hajiweza . Mama mkwe yuaja kila siku kumuuguza mkazamwana. Hakuona hata kivuli cha mumewe. Wale hakumuuliza mama mkwe alikuwa wapi mwanawe.

Siku ya nne, aliamka na kupata hakuwa peke yake. kuna mtu kando yake lakini asingeweza kumtambua maana kafungwa bandeji usoni. Mguu mmoja umeinuliwa, bila shaka ulikuwa umevunjika. Lazima ameletwa usiku wakati Lilia akiwa amelala fofofo, usingizi uliochochewa na dawa alizokuwa akipewa. Lilia hakumwangalia sana, maana dawa zilimlemea. Alilala tena.

Mchana alipokuja mama mkwe, akaelekea kwenye kitanda cha Yule mtu. Lilia hakuelewa , labda mama mtu alimjua mgonjwa Yule.

‘Bwana Gavana , uko hapa?" mama akamuuliza mgonjwa. Lilia akashtuka. Gavana yupi huyu na mbona wamo chumba kimoja? Mgonjwa hakujibu, alighuna tu. Ikawa mama akija anakwenda na kumjulia hali mgonjwa huyo, kasha anarudi kwa Lilia kumshughulikia. Lilia alipotaka kuuliza alikuwa nani Yule, mama akamnyamazisha. Hakuwa na nguvu za kumshawishi mama kumwambia mengi. Akalala tena.

Siku tatu zikapita. Lilia amepata nafuu kidogo, hamjambo sasa. Mgonjwa mwenzake amepata watu wanaokuja kumtembelea. Wengi lakini hajaona mtu ambaye aonekana kuwa jamaa yake. Marafiki tu na wafanyakazi ambao walikuwa wamekunja nyuso zao. Jioni ya siku ya tatu akawasikia wauguzi wakisema mgonjwa huenda asiweze kutembea tena maana alihusika katika ajali mbaya sana. Nusura aage dunia lakini siku zikawa hazijatimia!.

Siku ya nne , mama mtu akaja. Akamwendea Yule mtu. Akamwangalia kwa muda. "Luka! Luka!Luka!" Lilia akamshangaa. Siku nne amekuwa chumba kimoja na mumewe na hana habari? Mama mtu akaendelea. "Yu wapi kirukanjia wako?" wajua yuko wapi? Amekuja siku ya kwanza kukuona . Siku ya pili alipoambiwa na daktari kuwa huenda usiwahi kutembea tena, aligeuka na kuondoka. Hajaonekana tena. Waona sasa? Uliacha mbachao kwa mswala upitao. Ulimfanya mkeo ngoma kwa sababu ya hawara ambaye hakuthamini hata chembe. Sasa angalia. Atakutunza nani, maana kwako fadhila za punda ni mashuzi!"

Mama mtu alimgeukia mkazamwana na kumwambia kuwa daktari ashasema kuwa ameruhusiwa kwenda nyumbani. Lilia aligeuka na kumwangalia mumewe. Hakuwa na hakika, lakini alidhani aliona chozi moja likitiririka kutoka jicho lake la kushoto ambalo halikuwa limefungwa kwa bandeji.

Maswali

a) Taja methali **moja** ambayo inaoana na kifungu hiki. (alama 2)
b) Kwa hoja **mbili** thibitisha kuwa Luka alimtelekeza mkewe. (alama 2)

c) Je, ni kweli mavyaa wa Lilia hakuwajibika? Toa sababu tano. (alama 5)

d) Taja mambo **mawili** yanayoonyesha kuwa watu hupewa huduma kulingana na nafasi zao katika jamii. (alama 2)

e) Kulingana na kifungu, Lilia alilazwa hospitali kwa muda gani (alama 1)

f) Eleza maana ya ; (alama 3)

i. Wenye chao…………………………………………………………………………

ii. Kirukanjia wako……………………………………………………………………

iii. Fadhila za punda…………………………………………………………………….

2. <u>UFUPISHO</u> (alama 15)

Soma kifungu kifuatacho kisha ujibu maswali

Suala la jamii kujitosheleza kwa mahitaji ya chakula na lishe ni jambo ambalo halina budi kushughulikiwa hjwa dhati. Chakula ni mojawapo ya mahitaji ya kimsingi binadamu na kila mja ana haki ya kupata chakula na si chakula tu bali chakula chenye vurutubisho muhimu. Nchi isiyowakimu raia wake kwa chakula ni sawa na ngombe aliyeshindwa kumnyonyesha ndama wake.

Kwa muda mrefu, viongozi wamekuwa wakipambana na tatizo la ukosefu wa chakula. Msimu wa kiangazi unapobisha hodi, watu wengi hasa wale wahitaji, hupukutika kutokana na mng'ato wa njaa. Japo serikali na wafadhili hutuma vyakula vya msaada kwa jamii zilizoathirika zaidi, chakula hiki huwa kama nguo ya kuazima, na bila shaka ya kuazimia haikidhi haja.

Mojawapo ya vyanzo vikuu vya uhaba wa chakula ni kiwango cha chini cha uzalishaji na uhifadhi wa chakula chenyewe. Zipo sehemu nyingi nchini ambazo ni kame. Sehemu hizi.hukabiliwa na ukosefu wa maji kwani, ama mvua hainyeshi, au inaponyesha haitoshelezi mahitaji ya mimea,. Mimea mingi hujikaukia ikiwa michanga haina majina kudhihaki juhudi za wapanzi. Zipo sehemu katika nchi hii ambazo huenda kwa misimu hata zaidi ya mitano bila kupata zao lolote kutoka mashambani. Hali ikiwa hivi makali ya uhitaji huzidi na wakazi wa sehemu hizi hulazimika kwa wategemezi kwa majirani na serikali. Wengine wanapokosa chakula kabisa huazimia kula visivyoliwa. Wanaamwa la mbwa baada ya kukosa la mama.

Hali kadhalika, japo zipo sehemu nyingine ambazo hazina tatizo la ukame, mbinu hasi za kilimo husababisha utoaji wa mavuno haba, hivyo kutojitosheleza kwa chakula. Bila shaka wanapopanda ovyo, wanavuna ovyo, kuna wakulima ambao hupalilia mmonyoko wa udongo kwa kulima kandokando ya mito, kupanda zao lile lile katika sehemu ile ile ya ardhi miaka rudi,na kutopanda mimea ambayo hukinga tabaka la juu la udongo dhidi ya kumomonyolewa na maji na upepo. Matokeo ya haya yanaweza kutabiriwa, udongo wenye rutuba huoshwa na mashamba kutwaa utasa ambao huzidisha kuzalishwa kwa chakula haba. Wakulima wengine hukaidi wito wa kupanda mimea ambayo hustahimili ukame kama vile mibaazi, mihogo, mtama, ulezi wa wimbi. Baadhi ya wafugaji hufuga mifugo wengi ambao hushindwa kustahimili kiangazi, si ajabu kupata kwamba katika baadhi ya maeneo mizoga ya ng'ombe na hata ngamia imezagaa kote, tanuri la kiangazi linapofanya kazi yake.

Sehemu nyingine zimebarikiwakwa ukwasi wa chakula. Hata hivyo, baadhi ya wakazi wa sehemu hizi hawana mwao kuhusu umuhimu wa lishe bora. Wapo wanaodhani kuwa chakula ni chakula. bora tumbo lipate haki. Hawa hula vyakula kama vile viazi, mahindi, na wengine nyama bila kujua wanahitaji vyakula vyenye virutubisho muhimu, yaani wanga, protini, vitamin na madini. Wapo wanaodhani kuwa protini pekee ni nyama. Hawa hula nyama kila wakati, matokeo yakiwa kuambulia magonjwa kama vile shinikizo la damu.

Katika kukabiliana na tatizo la uhaba wa chakula, serikali kupitia wizara husika, imeanzisha miradi ya kuhakikisha kuwa kuna uzalishaji wa chakula kwa kiwango cha kuridhisha. Visima vya maji na mabwawa vimechimbwa katika sehemu kame ili kunyunyuzia mashamba. Baadhi ya wakulima wameanza kupanda mimea ambayo inapevuka na kutoa mazao haraka. Ipo mimea ya kuatika ambayo hutoa matunda baada ya muda mfupi, hivyo kusaidia kupunguza makala ya njaa. Wafugaji wengine wameanzisha miradi ya kufuga kuku wa kututumuliwa. Hawa hukua na kukomaa kwa muda mfupi na huweza kutoa nyama na mayai. Wafugaji wa kuku hawa huweza kuwauza na kununua aina nyingine ya vyakula.

Wakulima pia wanahimiza kutumia njia za kisasa za kuzalisha na kuhifadhi chakula. chakula kinapohifadhiwa vyema, hata mvua isiponyesha, raia huweza kujitegemea. Ikiwa maghala ya halmashauri za kuhifadhi chakula nchini hayahifadhi chakula. mara nyingi nchi hulazimika kuagiza chakula kutoka nje kiangazi kinapojiri. Aidha, Chakula kisipohifadhiwa vyema huishia kuharibika na kuhasiri wanaokila, ukawa msiba juu ya mwingine.

Ni muhimu kufahamu kuwa jukumu la kupambana na ukosefu wa chakula ni la kila raia. Hali ya kungojea kila mara kulishwa na serikali inatufanya kuwa wategemezi zaidi. Wakulima wadowadogo ambao huuza vyakula vyao kwa bei ya chini sana mara tu wanapovitoa mashambani wanapaswa kijiasa dhidi ya mazoea haya na kujua kuwa akiba haiozi. Wanaoshi katika sehemu zenye vinamasi wasaidiwe kuzitunza sehemu hizi na kuzitumia kwa njia endelevu. Vijana wahimizwe wawaunge wazee mkono kushughulikia kilimo katika sehemu za mashambani badala ya kuhamia mijini kutafuta kazi za ajira ambazo ni haba. Wanaoshi mijini nao wajifunge nira kutumia nafasi nazo kuendeleza kilimo cha bustani.

<u>Maswali</u>

(a) Fupisha ujumbe wa aya tano za kwanza kwa maneno 100 (alama 9,1 ya mtiriko)

(b) Kwa kurejelea aya tatu za mwisho, eleza njia sita za kukabiliana na uhaba wa chakula.

(maneno 85) (alama 6,1ya mtiririko)

3. MATUMIZI YA LUGHA (alama 40)

a) Eleza **tofaut**i iliyopo kati ya sauti /e/na/u/ (alama 2)

…………………………………………………………………………………………………
……………………………………………………………………………………………

b) Onyesha **muundo wa silabi** ya kwanza katika maneno yafuatayo. (alama 2)

(i) Ng'amua ……………………………………………………………………………………

(ii) Nchi ……………………………………………………………………………………….

c) Ainisha **vipashio vya kisarufi** katika sentensi ifuatavyo. (alama 3)

Imeniwia.

…………………………………………………………………………………………………

d) Geuza katika **hali yakinishi.** (alama 2)

Hatutapita tusipoandaliwa vizuri.

…………………………………………………………………………………………………

e) Andika katika **usemi halisi.** (alama 3)

Ojay alishangaa na kusema kuwa hakuamini alipata sifa nyingi vile katika Lugha ya Kiswahili.

…………………………………………………………………………………………………

f) Onyesha **kijalizo** katika sentensi ifuatayo. (alama 1)

Yeye ni mwizi sugu sana.

…………………………………………………………………………………………………

g) Ainisha **vitenzi** vilivyopigwa mstari katika sentensi ifuatayo. (alama 2)

Juma angali barabarani na angali anaendesha baiskeli ambayo imechakaa.

………………………………………………………………………………………………
………………………………………………………………………………………………
………………………………………………………………………………………………
………………………………………………………………………………………………

h) Ainisha matumizi ya kiambishi **“na”** katika sentensi hii. (alama 2)

Nina na Tina wanasaidiana na Dina.

………………………………………………………………………………………………
………………………………………………………………………………………………
………………………………………………………………………………………………
………………………………………………………………………………………………

i) Eleza **maana nne** zinazojitokeza katika sentensi hii (alama 2**)**

Alinipigia simu.

………………………………………………………………………………………………
………………………………………………………………………………………………

j) Andika sentensi ifuatatayo upya kwa kubadilisha **vitenzi** kuwa **nomino.** (alama 1)
Mgeni alipofika wenyeji walifurahi

………………………………………………………………………………………………
………………………………………………………………………………………………

k) Tunga sentensi moja kudhihirisha **wakati uliopita hali ya kuendelea**. (alama1)

………………………………………………………………………………………………

l) Bainisha **kirai vumishi** na **kirai elezi** katika sentensi hii. (alama 2)

Mwanafunzi mwerevu mno atatuzwa Disemba

………………………………………………………………………………………………
………………………………………………………………………………………………

m) Kifo ni kwa mauko,……………….. ni kwa moyo na………..… … ni kwa ngeu. (alama 2)

n) Andika katika **udogo.** (alama 2)

Ukuta huo umejengwa karibu na barabara.

………………………………………………………………………………………………
………………………………………………………………………………………………

o) Changanua sentensi ifuatayo kwa kutumia **kielelezo cha matawi.** (alama 4)

Yule jambazi aliyefungwa jela ni sugu.

………………………………………………………………………………………………

p) **Ainisha shamirisho** katika sentensi ifuatayo. (alama 3)

Kwa baiskeli, mzigo mzito wa mjomba Ali ulibebwa na Juma.

q) Tunga sentensi mbili kubaini matumizi **mawili tofauti ya kibainishi.** (alama 2)

…………………………………………………………………………………………………
…………………………………………………………………………………………………

r) Unda nomino **mbili mbili** kutokana na vitenzi vifuatavyo: (alama 2)

i. Jaribu

…………………………………………………………………………………………………
…………………………………………………………………………………………………

ii. Chuma

…………………………………………………………………………………………………
…………………………………………………………………………………………………

s) Bainisha matumizi ya **'kwa'** katika sentensi zifuatazo. (alama 2)

i. Ameenda kwa Abadalla.

…………………………………………………………………………………………………
…………………………………………………………………………………………………

ii. Alipata alama sabini kwa mia.

…………………………………………………………………………………………………

4. Isimujamii (alama 10)

Soma makala yafuatayo kisha ujibu maswali.

<u>Rais adinda kuweka kidole</u>

Kinyume na matarajio ya wengi , rais jana aliwarejeshea wabunge mswada wa *'Finance Bill2024'* ili waupige msasa. Inakisiwa kuwa huenda rais alifanya hivyo ili kutuliza ghadhabu za vijana almarufu *Gen Z…*

a) Kwa kutolea mfano, tambua sajili hii. (alama 2)

…………………………………………………………………………………………………
…………………………………………………………………………………………………..

b) Thibitisha sifa nyingine **nane** ambazo zingejitokeza katika makala haya. (alama 8)

MTIHANI 2

1. UFAHAMU (ALAMA 15)

Soma kifungu kifuatacho kisha ujibu maswali.

Kiswahili bila shaka ni mojawapo za lugha za kimataifa zinazozungumzwa ulimwenguni lakini ni kinaya kuwa sisi wenyeji wa eneo la Afrika Mashariki, ambao ni kitovu cha lugha hii, tumekuwa tukinyonga raslimali hii kwa ukatili mkubwa.

Ni aibu iliyoje kwetu sisi tunapokitumia Kiswahili kiholela bila kuzingatia kaida zake huku tukijidanganya kuwa sisi ni mahiri tunapokiporomosha Kiingereza kwa usanifu mkubwa. Jinsi tunavyokitema Kimombo kisawasawa, kwa nini hali hii tusiizingatie katika hii lugha yetu tunu? Isitoshe, tunapozungumza Kiswahili tunajitia hamnazo. Hebu fikiria! Baadhi ya wageni kutoka nchi za Ulaya na Marekani wamewauliza baadhi ya Waafrika walioenda kusoma nchi zao kwa kimako, iwapo Waafrika wana lugha zao. Wengine, waliopata fursa ya kutembelea eneo hili wametambua utamu wake, wakajistawisha miongoni mwao kukawa na walimu wa lugha hii ilhali sisi tumesahau kutumia rasilimali yetu kujinufaisha.

Tunazidi kukitia kitanzi Kiswahili kupitia uchapishaji wa magazeti yetu. Bei ya gazeti la Kiswahili inaashiria uduni wake. Kiasi cha habari zinazochapishwa na kukusanywa katika gazeti hili ni finyu sana na kudhihirisha ukosefu wa utaalamu ukilinganishwa na Kiingereza. Kwa sababu hii, msomaji wa gazeti atanunua lile la bei ghali – lenye habari kamili kuliko vitu nusunusu. Cha kuudhi zaidi ni kuwa baadhi ya habari za magazeti ya Kiswahili hujikita katika masuala ya kijamii kwa kiasi kikubwa na kuyapa kisogo au kugusiagusia tu mambo kuhusu uchumi, siasa, jiografia na dini. Hakuna mazito kuhusu matangazo ya bishara, hakuna habari za ajira na kadhalika. Si ajabu wakati mmoja niliulizwa mtaani, “Hili gazeti ulilo nalo umenunulia baba yako?” Swali hili lilinijulisha kuwa kasumba ya watu wengi, imejengwa na mtindo wa wakati mrefu wa kuchapisha magazeti kwa njia hii, hivi kwamba magazeti ya Kiswahili yanafaa kusomwa na wazee, na labda wale walioshindwa na masomo shuleni.

Si magazetini tu ambapo ukandamizaji huu unafanywa bali hata katika vyombo vingine vya habari. Sielewi sababu ya vipindi takribani vyote vya runinga visiwasilishwe kwa Kiingereza halafu taarifa iletwe mara chache kwa Kiswahili katika siku nzima. Ningependa kuona kukiwa na runinga yenye kutangaza vipindi vyote kwa kiswahili kama zilivyo baadhi ya redio. Sijui kama waandalizi wa vipindi hivi vya runinga wana habari kuwa miongoni mwa wenye kutweza Kiswahili kwa kutoa mahojiano kupitia runinga kwa Kiingereza hasa katika masuala mabalimbali ya kitaaluma. Mbona wasialike katika studio wataalamu amabao wanaweza kueleza masuala **nyeti** kuhusu wananchi kwa kutumia Kiswahili?

Serikali imelegea kwa kutochukua hatua zaidi ya inavyofanya. Baadhi ya nchi zetu zingali katika hali ya eti eti, mara eh! Mara oh! Ni vyema Kiswahili kifanywe lugha rasmi kote katika bara nzima na wanasiasa wachukue mstari wa mbele kukitumia katika mikutano yao na katika bunge tukianza na rais pamoja na mtungo wake.

Tope lote tulilolikanyanga tunalipangusia kwenye Kiswahili chetu. Eti mtu akizungumza Kiswahili njiani aali anasemwa kuwa mjanja mwenye nia ya **kukwepua miliki** ya wenyewe. Mtazamo huu pamoja na ule kwamba msemaji wa lugha hii hajasoma unafaa kuzikwa katika kaburi la sahau kwani baadhi ya vyuo vikuu vya Kenya na hata nchi ya Marekani na Ulaya, lugha hii inafunzwa.

Kisiki kikuu huchipukia katika sekta ya elimu. Iwapo Kiingereza kinatumiwa kufundishia masomo yote ilhali somo moja lifunzwe kwa Kiswahili utataraji miujiza gani? Itakuwa vigumu sana kunishawishi kuwa serikali ina nia njema kwa Kiswahili. Ndiyo sababu katika baadhi ya shule, wanafunzi wanaokitumia Kiswahili huadhibiwa sawa na wanaozitumia lugha nyingine za Kiafrika. Ningependa kushauri hali hii ifikiriwe upya kwa kina na washika dau ili sera zinazohusu elimu zikarabatiwe.

Marehemu Rais Joakim Chisano wa Msumbiji aliyekuwa mwenyekiti wa Jumuiya ya Afrika ni mfano mzuri sana wa kuigwa na viongozi wetu. Katika kongamano lililofanyika kule Addis Ababa, Uhabeshi mwaka 2002 alitumia Kiswahili kwa mshangao wa wengi alipohutubia kikao cha jumuiya hii. Angaa Jamhuri ya Muungano wa Watanzania imetuonyesha nia na hivyo kutulazimu wengine tuone njia. Kupitishwa kwa Kiswahili kama lugha mojawapo ya zile rasmi katika vikao vya Jumuiya ya Afrika ni hatua mwafaka katika kutambua dhima ya lugha hii.

a) Onyesha unyume unaojitokeza kuhusu utumiaji wa Kiswahili? (alama 3)
b) Zitaje njia zinazodhihirsisha kuwa vyombo vya habari vimedidimiza Kiswahili. (alama 3)
c) Mwandishi anapendekeza serikali au watawala wa kisiasa wafanyeje ili kukiimarisha Kiswahili katika eneo la Afrika? (alama 3)
d) Eleza mambo **mawili** yanayoonyesha kuwa Kiswahili ni lugha ya kimataifa. (alama 2)
e) Tofautisha hadhi ya kiswahili na Kiingereza kwa mujibu wa makala haya. (alama 2)
f) Eleza maaana ya msamiati ufuatao kama ulivyotumika kwenye kifungu (alama 2)
   i. nyeti ....
   ii. kukwepua miliki ....

2. UFUPISHO (Alama 15)

Soma kifungu kifuatacho kisha ujibu maswali yafuatayo.

Bei ghali ya vyakula ni jambo linalowaathiri wakenya wengi kwa hivi sasa. Inasikitisha kupata kwamba bei ya unga wa ugali imepanda sana. Ni wazi kwamba familia nyingi nchini hukosa lishe lao kutokana na kufumka kwa bei ya bidhaa muhimu. Hata hivyo ibainike kwamba nchi isiyowakimu raia wake kwa chakula ni sawa na ng"ombe aliyeshindwa kumnyonyesha ndama wake.

Kwa muda mrefu, viongozi wamekuwa wakipambana na tatizo la ukosefu wa chakula. Msimu wa kiangazi unapobisha hodi, watu wengi hasa wale wahitaji hupukutika kutokana na mng'ato wa njaa. Japo serikali na wafadhili hutuma vyakula vya msaada kwa jamii zilizoathirika, chakula hiki huwa kama nguo ya kuazima, na bila shaka ya kuazima haikidhi haja.

Mojawapo ya vyanzo vikuu vya uhaba wa chakula ni kiwango cha chini cha uzalishaji na uhifadhi wa chakula chenyewe. Zipo sehemu nyingi ambazo ni kame nchini. Sehemu hizi hukabiliwa na ukosefu wa maji kwani, ama mvua hainyeshi au inaponyesha haitoshelezi mahitaji ya mimea. Mimea mingi hujikaukia ikiwa michanga na kudhihaki juhudi za wapanzi. Zipo sehemu katika nchi hii ambazo huenda kwa misimu hata mitano bila kupata zao lolote kutoka mashambani. Hali ikiwa hivi makali ya uhitaji huzidi na wakazi wa sehemu hizi hulazimika kuwa wategemezi kwa majirani na serikali. Wengine wanapokosa chakula kabisa huazimia kula visivyoliwa. Wanaamwa la mbwa baada ya kukosa la mama.

Hali kadhalika japo zipo sehemu zingine ambazo hazina tatizo la ukame, mbinu hasi za kilimo husababisha utoaji wa mavuno haba, hivyo kutojitosheleza kwa chakula. Bila shaka wanapopanda ovyo wanavuna ovyo. Kuna wakulima ambao hupalilia mmomonyoko wa udongo kwa kulima kando kando ya mito, kupanda zao lile lile katika sehemu ile ile ya ardhi miaka nenda miaka rudi, na kutopanda mimea ambayo hukinga tabaka la juu la udongo dhidi ya kummomonyolewa na maji au upepo. Matokeo ya haya yanaweza kutabiriwa; udongo wenye rutuba huoshwa na mashamba kutwaa utasa ambao huzidisha kuzalisha kwa chakula haba. Wakulima wengine hukaidi wito wa kupanda mimea ambayo hustahimili ukame kama vile mbaazi, mihogo, mtama na wimbi. Baadhi ya wakulima hufuga mifugo wengi ambao hushindwa kustahimili kiangazi. Si ajabu kupata kwamba katika baadhi ya maeneo mizoga ya ngombe na hata ngamia imezagaa kote tanuri la kiangazi linapofanya kazi yake.

Sehemu zingine zimebarikiwa na ukwasi wa chakula. Hata hivyo baadhi ya wakazi wa sehemu hizi hawana mwao kuhusu umuhimu wa lishe bora. Wapo wanaodhani kuwa chakula ni chakula bora tumbo lipate haki. Hawa hula vyakula kama vile viazi, mahindi, na wengine nyama bila kujua wanahitaji vyakula vyenye virutubisho muhimu, yani wanga, protini , vitamini na madini. Wapo wanaodhani kuwa protini pekee ni nyama. Hawa hula nyama mawio na machweo, matokeo yakiwa kuambulia magonjwa kama vile shinikizo la damu.

Katika kukabiliana na tatizo la uhaba wa chakula, serikali kupitia wizara husika imeanzisha miradi ya kuhakikisha kuwa kuna uzalishaji wa chakula kwa kiwango cha kuridhisha. Serikali ya Ruto sasa imepunguza bei ya mbolea ili kuwawezesha wakulima kupanda chakula kwa wingi. Visima na mabwawa ya maji pia vitachimbwa katika maeneo kame ili kunyunyuzia mashamba maji. Baadhi ya wakulima wameanza kupanda mimea ambayo inapevuka na kutoa mazao kwa haraka. Ipo mimea ya kuatika ambayo hutoa matunda baada ya muda mfupi, hivyo kusaidia kupunguza makali ya njaa. Wafugaji wengine wameanzisha miradi ya kufuga kuku wa kututumuliwa. Hawa hukuwa na kukomaa kwa muda mfupi na huweza kutoa nyama na mayai. Wafugaji wa kuku hawa huweza kuwauza kununua aina nyingine ya chakula.

Wakulima pia wanahimizwa kutumia njia za kisasa za kuzalisha na kuhifadhi chakula. Chakula kinapohifadhiwa vyema, hata mvua isiponyesha raia huweza kujitegemea. Ikiwa maghala ya halmashauri za kuhifadhi chakula nchini hayahifadhi chakula mara nyingi hulazimika kuagiza chakula kutoka nje kiangazi kinapojiri. Aidha chakula kisipohifadhiwa vyema huishia kuharibika na kuhasiri wanaokila ikawa msiba juu ya mwingine.

Ni muhimu kufahamu kuwa jukumu la kupambana na ukosefu wa chakula ni la kila raia. Hali ya kungojea kila mara kulishwa na serikali inatufanya kuwa wategemezi zaidi. Wakulima wadogo wadogo ambao huuza vyakula kwa bei ya chini sana mara tu wanapovitoa mashambani wanapaswa kujiasa dhidi ya mazoea haya na kujua kuwa akiba haiozi. Wanaoishi katika sehemu za vinamasi wasaidiwe kuzitunza sehemu hizi na kuzitumia kwa njia endelevu. Vijana wahimizwe wawaunge wazee mkono kushughulikia kilimo katika sehemu za mashambani badala ya kuhamia mijini kutafuta kazi za ajira ambazo ni haba.

a) Fupisha ujumbe wa aya tano za kwanza kwa maneno 100. (alama 9, 1 ya mtiririko)

b) Kwa kurejelea aya tatu za mwisho, eleza njia sita za kukabiliana na uhaba wa chakula. (maneno 65) (alama 6, 1 ya mtiririko)

3. MATUMIZI YA LUGHA (Alama 40)

a) Tenganisha silabi katika neno **wamnyweshayo**. (alama 1)

……………………………………………………………………………………………………

b) Andika neno lenye mpangilio ufuatao wa sauti. (alama 1)
Sauti wastani viringe, sauti mwambatano ya kaakaa gumu, sauti ya chini ....

c) Geuza sentensi ifuatayo katika kauli ya kutendesha bila kurudia kitenzi -fanya. (alama 2)
Neto alimfanya Salim kuzoa takataka nyingi.

……………………………………………………………………………………………………

d) Ainisha vitenzi katika sentensi: (alama 2)
Watu warefu kupindukia ndio waliokuwa hapo jana.

……………………………………………………………………………………………………

……………………………………………………………………………………………………

e) Andika kinyume cha sentensi ifuatayo. (alama 1)
Huzuni alipongezwa kabla ya kufuzu mtihani

……………………………………………………………………………………………

f) Akifisha kifungu hiki. (alama 3)
tanzu maigizo hadithi ngano tanzu za fasihi simulizi zote huburudisha wakenya sana

……………………………………………………………………………………………………

……………………………………………………………………………………………………

g) Tunga sentensi inayodhihirisha matumizi ya kivumishi çha pekee hali ya kusisitiza. (alama 2)

……………………………………………………………………………………………………

h) Andika katika wingi. (alama 2)
Mbuzi wa jirani yake aliibwa na mtu aliyekamatwa na polisi.

……………………………………………………………………………………………………

i) Tumia kielezi kiigizi badala ya kile kilichopigiwa mstari. (alama 1)
Mbwa yule alibweka <u>kwa hasira.</u>

……………………………………………………………………………………………………

j) Tambua aina ya virai katika sentensi ifuatayo:- (alama 2)
Gharama ya maisha imekuwa ghali kupindukia.

……………………………………………………………………………………………

……………………………………………………………………………………………………

k) Bainisha majukumu ya mofimu zinazounda neno: **yaliyochika**: (alama 3)

……………………………………………………………………………………………………

……………………………………………………………………………………………………

……………………………………………………………………………………………………

l) Changanua sentensi ifuatayo kwa njia ya **matawi.** (alama 4)
Wachache waliokuwa wagonjwa walitibiwa na daktari.

……………………………………………………………………………………………………

……………………………………………………………………………………………………

m) Andika katika usemi wa taarifa. (alama 2)
"Ala! Nani amekikirarua kitabu changu hivi?" Sabina akasaili.

…………………………………………………………………………………………………
…………………………………………………………………………………………………

n) Bainisha matumizi ya kiambishi '**o**' katika sentensi ifuatayo. (alama 2)
Luka aliimba wimbo uliowavutia wengi.

…………………………………………………………………………………………………
…………………………………………………………………………………………………

o) Tunga sentensi yenye muundo ufuatao: (alama 2)
Nomino + RH + Kitenzi + Kipozi

…………………………………………………………………………………………………

p) Tambua uamilifu wa neno **vile** katika sentensi ifuatayo. (alama 2)
Vile vyote alivyovileta vitapikwa vile.

…………………………………………………………………………………………………
…………………………………………………………………………………………………

q) Andika sentensi ifuatayo upya ukitumia – o – rejeshi ya mazoea. (alama 2)
Wale ambao wanafuzu vizuri hutia bidii masomoni.

…………………………………………………………………………………………………

r) Kanusha sentensi ifuatayo kwa wakati ujao hali timilifu. (alama 2)
Mwalimu mgeni anafunza darasa lake.

…………………………………………………………………………………………………

s) Tunga sentensi yenye kishazi tegemezi kinachochukua nafasi ya chagizo cha mahali. (alama 2)

…………………………………………………………………………………………………

t) Weka neno **nywele** katika ngeli mwafaka. (alama 1)

…………………………………………………………………………………………………

u) Andika methali anayoambiwa mtu anayefikiria kuwa ana vitu vingi na kuanza kuvitupatupa ovyo / kuvitumiatumia ovyo. (alama 1)

…………………………………………………………………………………………………

4. ISIMUJAMII (Alama 10)

a) Soma kifungu hiki kisha ujibu maswali.

"Mwanangu maji yangekuwa yamewafika shingo basi mngeshindwa kuishi pamoja. Ndoa ni bembea. Kuna wakati itakuwa juu na wakati itakuwa chini. Hizo juu-chini chini-juu ndizo utamu wake. Ni kama maisha kwa jumla. Yana pandashuka ndiyo lakini pandashuka hizo ndizo hutupa kuridhika hatimaye tunapozishinda. Hali hii itabadilika. Jikaze *dear*.

i. Hii ni sajili gani? (alama 1)
ii. Eleza sifa **nne** za sajili hii jinsi zinavyobainika kifunguni. (alama 4)

b) Wewe ni mfanyabiashara rejareja. Eleza sifa za lugha utakayoitumia katika kutekeleza kazi yako. (alama 5)

MTIHANI 3
SEHEMU A: UFAHAMU (Alama 15)

Soma kifungu kifuatacho kisha ujibu maswali uliyopewa.

Kasi ya kilio ilipungua,ikabaki kwikwi na machozi njia mbilimbli na katikati ya kushusha pumzi kazija alikuja juu.

"Ame…ame….u…ameuzwa,ameuzwa…"kilio kilipanda juu tena.Hilo lilitosha.picha yote ilikua wazi mbele ya fumu.Aliinuka kwa ghadhabu pale alipokuwa kainama na kupiga kiasi cha hatua tatu aliwakabili ng;,ombe,wake ambako sasa wamepata fursa nyingine ya kutimiza hasa yao.Walivamia gugu na kung,wafua viale vya mibua michanga na jani mwitu . Nao hawajijui hawajitambui,waliinamia bila kujali chungu wala tamu anayoiramba mwanadamu. Na ng,ombe ,neno hili lilirejesha mawazo ya fumu nyuma.malaika yalimsimama ghafla.ilikua kama mawazo ya kazija yalimfuma na mkondo wa damu hadi masikioni pake ambapo yalimgonga tena na tena,mfuluzio.

"Ameuzwa,ameuzwa…."

Sasa Fumu amepagaa kama sanamu.anaona hakijui anachokiona.anasikia,lakini yale maneno hayanasi kwenye nadhari yake.alijaribu kuivuta ile picha iliyokumbushwa na ng'ombe wake,lakini kwa sasa haikupata nafasi ya kuganda akilini mwake.

"Juzi usiku,"aliendelea kuwaza kazija huku akimtazama kwa ajabu fumu aliyekuwa kampa mgongo,"walikua na baba akimnasihi sana dada akubali kuolewa na fauz.nilimsikia baba akisema:"masika sisi tu maskini. mMimi ni <u>nokoa</u> tu wa mabwana hawa;huoni kwamba ndoa hii itafunguliwa milango ya heri?mimi sitakubali mwanangu aolewe na maskini maadamu imemwangukia nota ya jana."hapa kazija alisita.fumu alikuwa kasimama vilevile kama mgongo kazija,na huku nyuma kazija aliona manguko na mnyanyuko wa kiwiliwili cha fumu pale alipokuwa akivuta pumzi moto za hamasa.Kimya kilifuata.fumu hakutamka chochote na kazija akawa hana budi kuendelea .

"Naradua kuwa fukara baba",alijibu dada,huku machozi yanamwagika.sasa kazija aliupata mfululizo wa maneno yake.

Na hilo lililoingia ndani tena.Alikuwa na shekhe na bwana Hamoud,babake fauzi.watu watatu hawa walimlazimisha dada aweke dole cheti cha ndoa.dada hakujisalimisha.alipigana ,alibingirishana nao,kanga zilimvuka, aliwatafuna meno,aliwapararura makucha,lakini hatimaye walimweza,wakamtilisha dole kwa nguvu".

"Fumu aliuma meno.kilio chake kilikua mbali.chozi halikumtiririka ,na kama lingemtiririka,lingechimbuka kutokana na ghamidha.Naam,maneno yalimparamia.yakampenya masikioni,yakamkereketa moyoni na hatimaye yaliota pahala Fulani asipopajua.

"Na hayo si makubwa,kuliko yale yaliyopita jana siku kuingia ndani…."hapo kazija hakuweza kuendelea.kiliyo kilichimbuka upya.alilia kwa hamasa,uchungu na chuki.na katika kilio chake,alipasuka kwa kelele,"walimfunga dada miguu na mikono kama……kama….hakumaliza maneno yake.

MASWALI

1. Toa anwani mwafaka kwa habari hii. (alama 2)
2. Kwa nini kazija alikuwa analia? (alama 2)
3. Toa sababu zilizompeleka babake masika kumwoza kwa fauzi. (alama 3)
4. Kwa nini wahusika wafuatao walipandwa na hasira (alama 2)
   a) Fumu
   b) Baba
5. Ni kitendo kipi cha kidhalimu alichotendewa masika? (alama 2)

6. Eleza maana ya msamiati ufuatao kama ilivyotumika katika taarifa. (alama 4)
    a) Ameuzwa
    b) Nokoa
    c) Naradua
    d) Ghamidha.

SEHEMU B: UFUPISHO (alama 15)

MUHTASARI.

Soma kifungu hiki kasha ujibu maswali uliyopewa.

Wanasiasa hapa nchini Kenya wamechangia sana kwenye masaibu ya wakenya.wao wanajipatia mishahara mikubwa sana na kukataa kulipa kodi.matokeo ni kuwa wakenya wanatozwa kodi ya juu sana ili kugharamia mishahara hii.isitoshe,wanajipatia mikopo kama hiyo kwa gharama ya juu sana.huu ni ubinafsi.

Wengine wamehusika sana kwenye vita vya kikabila hasa katika mikoa ya kaskazini bonde la ufa na hata pande za pwani.matamshi wanayotoa huchochea hisia za kikabila ambazo hupeleka wananchi kupigana.wengine hudanganya wakati wa kupiga kura.wananunua kura na hata kuwahonga maafisa husika ili waongezwe kura. Jambo hili huzua mtafaruku na sintofahamu miongoni mwa wafuasi wao mara nyingi wanaishia kupigana.

Ni wawa hawa wanasiasa ambao mara tu baada ya kuchaguliwa wanahamia mjini Nairobi na kuwaacha wananchi na matatizo chungu nzima.pia vyama vingi wanavyoanzisha si vyama vya kitaifa bali vya kikabila . Taja chama kimoja tu cha kisisasa na nitakwambia nguvu zake zinaegemea kwa kabila gani.isitoshe,wengine wao wamehusika kwenye visa vya ufisadi na kuipwagua nchii hii kiasi kikubwa sana cha pesa. Wengine hata wana akauti huko ng'ambo ambazo zimehodhi mabilioni ya pesa.

Viongozi wengine wamemiliki mamlaka Fulani na hakuna mtu mwingine ambaye anaweza kuyapata. Mfano hapa ni viti vya maeneo bunge Fulani ambavyo vimekuwa ni vya mbari Fulani. Tatizo hapa ni kuwa maendeleo hayawafikii wananchi maana wenye vyeo hawana haja ya kufanya kazi. Ya nini na mamlaka hayatoki kwao? Jambo ambalo linahuzunisha na kutia kiwewe ni kuwa makundi mengi haramu yalianzishwa na wanasiasa kwa maslahi yao wenyewe. Makundi kama vile mungiki, kamjeshi, jeshi la mzee, chinkororo, sungusungu, SLDF, MRC, na mengineyo yaliasisiwa na wanasiasa ili kulinda maslahi yao.

Hata hivyo, kama wakenye tusinyamaze; kuna mengi ambayo tunaweza kufanya kwanza kabisa ni kuelewa kuwa kuna makabila mawili nchini Kenya. Matajiri na maskini. Kuhusu makabila arubaine na matatu, hayo ni ya wakati wa uchaguzi tu, wakishapata viti, wanasahau makabila yao na kuunda kabila moja kubwa; kabila la mwenyenacho.

Tunaweza kuamua kuwa hatuwapigii kura viongozi wasiofaa tuwatolee hukumu tena kali kama hakuna maendeleo basi hakuna kura. Isitoshe, wakati wowote wanapoona au kushuku ufisadi, wakenya wapige karusa. Hapa katiba mpya imetupiga jeki maana tume ya kupigana na ufisadi sasa imepewa nguvu maridhawa.

Pia takatae viongozi ambao wanarithishwa mamlaka, labda pale ambapo pana ishara ya maendeleo vinginevyo, kiongozi asipewe mamlaka eti kwa sababu ametoka katika ukoo Fulani.

MASWALI

1. Fupisha aya nne za mwanzo kwa maneno 55. (alama 9)
2. Fupisha aya tatu za mwisho kwa manene 55. (alama 6)

SEHEMU C:

MATUMIZI YA LUGHA (ALAMA 40)

a) i) Toa sifa za kimatamshi za kimadende. (alama 2)
…………………………………………………………………………………………………
…………………………………………………………………………………………………
…………………………………………………………………………………………………
ii) Onyesha maneno yoyote mawili yaliyo na silabi funge na mawili yaliyo na mzizi huru. (alama 2)
…………………………………………………………………………………………………
…………………………………………………………………………………………………
…………………………………………………………………………………………………
iii) Taja ala zinazotumiwa katika sauti zituatazo. (alama 1)
a. /dh/……………………………………………………………………………………..
b. /m/………………………………………………………………………………………

b) Weka shada katika neno lifuatalo ili litoe maana tofauti. (alama 1)
Vilevile
…………………………………………………………………………………………………
…………………………………………………………………………………………………

c) Yakinisha katika nafsi ya pili. (alama 1)
Nisiposamehewa na mola sitapata amani mchana kutwa.
…………………………………………………………………………………………………
…………………………………………………………………………………………………..

d) Tofautisha sentensi zifuatazo. (alama2)
Ningekuwa na pesa ningenunua nguo nzuri.
Ningalikuwa na pesa ningalinunua nguo nzuri.
…………………………………………………………………………………………………
…………………………………………………………………………………………………
…………………………………………………………………………………………………..

e) Andika sentensi ifuatayo kwa usemi wa taarifa. (alama 2)
“unaitwaje? Unaenda wapi? Unasoma shule gani?” askari alimuuliza mwanafunzi.
…………………………………………………………………………………………………
…………………………………………………………………………………………………

f) Eleza matumizi ya kiambishi ‘ka’ katika sentensi ifuatayo. (alama 1)
Onkwani alikuja akachukua kitabu akaondoka.
…………………………………………………………………………………………………
…………………………………………………………………………………………………

g) Onyesha aina za yambwa katika sentensi ifuatayo. (alama 2)
Mama alimkatia mgeni muwa kwa panga.
…………………………………………………………………………………………………
…………………………………………………………………………………………………
…………………………………………………………………………………………………..

h) Pigia mstarikirai kihusishi katika sentensi ifuatayo. (alama 1)
Metobo alikuwa miongoni mwa wanahewa.
…………………………………………………………………………………………………
…………………………………………………………………………………………………

i) Ainisha viambishi vya kitenzi kifuatacho. (alama 2)
VILILIWA.
…………………………………………………………………………………………………
…………………………………………………………………………………………………
…………………………………………………………………………………………………

…………………………………………………………………………………………………
…………………………………………………………………………………………………

j) Changanua sentensi ifuatayo kwa kielelezo cha visanduku (alama 3)
Yeye alianguka ingawa alisoma kwa bidii
…………………………………………………………………………………………………
…………………………………………………………………………………………………
…………………………………………………………………………………………………
…………………………………………………………………………………………………
…………………………………………………………………………………………………
…………………………………………………………………………………………………

k) Mtu hula kwa kutafuna lakini ndege hula kwa…………………. (alama 1)

l) Ni nini maana ya kusema "mkamia maji hayanywi na akiyanywa humsakama" (alama 2)
…………………………………………………………………………………………………
…………………………………………………………………………………………………
…………………………………………………………………………………………………

m) Zibadilishe sentensi zifuatazo kwa kufuata maagizo. (alama 2)
   i. Wakati utakapopatwa na matatizo ndipo utakapotambua faida ya kuepuka uhalifu.(anza kwa: matatizo ndiyo………..)
   ……………………………………………………………………………………………
   ……………………………………………………………………………………………
   ……………………………………………………………………………………………
   ii. Ugomvi na matukano hayana faida hata kidogo yafaa muyaache. (anza kwa: kugombana na …………..)
   ……………………………………………………………………………………………
   ……………………………………………………………………………………………
   ……………………………………………………………………………………………..

n) Eleza matumizi ya 'ni' katika sentensi hii (alama 3)
Msiseme <u>ni</u> mapema; endeni mkamtafute vilabu<u>ni</u>.
…………………………………………………………………………………………………
…………………………………………………………………………………………………
…………………………………………………………………………………………………

o) Tunga sentensi kwa umoja na kwa wingi ili kudhihirisha ngeli za nomino hizi. (alama 4)
   i. Shibli
   ……………………………………………………………………………………………
   ……………………………………………………………………………………………
   ii. Manati
   ……………………………………………………………………………………………
   ……………………………………………………………………………………………

p) Tunga sentensi zenye vivumishi vya 'a' unganifu ukitumia nomino hizi. (alama 2)
   i. Kunata
   ……………………………………………………………………………………………
   ……………………………………………………………………………………………
   ii. Dharura
   ……………………………………………………………………………………………
   ……………………………………………………………………………………………

q) Iandike upya sentensi hii ukitoa kinyume cha maneno yaliyopigwa mstari. (alama 2)
<u>Alikashifiwa</u> kwa <u>kuanguka</u> mtihani.
....
....

Andika sentensi hii kwa wingi. (alama 1)
Ziwa kuu lilifurika na kuvunja ukingo wote

…………………………………………………………………………………………………
………………………………………………………………………………………………….

r) Tumia viwakilishi nafsi huru katika sentensi hizi. (alama 1)

i. Nyawira, June na Hamisi wameenda sokoni

…………………………………………………………………………………………
………………………………………………………………………………………….

ii. Nitaenda kumwona nyanya.

…………………………………………………………………………………………
…………………………………………………………………………………………

s) Yakinisha sentensi hii. (alama 1)

Mimi siendi kula chakula.

…………………………………………………………………………………………………
…………………………………………………………………………………………………

SEHEMU D: ISIMU JAMII (alama 10)

Soma makala yafuatayo kasha ujibu maswali

Maajuzi "wasee" wa TLB walipiga kambi kwenye "rodi" ya kwetu. Walikuwa pamoja na "makarao" na "makadigo" wacha "wasakanye" "madinga" kusikia hivyo ilibidi "sosa" na "inga" letu likachania mbugani.

MASWALI

a. Hii ni rejista gani? (alama 1)
b. Eleza sifa zozote sita za sajili hii kwa kutolea mifano kutoka kwa kifungu hiki. (alama 6)
c. Toa sababu tatu za kuzuka kwa sajili hiyo. (alama 3)

MTIHANI 4
1. UFAHAMU (Alama 15)

Soma kifungu hiki kisha uyajibu maswali yanayofuata.

Muhula wa kwanza ulipoanza, kama ilivyokuwa desturi katika shule ya Askofu Timotheo, wanafunzi walichunguzwa hali na Sista. Sista akaandika nakala ya matokea ya uchunguzi wake na kumkabidhi mwalimu mkuu wa shule Bi. Margaret. Mwalimu Mkuu naye akafanya lililomjuzu. Akaandikia waraka wazazi wa wasichana walikuwa katika nakala ya matokeo ya Sista.

Jumatatu ya juma la tatu la muhula ilianza kama siku nyinginezo. Wanafunzi walijumuika gwarideni. Maombi ya asubuhi yalifanywa. Mwalimu wa zamu akawakumbusha wanafunzi majukumu Yao na bendera ikapandishwa. Zamu ya mkuu wa shule ilitimia. Aliwakumbusha wanafunzi umuhimu wa kuwajibikia vitendo vyao. Baada ya hilo,aliita majina ya wanafunzi watatu na akatangaza kwamba baada ya kufumukana wafike ofisini mwake. Vicheko vya chini vilianguliwa. Sababu ya kuitwa kwao wanafunzi wale ilikuwa dhahiri.

Sela na wenzake wawili walipofika ofisini walielekezwa wasubiri katika chumba cha mapokezi. Ingawa walifahamu sababu ya kuitwa pale,mpango uliokuwepo ulikuwa usiku wa giza. Hakuna aliyezungumza na mwenziwe kutokana na muemeo wa mawazo mzo. Wote waliinamisha nyuso zao.

Baada ya nusu saa hivi, ofisini mliingia wazazi wawili; wa kike na kiume. Walikuwa wazazi wa Sela; Mzee Butali na mkewe. Wao walionekana kuemewa na fikra. Kutokana na urasimu wa muktadha ule,hapakuwa na mazungumzo baada ya salamu. Mara kwa mara,Mzee Butali alimtupia bintiye jicho la uhasama kabla ya mhazili kumfahamisha mwalimu mkuu kuhusu mjo wa wazazi wale.

Ofisini,Bi. Margaret alitia udibaji, " Asanteni kwa kuja. Sisi kama wazazi na walimu hukabiliana na mengi. Tukio lililowaleta hapa ni la kawaida kwetu. Ingawa sisi hufanya tuwezayo kuwalinda wanetu,mara nyingi tabia zao hutupiga chenga..."

Wakati huu wote wazazi wa Sela walikuwa wamenyamaza. Mama yake Sela alikuwa akimtazama Bi. Margaret huku Mzee Butali akiwa ameinama. Bi. Margaret alipokamilisha usemi wake,Mzee Butali aliinua uso wake na kumtazama mwalimu mkuu.

"Mwalimu,nina swali moja ambalo ningetaka unijibu. Je,kwa nini sisi huwaletea watoto shuleni? " Mzee Butali aliuliza kwa sauti iliyojaa uchungu.

Baada ya mazungumzo kati ya mwalimu mkuu na wazazi wa Sela, uamuzi ulitolewa. Sela na wenzake wawili hawangeweza kusoma pamoja na wengine baada ya hali zao kubainika. Bi. Margaret alipendekeza watafutiwe shule za kutwa karibu na watokako ili waendelee kusoma huku wazazi wakiwatunza. Alikuwa amewaandikia barua za mapendekezo ili wapokelewe katika shule ambazo wangechagua. Sela aliondoka shuleni na wazazi wake.

Boma la Mzee Butali liligeuka jahanamu baada ya kutoka shuleni. Mzee Butali aliwazulia majojo Sela na mama yake. Majirani nao walishuhudia bughudha hizo kwa mbali.
Mzee Butali alichanganyikiwa asijue la kufanya. Hakuwahi kufikiria kama ile ingetokea nyumbani kwake.

"Leo ndio mtanitambua. Mama gani anayemtazama mwana akigeuka afriti? Sikutumia pesa zangu mimi katika elimu yake hadi nikaitwa pangu pakavu? Mtwae kilicho chenu kisha mniondokee!" Mzee Butali aliwafokea Sela na mama yake.

"Baba Sela ,ni nani kasema huu msimba ni wangu? Tutautwaa pamoja. Huyu ni mtoto wetu,sio maradhi. Tutaondoka ndio;lakini elewa uchungu wa mwana ajuaye mzazi. " Mama yake Sela alitoa kauli yake.

Vilio vya Sela na mama yake havikusaidia kitu. Bembeleza za wanakijiji nazo hazikufaa kitu. Mzee Butali hakuelekea kulegeza msimamo wake. Ilibidi Sela na mama yake watorokee kwa jamaa yao aliyeishi karibu. Hapo ndipo walikaa kwa muda wa majuma matatu kabla ya Mzee Butali kubadili nia.

Kutokana na ushawishi wa wazee wa kijiji,Mzee Butali alielewa kuwa maji yakimwagika hayazoleki. Huruma zilimwingia na hasira zikapungua. Aliwarudisha jamaa zake nyumbani kwa majuto makuu. Wazee wawa hawa ndio waliomsihi Mzee Butali afanye alivyoelekezwa na mwalimu mkuu wa shule aliyotoka Sela.

SHULE ilipopatikana,Sela alihudhuria masomo hadi pale ilishindikana;siku zake za kujifungua zilipokaribia. Alijifungua kitoto cha kike. Nyanya ya mtoto akaelekeza kitoto hicho kiitwe Kadogo.

Sela alikaa nyumnani kwa muda wa miezi mitatu akikitunza kitoto chake. Katika ufukara wa pale nyumbani,mama yake Sela hangeweza kukinunulia kitoto viguo. Ilibidi matambara yatumiwe kukivisha kitoto.

Maswali

a) " Aliwakumbusha wanafunzi umuhimu wa kuwajibikia vitendo vyao" Thibitisha kauli hii. **(Alama 1)**

b) Ingawa sisi hufanya tuwezayo kuwalinda wanetu, mara nyingi tabia zao hutupiga chenga. Eleza jinsi ambavyo walipigwa chenga. **(Alama 1)**

c) Kwa mujibu wa kifungu hiki,eleza madhara ya ujauzito wa mapema shuleni. **(Alama 4)**

d) Ni mambo gani yalimfanya Mzee Butali kubadili nia yake ? **(Alama 2)**

e) Eleza jinsi taasubi ya kiume inayojitokeza katika kifungu hiki. **(Alama 2)**

f) " Uchungu wa ajuaye mzazi". Eleza jinsi ukweli wa methali hii ilivyotimia hatimaye. **(Alama 2)**

g) Eleza maana ya maneno yafuatayo kama yalivyotumika katika kifungu hiki. **(Alama 3)**

i) lililomjuzu...

ii) mojojo...

iii) pangupakavu...

UFUPISHO: (ALAMA 15)

Soma kifungu kifuatacho kisha ujibu maswali.

Usafiri katika nchi nyingi za kiafrika ni tatizo sugu. Baadhi ya watu hutembea kwa muda mrefu kwa miguu kwa kuukosa usafiri wa haraka. Wengine hupanda hata ngamia ili wapige hatua. Pia punda hutumiwa kusafirisha mizigo. Kwa wale waliodiriki kujinunulia magari, muda haupiti kabla ya ukarabati kuhitajika. Mamilioni ya magari ya aina hiyo huwa tu ni ya kubebewa nyundo na parafojo kila wakati. Hali hii imezidishwa na barabara ambazo hazijatiwa lami au hata zikiwa zimetiwa, hupachikwa kiholela tu. Mashimo barabarani yanaharibu magurudumu na hata magari yenyewe. Isitoshe, ukata katika jamii unachangia uhaba wa magari mazuri na hata ubovu wa hayo machache. Hii ni kwa sababu watu hawana ngwenje za kununulia vipuri vifaavyo au kujinunulia magari mapya.

Wengine hujikidhia mahitaji yao ya usafiri kwa kutumia baiskeli. Hizi zina nafuu kifedha kuliko magari, lakini haziwezi kubeba mizigo mingi na mizito.

Wachache sana hutumia eropleni na meli ambapo wengi huweza kuyatumia magari moshi. Magari moshi hubeba watu na vitu kwa wingi. Gharama za ukarabati wa reli, mabehewa ya magari hayo na injini zao, zimesababisha ongezeko kubwa la nauli katika miaka ya hivi karibu. Watu wengi wanashindwa kuulipia usafiri huu. Baadhi yao huyadandiadandia magari hayo hadi paani mwa mabehewa na mabogi ili tu wakwepe kulipa nauli. Mtindo huu hautatizi tu shirika la reli bali huzua hatari kwa wasafiri. Baadhi ya wadandiaji huporomoka na kujivunjia viungo, jambo ambalo huongeza idadi ya walemavu bure bilashi.

Matatu na mabasi ni aina ya uchukuzi ambao ni maarufu nchini Kenya. Uchukuzi huu umekuwa ukiwafaa watu wengi sana kwa miaka na Dahari, hasa wale wa kima cha chini na wastani. Jambo linalowaudhi abiria zaidi ni ukosefu wa kudhibiti mambo mengi yanayohusiana na hiyo ya usafiri. Mathalani, kudhibiti mwendo wa magari hayo, tabia za utingo na dereva na kujaza watu garini kama makopa. Zaidi ya hayo, imekuwa ni shida kuzidhibiti tabia za wale wapendao kurambishwa asali katika sekta hii.

Hivi maajuzi, waziri wa usafiri na wamasiliano alifanya juu chini akaibuka na mikakati kabambe ya kuondoa udhia mwingi katika sekta ya usafiri. Aliwataka wenye magari kuweka vidhibiti mwendo, abiria kuitumia mikanda ya usalama, utingo na madereva kuvaa sare na magari kutobeba abiria kupita kiasi. Kwa kuwa wenye magari wengi hawakuweza kutimiza masharti hayo kwa muda uliowekwa, ilibidi magari mengi yasitumike kwa muda.

Abiria ambao walikuwa wamechoshwa na vituko barabarani walipiga moyo konde na kujisemea, “si hoja, hata itabidi tutembee kwa miguu kwa muda ni sawa, mradi tupate suluhisho la kudumu”

Kulingana na matokeo ya uchunguzi uliofanywa muda mfupi uliopita, imegunduliwa kuwa tayari ajali zimepungua, usafiri umekuwa wa utulivu na nidhamu ya utingo na madereva imeimarika. Zogo la “kama hutaki kubanwa nunua lako” limekwisha kabisa.

a)Fupisha aya mbili za kwanza kwa maneno 45-55. (alama 8)

b)Usafiri katika nchi nyingi za kiafrika ni tatizo sugu. Jadili kwa kutumia maneno 40-50

(Alama 7)

MATUMIZI YA LUGHA (ALAMA 40)

(a) Andika neno lenye mpangilio ufuatao wa sauti: kikwaruzo ghuna cha menoni, irabu tandazwa ya kati, kizuiwa hafifu cha ufizi na irabu ya tandazwa ya juu. (al 2)

……………………………………………………………………………………………

(b) Zitumie mofimu hizi kuunda neno: Mofimu ya unominishaji, mofimu ya mzizi, kiishio, kiambishi cha mazoea. (al 2)

……………………………………………………………………………………………

(c) Ainisha sentensi hii kiuamilifu: Huenda mgeni afike mapema. (al 1)

……………………………………………………………………………………………

(d) Fuata maagizo yaliyo mabanoni:

i) Joka hilo liuawa kwa gongo. (Andika kwa wingi) (al 2)

……………………………………………………………………………………………

ii) Mwanamme huyo alichukua kikombe. (Badilisha iwe katika ukubwa) (al 2)

……………………………………………………………………………………………

(e) Tumia kistari kirefu katika sentensi ili kuonyesha msemaji. (al.2)

(f) Andika katika usemi wa taarifa. (al.2)

"Mike! Mike! Njoo hapa umwone farasi nitakayesafiri naye, " mjomba akaita kwa bashasha.

……………………………………………………………………………………………...…

………………………………………………………………………………………………

(g) Kamilisha pengo kwa kugeuza neon lililo kwenye mabano kulingana na maagizo. (al.2)

Wagombanaji hao ………………. radhi baada ya ugomvi. (wa – tendeana)

(h) Tunga sentensi yenye muundo ufuatao wa maneno. (al.2)

KN(N+RH) + KT(t+E)

………………………………………………………………………………………………

(i) Tunga sentensi mija kutofautisha maana ya **bawaba** na **bawabu**. (al.2)

………………………………………………………………………………………………

(j) Timamu ni kwa kamilifu/fusuli, chizi ni kwa ………………… huku bahili ni kwa…………………………… (al.2)

(k) Ayefiwa huambiwa makiwa, unapotaka mtu akupishe utamwambia…………………………., anapoapa mtu husema walahi! Na unataka kuonyesha mtu dharau unamwambia ……………………. (al 2)

(l) Tumia kivumishi kinachotokana na kitenzi "adilisha" katika sentensi. (al 2)

………………………………………………………………………………………………

(m) Changanua sentensi ifuatayo kwa kutumia jedwali: (al 3)

" Wewe ukija mapema utanipata nikikusubiri afisini."

………………………………………………………………………………………………

………………………………………………………………………………………………

(n) Tunga sentensi yenye kihusishi cha mtendaji. (al 2)

……………………………………………………………………………………………

(o) Tambulisha dhima ya vishazi tegemezi katika tungo zifuatazo:

(i) Ambaye amenusurika atapelekwa katika hospitali ya rufaa. (al 1)

………………………………………………………………………………………………

(ii) Nazangi aliigiza alivyoleekezwa na mwalimu wake. (al 1)

………………………………………………………………………………………………

(p) Tunga sentensi mbili; mojawapo ikiwa na neno **'mpaka'** kama nomino na nyingine ikiwa nalo kama kihusishi. (al 2)

………………………………………………………………………………………………

………………………………………………………………………………………………

(q) Tumia nomino maja ya makundi katika ngeli ya I-ZI kutungia sentensi. (al 2)

………………………………………………………………………………………………

(r) Bainisha yambwa na chagizo katika sentensi ifwatayo: (al 2)

Awali, Kanini alikuwa amewapikia wanawe Sarah pilau kwa gesi.

………………………………………………………………………………………………

(s) Andika sentensi ifuatayo upya ukizingatia kinyume cha maneno yaliyopigiwa mstari. (al.2)

Utulivu wao uliwawezesha kuwajibikia majukumu yao.

4. ISIMU JAMII (Alama 10)

a) Soma kifungu kifuatacho kisha ujibu maswali.

"Asante sana Bwana spika kwa fursa hii. Naichukuwa fursa hii kuipinga hoja ya mheshimiwa wa Maweni kuhusu kuongeza ushuru kwa bidhaa za urembo......

(i) Hii ni sajili gani? Thibitisha jibu lako. (alama 2)

(ii) Tambua sifa nyingine za sajili hii ambazo zingetumika katika muktadha huu (alama 3)

b) Umealikwa shuleni mwako ili kuzungumza na wanafunzi wa kidato cha nne baada ya kuibuka mwanafunzi bora nchini katika mtihani wa kitaifa mwaka uliopita. Eleza sifa za lugha utakayotumia. (alama 5)

MTIHANI 5

1. **UFAHAMU** **(ALAMA 15)**

Soma kifungu kifuatacho kisha ujibu maswali.

"Asubuhi moja alinipata ndani ya afisi ya mwalimu mkuu wa Shule ya Msingi ya Kilimo. Mwalimu Mkuu,Bi. Tamasha,alisikiliza kadhia yangu kwa makini. Hakuonyesha kushtuka kwa yaliyonipata katika umri wangu mdogo hivi.

'Unaweza kuanza masomo katika darasa la pili. Nitamwomba mzazi mmoja akupe hifadhi,' alisema Bi. Tamasha. Huo ndio ulikuwa mwanzo wa maisha yangu katika makao ya wafanyakazi wa mashamba ya chai. Bwana Tenge na mkewe, Kimai,walinichukua kunilea pamoja na watoto wao watano. Wenzangu, nyinyi hamjui adha zinayowapata wafanyakazi wa kima kidogo. Mtajuaje na hamjawai kukilalia kitanda hiki mkafahamiana na kunguni wake? Ninayowaambia ni asilimia ndogo mno ya niliyoyaona. Chumba cha wafadhili wangu kilikuwa hicho hicho kimoja: ndicho cha malazi, ndicho cha mapokezi, ndicho jikoni, sebule na chumba cha malazi viligawanywa na shuka moja nyepesi. Usiku sisi watoto tulilala juu ya vigodoro ambavyo ni kama viliwekwa mvunguni mwa kitanda cha wazazi.

"Usiniulize niliyaona na kuyasikia mangapi katika chumba hiki ambacho kiligeuka ***danguro*** wakati Bi. Kimai alipokuwa ameenda mashambani. Wakati huu Bwana Tenge angeamua kumleta mwanamke mmoja baada ya mwingine, hapo hapo, mbele ya macho ya wanawe, hadi usiku wa kuamkia siku ya kurudi kwa Bi.Kimai. Mara mojamoja Bi. Kimai angerudi bila kutarajiwa na kumshika ugoni mke mwenzake! Mwaka mmoja,miwili, mitatu.... hata nikaona kwamba, mbali na dhiki za ***kisaikolojia*** nilizozipata kwa kushuhudia vituko vya kila aina, nilikuwa mzigo mkubwa kwa wahisani wangu. Si kwamba waja hawa walinibagua, la! Kusema hivyo kutakuwa kuwapaka mashizi bure. Hata hivyo nilihisi kwamba nimepata mbavu za kufanya angaa kibarua kidogo, na kuwatua wawili hawa mzigo wa kuninunulia sare na madaftari.

"Nilianza kuchuna majanichai kwa malipo kidogo nikiwa katika darasa la tano.Wakati mwingine ningerauka alfajiri na mapema kufanya kazi kabla ya kwenda shuleni saa kumi na mbili asubuhi.Jioni nilipitia huko huko. Nyakati nyingi nililala humo humo katikati ya michai, wakati mwingine kwa marafiki wangu, kwa Bwana Tenge, na juu ya uchaga mkubwa wa saruji uliotumiwa kama karo na wauza chakula sokoni. Hakuna mmoja kati ya walimu wangu aliyejua mabadiliko haya hadi pale nilipoufanya mtihani wangu wa darasa la nane na kufuzu vyema.

"Wakati huo Bwana Tenge alikuwa ameisha kupewa uhamisho, akaenda kufanya kazi katika shamba lingine.Ndivyo wafanywavyo wafanyakazi hawa; kuhamishwa kila uchao bila mtu kuwazia kwamba wana watoto wanaoenda shule, na kwamba kuhamahama huku kunawavurugia masomo wana hawa."

Maswali

a) Eleza namna wazazi wanavyoweza kuchangia katika kuzorotesha maadili ya watoto katika jamii. (alama 2)

b) Onyesha namna haki za watoto zilivyokiukwa katika kifungu. (alama 3)

c) Wafanyakazi wa kima kidogo hupitia dhiki zipi kulingana na kifungu? (alama 3)

d) Eleza sifa **tatu** za mkewe Tenge-Kimai. (alama 3)

e) Kifungu hiki kinadhihirisha changamoto zinazoikumba asasi ya ndoa. Tambua na ueleze. (alama 2)

f) Eleza maana ya misamiati ifuatayo kama ilivyotumiwa kwenye kifungu. (alama 2)

(i) Danguro ………………………………………………………………………………

(ii) Kisaikolojia ……………………………………………………………………………

2. **MUHTASARI (ALAMA 15)**

Soma kifungu kifuatacho kisha ujibu maswali.

Kenya inakumbwa na hali ya hatari kuwahi kutokea msimu wa mvua ambayo imefanya serikali kuchukua hatua madhubuti za kuzuia maafa zaidi. Baada ya tathmini ya kina kuhusu hali ya hewa inayotarajiwa, serikali imelazimika kutangaza hatua za kuepusha vifo na uharibifu huku mvua ikitabiriwa kuendelea kunyesha na kimbunga kutarajiwa kutua Kenya kwa mara ya kwanza katika historia. Kimbunga hicho kitasababisha mvua kubwa, upepo mkali na mawimbi yenye nguvu na hatari, ambayo yanaweza kutatiza shughuli katika Bahari ya Hindi na makazi yaliyo karibu na pwani ya Kenya. Hali hii imechangiwa pakubwa na mabadiliko ya tabianchi.

Matukio ya hivi majuzi yamepima ustahimilivu wa nchi yetu wakati wa changamoto ambazo hazijawahi kutokea. Mvua imeendelea kusababisha mafuriko ambayo yameharibu miundomsingi. Vilevile, shughuli za uchukuzi zimetatizika katika sehemu zote za nchi baada ya barabara kuharibiwa na madaraja kusombwa na mafuriko.

Viwango vya maji katika mabwawa makuu ya ‘Seven Forks’ vimefikia kimo cha kihistoria huku mabwawa hayo yakitishia wanaoishi karibu na maeneo hayo. Kuna mabwawa 178 na vidimbwi vya maji katika ardhi ya umma na ya kibinafsi katika kaunti 33 ambayo yamejaa na kuwa hatari kwa wakazi walio maeneo yaliyo karibu. Vifo vya watu, kufurushwa kwa watu kutoka makwao na uharibifu wa mali umeshuhudiwa nchini.

Hatari nyingine imetokana na maporomoko ya ardhi na matope katika baadhi ya kaunti na wakazi wanaoishi katika maeneo hayo watahamishwa huku wanaoishi katika maeneo yasiyoratibiwa kama ya makazi kwa mfano kando ya mito, wakipewa ilani kuhama kwa kutambua hatari iliyopo.

Kwa sababu ya janga la mafuriko, wizara ya Elimu imeagiza kuahirishwa kwa tarehe ya kufunguliwa kwa shule zote nchini kwa muhula wa pili kwa muda usiojulikana. Pia, madhara ya mvua katika baadhi ya shule ni mabaya zaidi kiasi kwamba maisha ya wanafunzi yamo hatarini. Hatua ya kuahirisha ufunguzi wa shule hadi tarehe isiyojulikana imeibua mgawanyiko wa kitabaka huku watoto kutoka familia maskini, wengi wao wanaosomea shule za umma, wakiendelea bila masomo wenzao kutoka familia tajiri wakisoma kidijitali. Isitoshe, bila tarehe mahususi za ufunguzi wa shule, ni vigumu kupanga masomo ya ziada wakiwa nyumbani. Hofu nyingine ni kuwa kukaa kwa muda mrefu bila kufanya chochote kunaweza kuwapelekea wanafunzi katika matumizi ya mihadarati na mimba za mapema.

Serikali imetangaza kuwa tarehe mpya za muhula wa pili kwa shule za msingi na za sekondari zitarekebishwa ili kufidia muda ambao ungepotezwa kwa kucheleweshwa kufunguliwa kwa shule. Tena, kutokana na mafunzo yaliyopatikana kufuatia janga la korona, wazazi wengi wanahimizwa kununua vifaa vya kidijitali vya kisasa ili kutumika katika masomo ya kidijitali.

Jeshi la Ulinzi la Kenya na Huduma ya Polisi zimeagizwa kutumia rasilmali, maafisa na vifaa vyao kuhakikisha wakenya wako salama. Wangeshirikiana na shirika la Huduma ya Vijana kwa Taifa na maafisa wa Utawala kushughulikia dharura ikiwemo kuokoa wote walio kwenye hatari.

Baraza la mawaziri limeagiza Wizara ya Fedha kutoa pesa za kusaidia kukabiliana na janga hili. Hata hivyo, kumekuwa na ukosefu wa uwazi katika utoaji wa fedha na hata misaada ambayo inakusudiwa kuendea walioathirika na vilevile haifikii wenye ulemavu-udanyanyifu katika mchakato mzima kuanzia kuwasilisha majina ya waathiriwa hadi ngazi ya malipo.

Idara ya utabiri wa hali ya Hewa nchini imewatahadharisha wakenya dhidi ya kuishi kando ya mito iliyofurika. Wanafunzi ambao tayari walikuwa wamefika shuleni walitakiwa kubaki shuleni na usimamizi wa shule ungewahifadhi na kuhakikisha usalama wao.

Maswali:

a) Huku ukirejelea aya **nne** za kwanza, eleza athari hasi za mabadiliko ya tabianchi. (Maneno 80) (alama 8)

Matayarisho
Nakala safi

b) Fafanua masuala ambayo mwandishi anaibua katika aya tano za mwisho. (maneno 70) (alama 7)

Matayarisho
Nakala safi

3. MATUMIZI YA LUGHA (ALAMA 40)

a) Linganua sifa za sauti /i/ na /o/ kwa kuzingatia kigezo cha ulimi. (alama 2)
……………………………………………………………………………………………………
……………………………………………………………………………………………………
……………………………………………………………………………………………………
……………………………………………………………………..

b) Andika vitenzi vyenye silabi mbili kutokana na miundo ifuatayo ya silabi. (alama 2)
(i) KKIKI ……………………………………………………………………………………….
(ii) IKKI ……………………………………………………………………………………….

c) **(i)** Eleza dhana ya mofimu huru huku ukitolea mfano wa kiwakilishi nafsi. (alama 2)
……………………………………………………………………………………………………
……………………………………………………………………………………………………
…………………………………………………………………………………….

(ii) Andika neno lenye mofimu zifuatazo: (alama 1)
Kikanushi cha nafsi ya kwanza umoja, wakati ujao, yambwa, mzizi.
………………………………………………………………………………………………

d) Je, ukiandika insha nzuri utatuzwa? Badilisha iwe sentensi sharuti inayoanza kwa kishazi huru. (alama 1)
………………………………………………………………………………………………...

e) Tunga sentensi ukitumia kitenzi cha silabi moja katika kauli ya kutendewa. (alama 1)
………………………………………………………………………………………………

f) Andika sentensi ifuatayo katika wingi. (alama 2)
Mtume yule aliubeba ujiti wa mwajiri wake.
……………………………………………………………………………………………..

g) Andika katika usemi wa taarifa. (alama 2)
"Kwani mimi ni mwizi, mtu aniguse aone," alisema Jeni.
……………………………………………………………………………………………………
………………………………………………………………………………………

h) Tunga sentensi ukitumia kielezi cha jinsi kutokana na mzizi: **-zee**. (alama 2)
……………………………………………………………………………………………..

i) Kando na mnyambuliko, eleza dhana **mbili** zinazowakilishwa na viambishi tamati. (alama 2)
……………………………………………………………………………………………………
……………………………………………………………………………………..

j) Andika katika ukubwa: (alama 2)
Kitabu hicho kimefichwa karibu na ndovu yule.
……………………………………………………………………………………………….

k) Nomino hizi zipo katika ngeli gani? (alama 2)
(i) Mbelewele …………………………………………………………………………….
(ii) Sukari ………………………………………………………………………………….

l) Andika upya sentensi ifuatayo ukizingatia vinyume vya maneno yaliyopigiwa mstari. (alama 2)
Wezi **walikiri** makosa yao **kabla ya** kesi dhidi yao **kuanzishwa** mahakamani na **wakasamehewa.**
…………………………………………………………………………………………………
…………………………………………………………………………………………

m) Changanua sentensi ifuatayo kwa kielelezo cha matawi. (alama 4)
Japo yeye ni mwerevu, alishindwa na mtihani huu.
…………………………………………………………………………………………………
…………………………………………………………………………………………………
…………………………………………………………………………

n) Eleza maana **mbili** katika sentensi hii. (alama 2)
Jeshi la Polisi limekuja kutuliza.
…………………………………………………………………………………………..............
....

o) Ainisha vishazi katika sentensi ifuatayo: (alama 2)
Wanafunzi wanaotia bidii masomoni hupata alama nzuri.
…………………………………………………………………………………………………
…………………………………………………………………………………………

p) Tunga sentensi Kanushi katika wakati uliopita hali timilifu. (alama 2)
…………………………………………………………………………………………………
…………………………………………………………………………………………

q) Andika upya sentensi ifuatayo ukianzia kwa yambwa tendwa. (alama 1)
Wafugaji waliwakatia mbuzi wote majani ya mti huo.
…………………………………………………………………………………………….

r) Ainisha virai vilivyopigiwa mstari katika sentensi ifuatayo: (alama 2)
Wale wanne waliokuwa uwanjani walisafiri jana kwa ndege.
……………………………………………………………………………………………..
…………………………………………………………………………………………..............
....
....

s) Unda nomino **mbili** kutokana na kitenzi **andika**. (alama 1)
……………………………………………………………………………………………...

t) Eleza matumizi ya '**na**' katika sentensi ifuatayo: (alama 2)
Mama na baba wanalima shamba kwa jembe karibu na mto ilhali wana trekta.
…………………………………………………………………………………………………
…………………………………………………………………………………………………
…………………………………………………………………………………………………
……………………………………………………………

u) Andika methali inayoweza kutumiwa kudhihirisha umuhimu wa stahamala. (alama 1)
……………………………………………………………………………………………...

4. ISIMUJAMII (ALAMA 10)

Soma kifungu kifuatacho kisha ujibu maswali.

Mtu A: Nitashiriki katika uchuuzi wa hisa zangu sasa.

Mtu B: Ni vyema! Kwa sasa viwango vya riba vimeimarika

Mtu A: Tukutane kesho kwenye soko la hisa jijini

Mtu B: Inshallah! Je, utaniuzia?

Mtu A: Don't worry let's meet tomorrow. Tutaelewana tu.

(a) Hii ni sajili gani? Thibitisha jibu lako. (alama 2)
(b) Eleza sifa za sajili hii zinazojitokeza katika kifungu hiki. (alama 4)
(c) Jadili sababu ambazo zinawafanya wanafunzi wengi kufanya makosa ya kisarufi mara kwa mara wanapowasiliana wakitumia lugha ya Kiswahili. (alama 4)

MTIHANI 6

1. **UFAHAMU: (alama15)**

Soma kifungu kifuatacho kisha ujibu maswali yanayofuata

Kuna aina kuu za hisia zinazotawala na kuongoza maisha ya mwanadamu: Kuona, kusikia, kugusa, kuonja na kunusa. Ni vigumu kusema ni hisia gani muhimu kuzidi nyingine ingawa ni dhahiri athari kubwa humuangukia mahuluki asiyeweza kuona. Inasemekana kuwa mishipa ya fahamu inayounga ubongo na macho ni mikubwa zaidi kuliko mishipa ya fahamu inayounga ubongo na viwango vya masikio. Na katika maisha na nyendo za kila siku kuona hupewa uzito mkubwa **mingairi ya kusikia.** Pengine basi sio ajabu, kama itakavyobainika punde baadaye, kuwa kazi nyingi za fasihi andishi zimeelemea mno katika hisia hii kana kwamba zile nyingine kuu hazipo kabisa. Hakika hili ni kosa. Maana kusikia, kugusa, kuonja na kunusa nako ndiko humkamilisha mwanadamu aweze kuyafaidi maisha yake. Na hata mbele ya sheria, ushahidi huweza kutolewa mintaarafu ya kusikia, kugusa, kuonja na kunusa alimradi shahidi awe amesikia, kugusa, kuonja au kunusa mwenyewe. Ushahidi wa kuambiwa haukubaliwi.

Kwa hivyo basi kazi ya Sanaa ambayo itazituma fikira za msomaji zihisi kuona, kusikia, kuonja, kugusa na kunusa matendo na mazingira yanayosimuliwa humpeleka msomaji huyo katika mipaka na Nyanja za juu za ufahamu na furaha

Kila hisia ina umuhimu wake kutokana na mazingira ya tukio linalohusika au kusimuliwa. Maana kazi zote za Sanaa hutokana na matendo na maisha ya watu ambao katika matukio, visa na mazingira yao hutumia hisia zao zote tano ama kwa pamoja au kwa nyakati mbalimbali. Ili basi msomaji aweze kupata mandhari kamili, n ahata yeye mwenyewe ashiriki katika matukio yenyewe kwa kuchukia, kuonea huruma, n.k, muhimu, kabla ya yote, apate hisia zote hizo tano. Kazi ya sanaa inayojihusisha na hisia moja tu au mbili huwa **muflisi kisanii** kwa vile inashindwa kuwasilisha mandhari za hali halsi kwamsomaji. Je, mara ngapi nyoyo zetu husononeka au kuripukwa kwa maya kwa sababu ya sauti ndogo tu ya ndege aliaye pekee nyikani, au nyimbo za zamani? Sauti ya ndege huweza kuleta majonzi ya miaka mingi mno ya utotoni wakati ambapo mtu alifiwa na mzazi, ndugu, jamaa au sahibu wake. Kadhalika nyimbo za kale huweza kuchimbua ashiki za zamani baina ya wapenzi, au kutonesha jeraha la **masaibu** na madhila yaliyopita. Na wala sio nyimbo na sauti za ndege tu, pengine hata harafu ya maua huwa na nguvu za kumbukumbu kubwa mno.

Licha ya yote hayo, matumizi ya hisia nyingi yanasaidia kujenga mandhari kamili ya tukio katika akili ya msomaji. Mathalan badala ya kuelekezwa tu kuwa paliandaliwa chakula kizuri, msomaji anaelezwa vitu ambavyo vimeandaliwa pamoja na harufu yake. Au badala ya kuambiwa mtu fulani alikuwa na wajihi wa kutisha, huelezwa na kuelewa vyema zaidi kwa kuanishia jinsi pua, macho, rangi, nywele, mdomo na meno ya mtu huyo yalivyo. Na hivyo hivyo kwa mifano mingine kadha wa kadha kama vile hasira na ucheshi. Kutokana na maelezo ya kutosha ya hisia msomaji huweza **kumuashiki janabi** au akadondokwa na ule kutamani chakula ambacho hakipo mbele yake.

Na sio hivyo tu. Hisia zinazotumiwa huweza kumfanya msomaji atafakari zaidi. Ataweza kufikia uamuzi kuhusu picha zinazochorwa kutokana na hisia mbalimbali na wala sio kauli za mkatomkato za mwandishi kama ilivyogusiwa hapo juu. Kauli za mkatomkato sio tu hudumaza sanaa, bali pia hudhalilisha hata akili za msomaji; kwani **umbuji** wa mwandishi ni pamoja na kufanya matendo na mazingira anayoyasimulia yawasilishe na kuwakilisha fikira za wahusika wake na hata zake mwenyewe.

Hivyo ni dhahiri kwa hisia humsaidia msomaji kuzama katika matendo na kuelewa fikra za mwandisghi mwenyewe, asili na makazi yake, kuwadadisi na kuwaelewa wahusika wenyewe, n.k

> **Makala kutoka:** ***Safari, A.J "Hisia katika fasihi Andishi"***
> ***Katika mulokozi, MM na Mung'ongo(wah)***
> ***(1993 ~33) uandishi na uchapishaji***
> ***Dar – es – Salaam: Dar – es – Salaam Uni. Press***

Maswali:

(a) Taja na ueleze uwanja ambao hutulia mkazo hisia zote **(alama3)**

(b) Kwa mujibu wa kifungu hiki, ni nini matokeo ya kusisitiza hisia ya kuona katika fasihi andishi? **(alama2)**

(c) **(i)** Mwandishi ana maoni gani kuhusu kazi nzuri ya sanaa **(alama2)**

(ii) Maoni hayo yana umuhimu gani? **(alama4)**

(d) Eleza maana ya maneno haya kama yalivyotumiwa katika kifungu ulichosoma **(alama4)**

(i) Muflisi kisanii
(ii) Jeraha la masaibu
(iii) Kumuashiki janabi
(iv) Umbuji

2. UFUPISHO **(alama15)**

Soma makala yafuatayo kisha ujibu maswali

Ubinafsishaji wa mashirika ya umma ni nguzo kuu katika ulimwengu wa leo. Kimsingi, ubinafsishaji ni hatua na harakati zinazochukuliwa kupunguza kushiriki kwa serikali katika uendeshaji wa mashirika na kuhimiza kupanuka kwa sekta ya kibinfsi.

Serikali huweza kuhimiza, kutokana na uuzaji, uhawilishaji wa mali kutoka umiliki wa umma hadi kwenye umilikaji wa sekta ya kibinafsi. Aidha, serikali inaweza kuuza hisa zake kwenye mashirika ya umma. Njia nyingine ni kuchochea ugavi wa zabuni kupitia kwa mikataba ambayo inashindaniwa na mashirika au kampuni tofauti. Lengo kuu la ubinafsishaji ni kuigatua nafasi ya serikali katika utendakazi na uendeshaji wa mashirika.

Uuzaji wa mashirika ya kiserakali au hisa huwa chanzo cha mapato yanayoweza kutumiwa kuendesha miradi mingine. Hii ni njia ya kupunguza harija ya serikali inayotokana na uendeshaji wa mashirika yasiyoleta faida. Ubinafsishaji huzuia uwezekano wa kuingiliwa kwa mashirika na wanasiasa, huimarisha utamaduni mpya wa muundo wa mashirika na huvunja uhodhi wa kiserikali. Ubinafsishaji huweza kuatika mbegu za ujasirimali wa raia, kutamani kuanzisha amali tofauti.

Ubinafsishaji huweza kuyaruhusu mashirika ya kimataifa kutwaa mashirika muhimu nchini, kufutwa kazi kwa wafanyakazi na kuongezeka kwa umaskini. Ubinafsishaji wa sekta zinazohusiana na elimu na afya huweza kuathiri vibaya wenye mapato chini.

Ubinafsishaji haumaanishi ufanisi wa utendakazi wa makampuni na mashirika. Aidha, ikiwa haupo utaratibu mzuri wa kuthamini au kupima za hisa pana uwezekano wa hisa zinazouzwa kupewa thamani ya juu au ya chini.

Maswali:

(a) Bila kupoteza maana iliyokusudiwa na mwandishi wa kifungu, fanya muhtasari wa aya ya kwanza nay a pili (maneno 35 – 40) **(alama6,1 ya utiririko)**

(b) Dondoa mhoja muhimu zinazojitokeza katika aya ya tatu una ya nne (maneno 45 - 50) **(alama9,1 ya utiririko)**

1. MATUMIZI YA LUGHA **(alama40)**

(a) Andika sauti zenye sifa zifuatazo: **(alama2)**

(i) Irabu ya chini, kati tandazwa

………………………………………………………………………………………………….

(ii) Kikwamizo ghuna cha menoni

………………………………………………………………………………………………….

(iii) Kitambaza

………………………………………………………………………………………………….

(iv) Nazali ya kaakaa gumu

………………………………………………………………………………………………….

(b) Toa mfano wa neno lenye muundo ufuatao **(alama2)**

(i) Irabu, irabu, irabu

………………………………………………………………………………………………….

(ii) Konsonanti, konsonanti, irabu

………………………………………………………………………………………………..

(c) Tunga sentensi moja moja kubainisha **(alama2)**

(i) Kihusishi cha wakati

…………………………………………………………………………………………………….

(ii) Kivumishi cha pekee chenye maana 'bila kuchagua"

…………………………………………………………………………………………………….

(d) Eleza maana mbili za neno: walakini **(alama2)**

………………………………………………………………………………………………………

………………………………………………………………………………………………………

(e) Weka nomino zifuatazo katika ngeli zao **(alama2)**

(i) Ndevu

…………………………………………………………………………………………………….

(ii) Miwani

…………………………………………………………………………………………………….

(f) Eleza matumizi ya **'ku'** katika sentensi ifuatayo **(alama1)**

Sikumwona alivyoeleza namna ya kuwatunza mbwa wake.

………………………………………………………………………………………………………

……………………………………………………………………………………………………..

(g) Tunga sentensi sahihi ukitumia kitenzi <u>la</u> katika kauli ya kutendwa **(alama2)**

……………………………………………………………………………………………………..

(h) Andika sentensi zifuatazo upya kulingana na maagizo bila kupoteza maana:

(i) Moses ingia ndani

(Geuza sentensi iwe katika hali ya kuamuru) **(alama2)**

…………………………………………………………………………………………………….

(ii) Chake kilipatikana nchini.

(Badilisha kiwakilishi kimilikishi kuwa kiwakilishi kionyeshi) **(alama2)**

……………………………………………………………………………………………………….

(iii) Uta wake ni mrefu na mkubwa sana.

(Andika kwa wingi) **(alama2)**

……………………………………………………………………………………………………..

(i) Kanusha sentensi zifuatazo **(alama2)**

(i) Matawi ya mti ambayo yalikauka yaliaktwa.

……………………………………………………………………………………………………..

(ii) Matofali haya yanatumiwa kwa ujenzi wa nyumba.

……………………………………………………………………………………………………….

(j) Eleza tofauti iliyopo katika jozi hii ya sentensi: **(alama2)**

(i) Alimpatia soda na chupa

(ii) Alimpatia soda kwa chupa

……………………………………………………………………………………………………

…………………………………………………………………………………………………..

(k) Kwa kutumia kirejeshi kifaacho, rekebisha sentensi ifuatayo kwa njia mbili tofauti **(alama2)**

Yule ndiye mkwasi ambaye aliyenusurika.

………………………………………………………………………………………………………

……………………………………………………………………………………………………..

(l) Tumia kirai kihusishi katika sentensi kama: **(alama3)**

(i) Kielezi

…………………………………………………………………………………………………….

(ii) Kiwakilishi

…………………………………………………………………………………………………….

(iii) Kivumishi

…………………………………………………………………………………………………….

(m) Andika kwa msemo halsi **(alama3)**

Barack alisema kwa njiani kulikuwa kumenyesha sana ndio sababu tulichelewa.

………………………………………………………………………………………………………

……………………………………………………………………………………………………..

(n) Andika ukubwa wa: **(alama2)**

Mwizi huyu aliiba kikapu na ng'ombe.

………..

(o) Changanua sentensi ifuatayo kwa matumizi ya mstari **(alama3)**

Mwalimu huyo aliyefika alikuwa anatembea kwa makini.

………………………………………………………………………………………………

(p) Maana moja ya andika ni kuchora maandishi ubaoni, kitabuni. Toa maana nyingine ya neno hilo. **(alama1)**

……

(q) Ainisha yambwa katika sentensi ifuatayo **(alama3)**

Mwanafunzi huyu alinunuliwa kitabu hiki kipya na mwalimu yule kwa pesa.

……

……

…………..………………………………………………………………………………………………….

2. ISIMUJAMII **(alama10)**

(a) Soma makala yafuatayo kisha ujibu maswali

"Tutampoteza! Awekwe katika Oxygen concentrator! Ni emergency. Ako wodi namba sita. Acha nivae PPE. Nurse in charge mustabalize kwanza"

Maswali

(i) Tambua sajili inayorejelewa katika muktadha huu **(alama1)**

(ii) Eleza sifa za sajili hii ukirejelea makala uliyosoma **(alama4)**

(b) Soma makala yafuatayo kisha ujibu maswali

Umepewa nafasi ya kushauri rafiki yako ambaye anafikiria kujitoa uhai kuhusu manufaa ya kutojitoa uhai.

Fafanua sifa tano za kimtindo utakazotumia ili kufanikisha mazungumzo yako **(alama5)**

MTIHANI 7

1. UFAHAMU (Alama 15)

Soma kifungu kifuatacho kisha ujibu maswali yanayofuata.

Ustawi wa dola lolote lile hutegemea mseto wa nguvu, maarifa chipukizi, uchapuchapu wa barubaru, pamoja na maarifa, upevu, uvumilivu na tajriba ya wazee. Tunaweza kuumithilisha ufanisi wa nchi na jumba la ghorofa lililojengwa juu ya tegemezo: msingi huu ukiwa imara, ghorofa nyingi zaweza kuinuliwa. Nayo imara ya tegemezo hutegemea vyuma imara visivyotetereka na vifaa vinginevyo. Zaidi ya haya yote, mafundi wahusika kama vile wasanifu mjengo, wahandisi, mafundi bomba na wengineo sharti wawe na ujuzi tosha ili kufanikisha kazi inayohusika. Katika taswira hii, twaweza kuelewa ni kwa nini baadhi ya nchi zimestawi huku nyingine zikiitwa ulimwengu wa tatu. Shida za nchi hizo ni kutozistawisha taaluma ambazo ndizo msingi wa maendeleo, hivyo huwa na walakini katika utekelezaji. Matokeo yake ni kulimatia.

Nchi nyingi humu barani mwetu zimekosa kustawi kutokana na kasoro nyingi tulizo nazo katika uimarishaji wa taaluma zetu. Sababu kuu ni kuwa, wengi wetu hukimbilia kutekeleza kazi mbalimbali hata bila ujuzi wowote kwa kazi hizo. Tabia kama hii inatokana na ukweli kuwa sisi hatujali kama tuna vipawa vya kufanya kazi fulani. Wengine huvunjwa moyo na waliowazingira kuwa vipawa vyao havifai. Hivyo, si ajabu kuona kijana aliye na kipawa fulani akikosa kukivuvia kwa sababu labda hata hatambui kuwa anacho.

Wengi wa wakembe wetu hukosa kuvitambua vipawa vyao, hivyo kukosa kuendeleza utaalamu unaohusiana navyo kwa kukosekana kwa **mtalaa** wa kuvichochea katika mfumo wa elimu. Mfumo wa elimu nchini Kenya kwa sasa unasisitiza wanafunzi kupita mtihani ili kuingia vyuoni. Hata hivyo, ni muhimu kuvikuza vipawa walivyo navyo vijana ili wavitumie katika siku za halafu. Vitambuliwe mapema shuleni bali si vyuoni. Kunao wanagenzi wengine ambao, licha ya kuvitambua vipawa vyao hawavifukutii kamwe, huvipuuza na kujisukuma katika taaluma ambazo hazikuwafaa kamwe. Kunao wanagenzi wengine ambao hutamani na kuingilia taaluma fulani, si kwa kuzipenda, bali kwa kuwa wandani wao wazishiriki. Hawajui kuwa kibaya chako si kizuri cha mwenzio. **Huliona tanga la nguo wakalisahau la miyaa.** Kuna wengine ambao huziandama taaluma fulani kwa kushurutishwa na wazazi au wadhamini wao. Nao vijana hukosa ukakamavu wa kujiamulia na kukubali shingo upande maamuzi hayo. Hata hivyo, kuna wale ambao hujitosa katika taaluma hizo bila kushurutishwa ili wapate hadhi. Matokeo ni kuwa kijana huzifanya kazi hizo kwa chati wala si kwa dhati. Wengine hujipenyeza kwa taaluma fulani eti kwa kuwa wamekosa nyingine. Si ajabu basi kutokana na ukosefu wa ajira kumwona mtaalamu wa mifugo akiwa mwalimu, mwalimu akiwa dereva na tabibu akiwa mkulima hali zaraa haimudu.

Ili kupata suluhu katika jambo hili, sharti kila mmoja wetu ashiriki katika kuitambua, kuikuza, kuikomaza na kutumia taaluma ya kila kijana. Twaweza kuuiga mfano wa Wazungu wafanyavyo kwao. Wao hujitahidi kuvitambua vipawa vya watoto wangali wachanga hali ambayo huwasaidia kuzikuza taaluma zao baadaye. Naye kijana akishajua atakachofanya, afaa kufanya utafiti ili kufikia kina cha taaluma yake.

Maswali

(a) Eleza sababu za watu kujishughulisha na taaluma zisizo zao. (alama2)

(b) Eleza kikwazo cha ustawi wa nchi zinazoendelea. (alama 1)

(c) Taja mambo manne yanayostawisha taifa. (alama 4)

(d) Taja mambo **matano** yanayokwamiza uendelezaji wa vipawa miongoni mwa vijana. (alama 5)

(e) Kuna tofauti gani kati ya Waafrika na Wazungu katika ukuzaji wa taaluma? (alama 2)

(f) Eleza maana ya ‘Huliona tanga la nguo wakalisahau la miyaa’. (alama 1)

(g) Eleza maana ya vifungu vifuatavyo vilivyotumika katika ufahamu. (alama 2)

(i) kulimatia
(ii) mtalaa

A. UFUPISHO (Alama 15)

Soma kifungu kifuatacho kasha ujibu maswali

Ardhi ni mali ya taifa. Hivyo inampasa kila raia kuinafidhi. Hii ina maana kwamba hatuna budi kuwarithisha wana na wajukuu, vitukuu na vilembwe, vining'ina na wapwa zetu ardhi yenye rutuba. Ardhi ndiyo chanzo cha riziki zote. Fauka ya hayo, ardhi ni dafina kubwa.

Tangu asili ardhi hii imefunikwa na joho la miti na majani. Rutuba ilienea kila mahali. Lakini wakati ulifika ambapo wanadamu hawakuvumilia kukaa bila kuitumia johari hii. Walishika maparange na mashoka. Wakafyeka majani na miti yote. Wakalima wakapanda na kuvuna. Kisha walihama hapo. Waliendelea kufanya hivyo mwaka hadi mwaka. Hali ya kufyeka sehemu mbalimbali za nchi, kuchoma mioto ovyo, kuwa na mifugo mingi na kutojua kuhifadhi ardhi vizuri kulileta mavuno hafifu kila mwaka.

Mvua iliponyesha matone ya mvua yaligonga ardhi. Maji yakajiri kwa nguvu na kutawanya chembe za udongo. Wakati wa kiangazi udongo ulipokauka, upepo mkali ulichukua tabaka la juu. Hivyo ikawa mazao hayawezi kustawi. Hatimaye nchi ikawa kama mkuranga. Mambo haya yakasababisha mmomonyoko wa juu juu halafu mwanzo wa michirizi na mwisho makorongo na maporomoko ya ardhi.

Walakini basi ya kale hayapo. Sasa wakuu wa serikali yetu ya Insafu wamekuhimizeni, ikiwa mu wakulima, mpande zaidi. Wamewashauri namna ya kuongeza mavuno katika mashamba yenu kwa maarifa bora ya zaraa, kama vile kuunafidhi udongo, kutumia mbolea, njia za kunyunyizia dawa makondeni ili kuua wadudud wanaoharibu mimea, na kutumia maarifa malihi katika kupanda mbegu. Kwa wale ambao si wakulima, serikali yetu ya Insafu imeweka shule za mafundisho maalum na kumhimiza kila mmoja wao aongeze maarifa yake na afanye kazi kwa tabasuri na bidii ili aongeze mapato yake na mapato ya serikali pia. Katika sehemu nyingine maelezo ya wakuu wa serikali yamefuatwa barabara, na kumetokea maongezeko malihi ya mazao.

Walakini pia katika sehemu hizo maongezeko yake hayakutosha sana. Katika sehemu nyingine kwa bahati mbaya watu wamepotezwa na watu wakaidi ambao kwa kutaka ushaufu, wamewaambia watu kuwa njia rahisi na nyepesi ya kujipatia serikali ya kujitawala yenyewe, na wamewashawishi na kuwatisha baadhi ya watu waasi amri za serikali zihusuzo zaraa. Wahaini hao wametibua mambo. Ni watu wa kuaili na ni afkani.

Maswali

a. Fupisha ujumbe wa aya tatu za kwanza kwa maneno 80. (alama 9, 1 ya mtiririko)

b. Eleza masuala ambayo mwandishi anaibua katika aya mbili za mwisho kwa maneno 60. (alama 6, 1 ya mtiririko)

B. MATUMIZI YA LUGHA

(a) Taja sauti mbili ambazo huitwa viyeyusho (alama 1)

……
……
…………………………………………………………………………………………….............

(b) Andika neno lililo na muundo wa silabi ufuatao (alama 1)
IKKI

……

(c) Ainisha viambishi katika neno lifuatalo (al. 2)
Yafutikayo

……
……
……

(d) Tambua aina mbili za sentensi ukizingatia uamilifu na utoe mfano mmoja kwa kila moja (ala. 2)

……
……
………………………………………………………………………………………………………...

(e) Ainisha vielezi vya namna katika sentensi hii (ala. 2)

Mzee huyu mkongwe alicheka kijinga huku akila haraka haraka

....
....
....

(f) Ainisha vishazi katika sentensi ifuatayo (ala. 2)

Kijana aliyezungumza na nyanyake ameingia katika darasa lililochafuliwa na wanafunzi

……
……
……

(g) Changanua sentensi ifuatayo kwa kielelezo cha <u>mistari</u> (ala. 3)

Mwanafunzi mwerevu sana aliyekuwa mgonjwa jana amepelekwa nyumbani

……
……
……
……
……

(h) Bainisha shamirisho na chagizo katika sentensi ifuatayo (ala. 3)

Somo aliukata mti kwa kisu jana asubuhi

……
……
……

(i) Andika kwa usemi wa taarifa (ala. 3)

Karani: Njoo nikutume kwa babu yangu.
Karanja: Sitaki kupita njia ya kwa babu

……
……
……
……

(j) Eleza matumizi ya 'ni' katika sentensi hii (ala. 2)

Ingieni darasani mara moja ili niwape zoezi ambalo ni rahisi

……
……
……

(k) Eleza maana ya sentensi zifuatayo (ala. 2)

(i) Ningalisoma kwa bidii ningalipita mtihani
(ii) Ningesoma kwa bidii ningepita mtihani

……
……
……
……

Kwa majibu na mtihani zaidi piga simu kwa 0724351706 au tembelea tovuti www.goldlitekcserevision.co.ke

(l) Andika katika udogo wingi (ala. 2)
Mti wa msonobari unatengeneza meza nzuri sana

……
……
……

(m) Tambua miundo yoyote mitatu ya ngeli ya LI-YA (ala. 3)

……
……
……
……

(n) Eleza maana tatu za sentensi ifuatayo (ala. 3)
Alisema angeenda kwao

……
……
……
……
……

(o) Andika upya sentensi ifuatayo katika hali sambavu (ala. 1)
Mwanafunzi anasoma darasani

……
……

(p) Tumia neno 'hadi' kuonyesha mahali na wakati katika sentensi (ala. 2)

……
……
……
……

(q) Yakinisha katika hali ya mazoea. (ala. 2)
Asiyeugua hahitaji daktari

……
……
……

(r) Tunga sentensi ukitumia neno 'komaa' kama (ala. 2)
(i) Kivumishi

……
……

(ii) Nomino

……
……

(s) Taja matumizi yoyote mawili ya kistari kirefu (ala. 2)

……
……
……

4). ISIMUJAMII. (Alama 10)

a) Eleza sababu za kufanya makosa katika mazungumzo (alama 4)
b) Eleza mambo manne yaliyochochea kusanifisha lugha ya Kiswahili nchini Kenya. (alama 4)
c) Taja lahaja zozote nne za lugha ya Kiswahili (alama 2)

Kwa majibu na mtihani zaidi piga simu kwa 0724351706 au tembelea tovuti www.goldlitekcserevision.co.ke

MTIHANI 8

1. SEHEMU A: UFAHAMU (Alama 15)

Soma kifungu kifuatacho kisha ujibu maswali.

Mimi na Mwamba tulijiunga na shule ya upili ya Maarifa wakati mmoja.Tangu wakati huo nimemtambua Mwamba kama rafiki wa kuaminika. Tulisoma pamoja, tukacheza pamoja na kushirikiana katika mambo mengi. Alikuwa mmakinifu, msikivu na mchangamfu. **Unadhifu** wake uliwavutia wengi. Hata mimi aliniathiri nikamuiga. Walimu na wanafunzi walimshabikia na kumthamini hata wakamchagua kuwa kiongozi. Vipawa vya Mwamba vilianza kuchipuka mapema.Naye Mwamba alijitahidi kuvipalilia.

Bidii ya Mwamba inaweza kumithilishwa na ile ya mchwa kujenga kichuguu kwa mate. Mwamba alifahamu fika kuwa mja yeyote kujaliwa ni yeye mwenyewe kujipa uvumilivu, kutia bidi na kushirikiana na wenzake. Alifanya juu chini kuelewa yote tuliyofundishwa na walimu wetu. Ingawa akili yake ilikuwa kama sumaku, pale ambapo alitatizika kuelewa hakufa moyo. Alikuwa tayari wakati wote kujadiliana na wenzake katika vikundi. Alitambua kuwa jifya moja haliinjiki chungu. Pamoja na hayo, Mwamba alijaliwa moyo wa kusaidia. Wakati mwingine katika kundi letu alitufafanulia mada ambazo hatukuzielewa vizuri. Aliwafaa hata wale waliokuwa na changamoto ya kuelewa yaliyofunzwa na walimu. Ama kwa hakika, tulishangazwa na subira na unyenyekevu wake.

Mimi na rafiki yangu Mwamba tulijiunga na timu ya soka ya shule yetu. Alichukua nafasi ya mshambulizi nami nikawa mlinda lango. Kila tuliposhiriki kwenye mashindano, Mwamba aliifungia timu yetu mabao mengi. Mara nyingi, tuliibuka washindi na kuwaacha wapinzani wetu vinywa wazi. Nyota ya Mwamba ilianza kung'aa michezoni. Alipokea tuzo ya mwanasoka bora zaidi katika gatuzi letu. Nayo timu yetu ilinyakua kombe la ushindi na sare kamili za kandanda. Shule yetu ilisifika na kutambulika kama kitovu cha wachezaji kandanda chipukizi. Hata baadhi yetu tulichaguliwa kujiunga na timu ya kitaifa ya vijana.

Mwaka huu, Mwamba amegundua kipawa chake kingine katika rubaa ya muziki baada ya kujiunga na bendi ya muziki shuleni. Wakati wa gwaride na pia sherehe mbalimbali shuleni ameweza kupata nafasi ya kututumbuiza. Sauti yake ya kinanda na nyimbo zake zimevuma kotekote. Kuvuma kwa nyimbo hizo kunatokana na ujumbe wa nyimbo zake. Nyimbo hizo huwahimiza watu kukuza maadili na bidii kila uchao. Hakika, zinatuliza mioyo, zinahimiza, zinachochea watu kuwa na upendo,amani na ushirikiano. Katika siku za hivi majuzi, bendi yao imetunga nyimbo ambazo zimevutia wafuasi wengi mitandaoni. Baadhi ya vituo vya mawasiliano vimetuma maombi kualika bendi hiyo kwenye studio zao. Azma yao ni kurekodi baadhi ya nyimbo zao ili zitumike kama milio kwenye simu zinapopigwa au kukiriza. Aidha, nyimbo zao huchezwa kwenye vituo mbalimbali vya redio na runinga. Chini ya uongozi wa mwalimu wao, ambaye ni mlezi wa bendi yao, wameweza kujipatia hela ambazo zimetumika kununulia vyombo zaidi vya muziki. Mwalimu huyu wao huhakikisha kuwa bendi hiyo ina nidhamu ya hali ya juu.

Juma lililopita, mwalimu wa zamu aliwapa nafasi wanafunzi kadha kutoa nasaha kuhusu namna ya kufanikiwa masomoni. Mwamba alikuwa miongoni mwao. Hotuba yake ililenga ndipo. Alisema, "Wanafunzi wenzangu, kufaulu kwetu masomoni na pia

maishani hakutegemei kule tulikotoka bali nidhamu ya mtu mwenyewe". Alituambia kuwa **achanikaye kwenye mpini hafi njaa**. Kwa hivyo, tujitahidi masomoni. Aliongezea kusema kuwa, kila mtu amejaliwa muda wa saa ishirini na nne kila siku. Alituhimiza tuuratibu muda wetu vyema. Katika kuhitimisha hotuba yake, alisisitiza tuwaheshimu wakubwa wetu ili tuweze kufanikiwa maishani. Hotuba yake **hupigiwa debe** shuleni hadi leo.

MASWALI

a) Kwa kurejelea kifungu, fafanua manufaa **matano** ya kukipalilia kipawa(Alama. 5)

b) Onyesha mambo **manne** yanayoonyesha umaarufu wa Mwamba. (Alama 4)

c) "Nyimbo zina majukumu tele katika jamii." Thibitisha ukweli wa kauli hii ukirejelea kifungu. (Alama 3)

d) Kauli "achanikaye kwenye mpini hafi njaa" imetumia tamathali gani ya usemi? (Alama 1)

e) Eleza maana ya: **hupigiwa de** (Alama 1)

f) Andika kisawe cha **unadhifu** (alama 1)

2. UFUPISHO (ALAMA 15)

Katika kipindi cha miaka mitatu iliyopita, kumekuwa na mfumko wa bei ya bidhaa muhimu hivi kwamba idadi kubwa ya raia wanalala njaa. Uchunguzi uliofanywa na mashirika ya kijamii kuhusu bei ya bidhaa hizo umeonyesha kuwa familia za kawaida zinatumia nusu ya mapato yao kununua chakula. Bila shaka yoyote, hili ni janga linaloendelea kutokota. Tunafahamu kuwa kupanda kwa bei ya petroli kimataifa kumechangia kuongezeka kwa bei hiyo ya vyakula, kwa namna moja au nyingine.

Mbali na vyakula, gharama ya kupangisha nyumba, maji, stima na mafuta imepanda kwa muda wa miaka mitatu iliyopita . Kwa mujibu wa Benki ya Dunia, kupanda kwa bei ya vyakula na ongezeko la ushuru unaotozwa wananachi kumesukuma familia nyingi katika lindi la umaskini.

Serikali ina uwezo wa kuthibiti baadhi ya sababu zinazochochea kuongezeka kwa bei ya vyakula nchini, ila imetulia tuli ikisubiri suluhisho litokee kisadfa. Inasikitisha kwamba viongozi wetu wanatumia muda mwingi kuchapa siasa huku raia wa kawaida wakiendelea kuumia. Iweje basi kwamba katika vikao vyao vya hadhara wanasiasa wanatumia muda mwingi kuzungumzia maswala ya kugawanya wananchi, kubadilisha katiba ili kuunda nafasi za uongozi kama vile afisi ya kiranja rasmi wa upinzani na ya waziri mkuu na kufichua njama za kuwaangamiza wapinzani wao badala ya kueleza namna watakavyokabiliana na janga lililopo la njaa na mfumuko wa bei za bidhaa muhimu. Ni lini watafahamu kwamba hauwezi kumtawala mtu mwenye njaa?

Serikali inafaa kuchunguza upya swala la ushuru unaotozwa bidhaa mbalimbali pamoja na wafanyikazi wake. Ushuru unaotozwa mafuta kwa mfano unafaa upunguzwe. Hili litasababisha kushuka kwa gharama ya uzalishaji. Serikali pia ipunguze gharama ya ukulima kwa kupunguza ada inayotozwa mbolea, mashine za kulima na pembejeo. Hii itafanya baa la njaa kupungua na kufanya familia nyingi nchini kumudu bei ya bidhaa muhimu kama sukari, unga, mafuta ya kupikia na kadhalika.

Wakati umewadia kwa serikali kuchukua hatua madhubuti kwa kuwa, kama ilivyo, ni vigumu kumtawala mtu aliye na tumbo tupu na ambaye hajijui wala hajitambui kuhusu atakakopata lishe.

MASWALI

a) (a) Ukizingatia taarifa uliyosoma, fafanua athari za mfumko wa bei kwa wananchi. (al. 5)

b) b) Eleza mambo muhimu anayoyazungumzia mwandishi katika aya za mwisho tatu

3. SARUFI NA MATUMIZI YA LUGHA (ALAMA 40)

(a) i. Andika neno lenye sauti zifuatazo: (alama 1)
Kipasuo hafifu cha midomo, irabu ya mbele wastani, nazali ya ufizini, kipasuo ghuna cha ufizi, Irabu ya chini kati.

ii. Ainisha mofimu katika neno; **kitoto**
alama 1)

iii. Onyesha muundo wa silabi katika neno; chimbua. (alama 3)

(b) Tunga sentensi moja moja ukitumia: (alama 2)

(i) Chagizo ya mahali (nomino halisi)

(ii) Chagizo ya wakati (kiambishi)

(c) Tunga sentensi moja ukitumia neno **haraka** kama Nomino na kielezi . (alama 2)

(d) Sahihisha sentensi zifuatazo. (alama.2)

i. Mtoto ambaye aliyekuwa anacheza ameanguka.

ii. Mgeni wa heshima alipeana wanafunzi zawadi.

(e) Huku ukitoa mfano, onyesha matumizi mawili ya kiambishi **i** (alama 2)

(f) Tunga sentensi moja katika ukubwa wingi ngeli ya LI-YA . (alama 2)

(g)Tumia 'O' rejeshi tamati kuunganisha sentensi zifuatazo. (alama. 1)
Mtoto alianguka. Mtoto alilia.

(h) Yakinisha katika hali ya mazoea. Asiyeugua hahitaji daktari. (alama2)

(i)Tunga sentensi mbili ukitumia vishazi vitegemezi kama: (alama 2)
i kiwakilishi

ii kivumishi.

(j) Bumba ni kwa nyuki …………..…..…………ni kwa samakina …………..…..…………ni

kwa chokaa. (alama 2)

(k) Tofautisha sentensi zifuatazo kimaana: (alama 2)
i. Angesoma angepita mtihani.
ii. Angalisoma angalipita mtihani.

(l) Andika katika usemi wa taarifa. (alama 1)
“Nitakuja kukutembelea kesho.’’ Yonani alisema

(m) Andika maana kutegemea shadda (alama 2)

m’buni

‘mbuni

(n) Tunga sentensi mbili ukibainisha matumizi mawili ya mshazari. (alama 2)

(o) Onyesha aina na muundo wa virai vilivyopigiwa mstari katika sentensi hii. (alama 2)
<u>Mwalimu wetu</u> ni <u>shupavu wa kufunza Kiswahili.</u>

(p) Changanua kwa kielelezo cha mstari. (alama 2)
Wanafunzi walioimba jana walisifiwa na mwalimu mkuu.

(q) Tunga sentensi ukitumia kiwakilishi cha pekee cha kuonyesha dhana ya bila kusaza katika ngeli ya U-U
(alama 2)

(r) Ainisha shamirisho katika sentensi ifuatayo. (alama 3)

Yeye aliletewa pete ya dhahabu kwa ndege ya babake.

(s) Tunga sentensi ya neno moja ukitumia kitenzi kinacholeta dhana ya *kufika asubuhi*. (alama 1)

(t) Jambo linalokudhuru maishani laweza kuwa funzo kwako na kwa wengine. Andika methali inayoafiki maelezo haya.
(alama 1)

4. ISIMUJAMII (ALAMA 10)
(a) i. Ufunzaji wa Isimujamii una umuhimu anuwai. Tambua sajili hii. (alama 1)
ii. Fafanua sifa nne za sajili hii ambazo zingetumika katika kifungu hiki. (alama 4)
b) Tunatarajia uga huu kuvuka moshi. It has been more than …Mahasimu hawa wanatarajiwa … Hodari FC ilianzishwa mwaka wa 1904…
(i) Hii ni sajili ipi? (alama 2)
(ii) Eleza sifa tatu za sajili hii kutokana na kifungu. (alama 3)

MTIHANI 9

1. UFAHAMU: **(alama15)**

Soma kifungu kifuatacho kisha ujibu maswali yanayofuata

Kupanda mchongoma, kushuka ndio ngoma, wanafunzi wengi nchini, wakiwemo wanangu bado hawajaripoti shuleni.

Wataenda lini? Juhudi za wanafunzi wengi nchini ambazo hufananishwa na za mchwa wajengao vichuguu kutwakuchwa. Huenda zikazama kwenye bahari yenye kina kirefu.

Hii si kwa kupenda kwa wanafunzi hao bali kwa majaliwa ya Mungu anayewapa waja viti na kumbi kila wakai.

Hakuna mja aliyezaliwa na hela mkononi wala umaskini kinywani. Wewe uliyenacho shukuru mungu.

Wapo wanaoamka Wakunywa chai ya mkandaa kwa kiporo baridi cha ugali na wapo wanaoshtaki njaa kwa matobosha sambusa kwa mikate ya mofa kila asubuhi. Wewe ni wa tapo gani? Kupata kwa maskini au mnyonge ni matajiri wanalilia zaidi haki za kutajirika?

Zaidi ya wanafunzi hamsisni wanakabiliana na umaskini ana kwa ana. Wengi wao walihitimu kujiunga na shule za mikoa na wengine za kitaifa lakini ng'o! kuendelea kwao kusoma kumegeuka jinamizi ya kighafla!

Wakuu wa shule kadhaa tulizozitembelea mapema wiki iliyopita, walilimatia kuzungumzia suala hili ambalo ni nyeti kutoka kwa wanafunzi wa jamii fukara nchini.

Wengine walidai kwamba ulipaji karo wa wanafunzi hao pindi waingiapo shuleni huwa kizungumkuti kwao.

Japo mashirika mengine yasiyo ya kiserikali yakiwemo benki na asasi mbai mbali hujitokeza hadharani ba kujitwika mzigo wa gharama zote, mambo huenda tenga tahanani pindi kufuatilia kwa ada kunapoanza.

Hii husababishwa na ithibati nyingine za uongo baina ya jamii watokako wanafunzi hao na uhalisia wa stakabadhi za wanafunzi waathirika zinazowasilishwa baada ya matokeo yao kuwasilishwa kwa wadhamini. Namaanisha stakabadhi bandia.

Hii si kumaanisha kuwa kila mhusika wa kudhaminiwa hawi mkweli, hasha! Njia za kibinafsi na mikato wakati mwingine hukwamiza ndoto za wanafunzi wanaodhamiria kuukwea mlima wa masomo kwa minajili ya kujikimu na kuzifaa familia zao siku za usoni. Wengine huuza mifugo yao kwa minajili ya kujikimu na kuzifaa familia zao siku za usoni. Wengine huuza mifugo yao kwa minajili ya kupata angalau nusu ya karo ya mwaka mzima. Umewahi kuwaona wenzetu kutoka kwa makabila ya kima sai, wapokot, wasamburu na waturkana wakisherehekea kwa nderemo pindi mtoto wao anapohitimu katika chuo kikuu kwa cheti Fulani kama vile, stashahada, shahada, shahada ya uzamili au uzamifu?

Aghalabu hawafichi nguvu ya sala zao. Jiulize mbona jambo hilo si la kawaida sana kutendeka kwa makabila mengine japo wana sherehe zao pia? Tazama jinsi masomo ya wanafunzi watokao sehemu hizo wanavyokumbwa na majanga tele.

Anzia mavazi hadi masomo.. wanafunzi husomea tabu, hula tabu na kumeza tabu lakini siku yao ya mavuno huwaacha wenzao nusu vilio na wengine nusu vicheko. Huimba na kurukaruka kwa furaha ya ndama wanywao maziwa huku machozi ya raha yakiwatoka mbonini.

Kuna wanafunzi wengi wanalilia misaada ya karo na udhamini hasa wale watokao katika jamii maskini. Eti! Wanaisaka ndoto! Mwenye uwezo ajitokeze kufuta machozi yao jamani. Hongera zangu ni kwa mashirika yote yanayojifunga nira kuimarisha na kuitimiza ndoto ya wanafunzi hawa wenye malengo timamu maishani bila kubagua.

Sio tu mashirika pekee bali watu binafsi ambao wanaweza kufadhili yeyote ambao mungu kuwapa uwezo wa kula na kusaza.

Kwa yakini, kutoa ni moyo usambe ni utajiri. Misukosuko yoyote ya kiuchumi nchini huanza na mzalendo mwenyewe.

Umeitendea haki gani nchi yako? Ama wee warudisha maendeleo nyuma? Nafasi uliyoiwania ukitoa ahadi nyingi, umeitumiaje kuwasaidia wanyonge? sidhani hela za CDF zingali zinatumika sawasawa katika kila

kaunti nchini. Ukila kwa vijiko na nyuma, wakumbuke walao kwa vidole kwani vijiko hawajaviona kwao tangu kuzaliwa!

Maswali:

(a) Ipe anwani habari uliyoisoma**.** **(alama2)**

(b) Nini maana ya huenda juhudi za wanafunzi wengi nchini zikazama kwenye bahari yenye kina kirefu. **(alama2)**

(c) Kuneemeka kwa mkata kwategemea mambo mawili. Yataje. **(alama2)**

(d) Mashirika yanayojitolea kuwafadhili wanafunzi kutoka jamii fukara hukumbwa na changamoto ipi? **(alama2)**

(e) Kufikia mwisho wa taarifa hii mwandishi anatoa rai gani? **(alama4)**

(f) Eleza maana ya maneno yafuatayo kama yalivyotumiwa katika kifungu. **(alama3)**

(i) Matobosha
(ii) Walilimatia
(iii) Tenge tahananu

2. UFUPISHO **(alama15)**

Soma makala yafuatayo kisha ujibu maswali

Mojawapo kati ya misingi na nguzo za maendeleo ulimwenguni ni viwanda. Viwanda ni muhimu kwa kuwa ndivyo vinavyoigeuza malghafi yanayopatikana na kuwa bidhaa zinazoweza kutumiwa na watu. Katika nchi zinazaoendelea, ambazo hazina uwezo mkubwa wa mitaji, viwanda vinavyoimarika ni vile vidogo. Hivi ni viwanda ambavyo huhusisha amali za mikono. Kuimarika kwa viwanda hivi vidogo kunatokana na sababu mbalimbali.

Nchi zinazoendelea huwa na masoko finyu hasa kwa kuzingatia uwezo wa ununuzi wa wanaolengwa bidhaa za viwanda. Katika msingi huu, viwanda vikubwa vitawiwa vigumu kufanya biashara katika mazingira ambako masoko yake ni finyu au utashi wa bidhaa zake sio mkubwa. Viwanda vidogo pia vina uwezo wa kuwaajiri wafanyakazi wengi hasa kwa kuwa havina uwezo wa kugharamia mashine. Uajiri huu wa wafanyakazi wengi ni muhimu katika maeneo mengi ambako tatizo la uajiri ni mojawapo wa matatizo sugu. Tofauti na mataifa ya kitasnia, mataifa ya nayoendelea hayana mifumo imara ya kuwakimu watu wasiokuwa na kazi. Utegemezi wa jamaa wanaofanya kazi kwa hivyo unakuwa nyenzo ya pekee ya kuyamudu maisha.

Kuanzisha viwanda vidogo vidogo hauhitji mtaji mkubwa tofauti na viwanda vikubwa. Hali hii inasahilisha uwezekano wa watu wengi kujasurisha shughuli yoyote ile. Sambamba na suala hili ni kuwa ni rahisi kujaribisha bidhaa mpya kwa kiwango kidogo cha kiwanda kidogo. Ikiwa mzalishaji yeyote atazalisha bidhaa mpya kwa mapana, kwa mfano kama ilivyo kwa viwanda vikubwa, pana uwezekano wa kupata hasara kubwa. Huenda utashi wa bidhaa hizo uwe mdogo ukilinganishwa na ugavi wa bidhaa zenyewe.

Majaribio mazuri huwa ni kiwango kidogo. Kuwepo kwa viwanda vidogo huwa ni chocheo kubwa la usambazaji wa viwanda hadi maeneo ya mashambani. Hali hii inahakikishas kuwa nafasi za ajira zimesambazwa nchini hali ambayo inasaidia kuhakikisha kuwa pana mweneo mzuri wa kimapato nchini. Mweneo huu wa mapato unachangia katika kuboresha uwezo wa kiunnuzi wa umma. Huu ni msingi muhimu wa maendeleo.

Upanuzi na uenenaji wa viwanda vidogo vidogo ni msingi mkubwa wa kujitegemea kiuchumi. Aghalabu viwanda vikubwa huegemea kwenye mitaji ya mashariki ya kimataifa na huwa msingi wa kuendelezwa kwa utegemezi wa kiuchumi.

Lich ya faida zake, ueneaji au kutanda kwa viwanda hukabiliwa na matatizo mbalimbali. Tatizo la kwanza linahusiana na mtaji. Lazima pawepo na mbinu za kuweka akiba ili kuwa na mtaji wa kuanzishia biashara. Njia mojawapo ya kufanya hivi ni kwa kutegemea masoko ya mitaji ambayo katika mataifa mengi hayajaendelezwa vyema. Inakuwa vigumu katika hali hii basi kupata pesa kwa uuzaji wa hisia kwenye masoko hayo.

Tatizo jingine linalotokana na ukosefu wa mikopo ya muda mrefu ya kibiashara kwa wenye viwanda vidogo vidogo. Mikopo ya aina hii huwa muhimu hasa pale ambapo anayehusika ana mradi wa kununua vifaa kama

mashine. Mikopo ya muda mfupi inayopatikana kwenye mabenki huweza kuwashinda wengi kutokana na viwango vya riba kuwa juu. Haimakiniki kuwa viwanda kama hivi kukopa kutoka nje ya nchi zao. Juhudi za kuendeleza viwanda hivi huweza pia kukwamizwa na tatizo la kawi kama vile umeme. Gharama za umeme huenda ziwe juu sana. Isitoshe, si maeneo yote ambayo yana umeme. Matatizo mengine huhusiana na ukoseu wa maarifa ya kibiashara, ukosefu wa stadi za ujasiriamali au kuwa na ujasiri wa kujiingiza kwenye shughuli fulani na miundo duni.

Ili kuhakikisha kuwa viwanda vimekuzwa na kuendelezwa pana haja yakuchukua hatua kadha. Kwanza, kuwepo na vihamasisho kwa wanaoanzisha viwandda vidogovidogo kama vile punguzo la kodi, kuhimiza kuanzishwa kwa viwanda vidogo vidogo na kusaka kuyapanua masoko kwa ajili ya bidhaa zinazozalishwa na viwanda hivyo. Aidha kuanzishwa na kupanuliwa kwa taasisi za kuendeleza upanuzi huo. Pana haja ya kuwekeza kwenye rasilimali za kibunadamu; kuelimishwa na kupanua uwezo wao wa kuyaeleewa mambo mbalimbali. Miundo msingi haina budi nayo kupanuliwa na kuimarishwa. Upo umuhimu pia wa kuogeza kasima inayotengewa maendeleo na ukuzaji wa viwanda ili kuharakisha maendeleo yake pana umuhimu wa kupambana na ufisadi unaoweza kuwa kikwazo kikubwa. Inahalisi kutambua ikiwa viwanda vitatanda nchini, uchumi wa inchi utawanda.

Maswali

(a) Kwa maneno 65-75, eleza ujumbe muhimu unaopatikana katika aya ya pili hadi ya nne **(alama8)**

(b) Kwa maneno (50-55) fafanua mambo yanayotinga ukuaji wa viwanda. **(alama5)**

3. MATUMIZI YA LUGHA **(alama40)**

(a) **(i)**Andika neno lenye muundo wa sauti zifuatazo: **(alama1)**

Kipasuo~kwamizo, irabu ya juu nyuma, kimadende, irabu ya chini kati

……………………………………………………………………………………………………..

(ii) Ala za kutamkia sauti hugawanywa katika vikundi viwili. Huku ukitoa mifano vitaje hivi **(alama2)**

………

………

(b) Andika muundo wa silabi ya kwanza katika maneno yafuatayo **(alama2)**

(i) Ng'atua

…………………………………………………………………………………………………….

(ii) Shwari

…………………………………………………………………………………………………….

(c) Andika sentensi moja iliyo na vipashio vifuatavyo vya kisarufi **(alama2)**

Kikanushi cha nafsi ya kwanza umoja
Hali timilifu
Yambwa wingi
Mzizi -p-
Kiishio

……

(d) Andika sentensi zifuatazo upya kulingana na maagizo:

(i) Wembe alionunua kwenye duka umemsaidia kuukata ukucha
(Andika katika hali ya wingi) **(alama2)**

……………………………………………………………………………………………………

(ii) Nguo zilinunuliwa juzi.
Nguo ziliuzwa kwa bei ghali sana.
(Unganisha kuwa sentensi changamano) **(alama2)**

……………………………………………………………………………………………………

……………………………………………………………………………………………………

(iii) Joan **aliadhibiwa** kwa kuwa **alikosea** Robert.
(Geuza maneno yaliyopigiwa mstari kuwa nomino **(alama2)**

……………………………………………………………………………………………………

…………………………………………………………………………………………………….

(e) Tumia 'a' unganifu kama kivumishi katika ngeli ya KI -VI umoja **(alama2)**

.

(f) Ainisha yambwa katika sentensi ifuatayo **(alama3)**
Jana, Emma alikuwa amewapikia wanawe Eddah pilau kwa gesi.
………
………
………

(g) Ambaye amefiwa huambiwa makiwa, ukitaka mtu akupishe utamwambia ………………………….
Anapoapa mtu husema ……………………. Ukitaka kuonyesha mtu dharau unamwambia po! Ebo!
(alama2)

(h) Andika sentensi hizi upya kulingana maagizo mabanoni:

(i) Mwanamume huyo alichukua kikombe.
(Badilisha iwe katika ukubwa) **(alama2)**
……
…….

(ii) Wanafunzi wale walikuwa wanacheza uwanjani.
(Geuza kitenzi kisaidizi kuwa kitenzi kishirikishi) **(alama2)**
……

(iii) Malipo ambayo anapewa ni yale ambayo yanamridhisha
(Andika katika hali ya mazoea) **(alama2)**
……

(i) Tumia kishazi kitegemezi kirejeshi katika sentensi kama kiima **(alama2)**
Ambaye aliwasili ni mwalimu wetu.
……..

(j) Eleza matumizi ya ‘kwa’ katika sentensi zifuatazo **(alama2)**

(i) Walimu wawili kwa watatu hujiuzulu kila mwaka.
…….

(ii) Wazazi wangu walienda kwa ami yao.
…….

(k) Weka nomino zifuatazo katika ngeli zao **(alama2)**

(i) Marashi
……

(ii) Chai
…….

(l) Changanua sentensi ifuatayo kwa matumizi ya jedwali **(alama4)**
Kinyang’anyiro hicho kilikamilika ulipokuwa Marekani.
……

(m) Pigia mstari silabi inayotiwa shadda katika maneno yafuatayo **(alama2)**

(i) Tulikotoka

(ii) Sanduku

(n) Eleza maana mbili zinazoweza kujitokeza katika sentensi ifuatayo **(alama2)**
Josephat angalifuata ushauri wa mwelekezi wake angalifaulu.

4. ISIMUJAMII **(alama10)**

Kwa mujibu wa sheria kifungu nambari 3 sehemu ya A ya sheria za nchi, umepatikana na hatia ya kutatiza utulivu wa raia wapenda amani kwa kuwatusi na kutisha kuwapiga. Kiongozi wa mashtaka amethibitisha haya kwa kuwaleta mashahidi ambao wametoa Ushahidi usiotetereka kuhusu vitendo vyako katika tukio hilo. Korti hii imeonelea una hatia na imeamuru ufungwe jela kwa muda wa miaka miwili bila faini ili liwe funzo kwako na kwa wenzako wenye tabia kama zako. Una majuma mawili kukata rufani.

Maswali:

(a) Lugha iliyo katika kifungu hiki hutumika katika muktadha upi? **(alama1)**

(b) Toa Ushahidi wa jibu lako **(alama3)**

(c) Zaidi ya sifa zilizo katika kifungu hiki, eleza sifa zingine sita za matumizi ya lugha katika muktadha huu **(alama6)**

MTIHANI 10

1. UFAHAMU (Alama 15)

Soma taarifa ifuatayo kisha ujibu maswali.

Mwanamke wa kisasa anazaliwa na kukulia katika mazingira yaliyobadilika mno. Matazamio yake maishani ni tofauti na yale ya wanawake walioishi mapote mawili yaliyopita; wanawake makamu ya nyanyake na mamake mkuu.

Yeye hutarajia kuzaliwa, kukua, kuolewa, kuwa mke wa bwana, kumzalia watoto na daima dawamu kuwa **'mwendani wa jikoni'** akawapikia watoto na bwanake chakula; na akitoka jikoni aelekee shambani kulima, kichakani kuchanja kuni, mtoni kufua nguo na kuteka maji ya kutumia nyumbani. Mwanamke wa kisasa huandamana na mwanamume. Akanyagapo **mume naye papo huutia wayo wake.**

Mwanamke wa kisasa huenda shule na kujifunza yote yafunzwayo huko. Hushindana na wanawake kwa wanaume na kuibuka mshindi si mara haba. Huibuka mshindi katika masomo ya lugha, Historia, Jiografia, Hesabu, Sayansi na mengineyo, sawa na mwanamume.

Mwanamke wa kisasa hutaka kufanya kazi za kibega, akazifanya. Akataka kuwa mwalimu, akawa.Akataka kuwa daktari, akafanikiwa.Almuradi, siku hizi mwanamke hufanya kazi yoyote ile afanyayo mwanamume. Kuna wanawake marubani wa ndege, masonara, waashi, wahandisi, madereva wa magari, mawakili mahakimu, mawaziri wakuu na hata marais wa nchi Hakuna kazi isiyofanywa na mwanamke siku hizi.

Mwanamke wa kisasa **hateswi akafyata ulimi.** Anapohiniwa yeye hupigania haki yake kwa dhati na hamasa. Katu hakubali 'mahali pake' katika jamii alipotengewa na wanaume wenye **mawazo ya kihafidhina** yaliyopitwa na wakati.

Siku hizi mwanamke huolewa tu wakati amepata kazi ya kumwezesha kujikimu maishani au pale anapokuwa na hakika kwamba biashara yake iwapo ni mfanyi biashara, imepiga hatua ya kutomrudisha **ukatani.**

Mwanamke wa kisasa haamuliwi katika jambo, lolote, bali hufanya maamuzi yake mwenyewe. Kwa upande mwingine, mwanamume wa 'kisasa', ambaye bado amefungwa pingu na taasubi za kiume, hapendezwi na mwanamke huyu. Huuma kidole akatamani ya kale, lakini wapi! Analazimika kumkubali mwanamke huyu kama mshiriki sawa maishani, na kuishi naye, apende asipende. Shingo upande analazimika kukubali kwamba mabadiliko haya sio mithili ya kiwingu kipitacho, bali ni ya **aushi.**

Maswali

a) i) Msemo 'mwendani wa jikoni' unadhihirisha hali gani ya mwanamke katika jamii?(alama1)

ii) Thibitisha hali uliyotaja hapo juu kwa kutoa hoja nne. (alama 2)

b) Mwandishi ana maana gani anaposema 'akanyagapo mume naye papo huutia wayo wake' (alama 1)

c) Tofautisha mwanamke wa kiasili na wa kisasa ukizingatia maswala ya ndoa na elimu. (alama 4)

d) Eleza hoja sita zinazoonyesha kuwa wanaume wana 'mawazo ya kihafidhina' dhidi ya mwanamke. (alama3)

e) Fafanua athari zinazotokana na mabadiliko ya mwanamke wa kisasa katika jamii kulingana na mwandishi. (alama2)

f) Eleza maana ya maneno yafuatayo kama yalivyotumika katika taarifa. (alama 2)

   i. Ukatani
   ii. Aushi

2. UFUPISHO (ALAMA 15)

Soma kifungu kifauatacho kisha ujibu maswali.

Mifuko ni muhimu sana katika maisha ya binadamu ya kila siku. Baadhi ya mifuko huundwa kwa namna ambayo inadumu na inaweza kutumiwa mara kadha wa kadha. Hii huweza kuhifadhiwa na kutumiwa kwa kipindi kirefu. Asilimia kubwa ya mifuko ya aina hii hutengenezwa kutokana na nguo au ngozi. Hata hivyo, ipo mifuko mingine ambayo si ya uashi, haidumu. Hii ni mifuko myepesi, rahisi kubebeka na inayopatikana kwa wingi sana. Hii ni mifuko ya plastiki.

Mifuko ya plastiki hupatikana katika maeneo mengi sana. Mifuko hii sio ghali inapolinganishwa na ile ya nguo au ya ngozi. Hii ni ya gharama ya chni na hupendwa kutokana na wepesi wake. Hata hivyo, mifuko hii inaweza kuwa chanzo cha matatizo mengi. Matatizo haya hutokana na linalopasa kufanywa kuhusu mifuko hii baada ya kutumiwa kwake. Mifuko ya nguo ambayo inatupwa kwenye jalala huishia kuoza na kuwa sehemu ya uchafu wa jalala hilo. Kwa upande wake, mifuko huo. Hata inapofukiwa arthini haiwezi kuoza hata kama kufukiwa huko ni kwa miaka mingi. Aidha hata pale inapochomwa, haiwezi kuteketea hadi kuwa jivu kama ilivyomifuko ya karatasi.

Upo umuhimu mkubwa wa kuwepo kwa sera madhaubuti za kupambana na tatizo la mifuko hii. lazima zitungwe sheria ambazo zinakabiliana na uchafuzi wa mazingira kwa njia hii. kwa njia hii hatari zianzowakabili watu na wanyama zitapunguzwa kwa kiasi kikubwa. Kwa hakika njia mojawapo ambayo ingeweza kutumiwa ni kuharamisha matumizi ya mifuko hii katika upakiaji. Sheria zinaweza kupitishwa ambazo zinahimiza matumizi ya mifuko mbadala kama ile ya karatasi kubebea vitu vidogo Fauka ya hayo, pana haja ya kuwazia kuwepo kwa njia nzuri kuteketezea mifuko hiyo. Inawezekana kuhimiza watumiaji kuirejesha mifuko hiyo mahali Fulani kwa ajili ya uteketezaji huo. Hata hivyo, hali hii huenda ikawa ngumu kwa kuwa inahitaji nidhamu ya hali ya juu sana kwa upand ewa watumiaji.

(a) Fupisha ujumbe wa aya tatu za mwanzo kwa maneno 105 – 110. (alama 10, 1 utiririko)

(b) Eleza mawazo makuu yanayojitokeza katika aya ya mwisho (maneno 50 – 55) (alama 5, 1 utiririko)

3. SARUFI NA MATUMIZI YA LUGHA **(Alama 40)**

a) Taja sauti mbili zinazotamkiwa kwenye kaakaa laini (alama 1)

b) Eleza tofauti za sentensi zifuatazo (alama 2)

   i) Amerudi shuleni!
   ii) Amerudi shuleni.

c) Tambua aina za maneno yaliyopigiwa mstari.

   i) Afisa mkuu anafuata sharia <u>sembuse</u> wewe. (alama 1)
   ii) Ameenda huko mbali <u>sokoni</u> (alama 1)

d) Tambua aina ya vihusishi katika sentensi zifuatazo

   i) Jumba alifuatalo li mbele ya msikiti wa Musa (alama 1)

ii) Kisiwa cha Ginigi kimekauka (alama 1)

e) Tambua hali katika sentensi ifuatayo.
Vyungu vya aina hii vyafinyangwa na huyu. (alama 1)

f) Toa maana mbili za neno lifuatalo (alama 2)
Somo

g) Kanusha
Mama alimwambia sipo alime haraka (alama 1)

Nyambua vitenzi vifuatavyo katika kauli zilizowekwa katika mabano
i) Lia (Kutendeshwa) (alama 1)
ii) -Ja (Kutendea) (alama 1)

h) Andika katika hali ya wastani umoja
Kigombe kile kiliumia kikwato (alama 2)

i) Akifisha sentensi ifuatayo.
Je kuna manusura wowote yeye alitaka kujua. (alama 2)

j)
i) Eleza maana ya kirai (alama 1)
ii) Onyesha aina ya virai katika sentensi ifuatayo.
Nilimpata akilalama ndani ya darasa (alama 2)

k) Andika sentensi ifuatayo katika usemi halisi.
Mwelekezi wake alimwambia kuwa angeweza kuwa mwindaji mashuhuri ikiwa angeyafuata mashauri yake. (alama 2)

l) Changanua sentensi ifuatayo kwa kutumia mishale.
Mtoto mmoja aliyekuwa mgonjwa sana alitibiwa jana. (alama 4)

m) Andika sentensi hii upya bila kubadilisha maana ukitumia “o” rejeshi
Mwanafunzi alitumwa nyumbani juzi na hajapata karo hadi leo (alama 1)

n) Ainisha shamirisho na chagizo katika sentensi ifuatayo
Wachimba migodi wanafanya kazi haraka ipasavyo. (alama 2)

o) Tumia kivumishi kimilikishi nafsi ya pili wingi katika sentensi (alama 2)

p) Onyesha viambishi katika fungutenzi hili (alama 2)
Sajilika

q) Eleza matumizi ya “na” katika sentensi ifuatayo. (alama 2)
Ndovu aliuawa <u>na</u> wawindaji haramu <u>na</u>mi nikawaripoti

r) Unda nomino kutokana na vitenzi vifuatavyo (alama 2)
i) Takrimu
ii) Sakini

s) Weka vitenzi hivi katika hali ya kuamrisha kulingana na maelezo katika mabano(alama 2)
i) -nywa (umoja)
ii) Tubu (wingi)

t) Weka neno lifuatalo katika ngeli mwafaka (alama 1)
Nyasi

4. <u>ISIMU JAMII (ALAMAMA 10)</u>

Eleza sababu za vijana kutumia lugha ya sheng’ (alama 10)

MTIHANI 11

1. **UFAHAMU:** **(Alama 15)**

Soma kifungu kifuatacho kisha ujibu maswali.

Meli alipokivuka kizingiti cha lango la shule ya kitaifa ya Tungambele alikuwa na azma ya kusoma kwa bidii ili kuinukia kuwa kijana wa kutegemewa na jamii yake. Alikuwa kalelewa katika familia yenye pato wastani. Akasoma kwa juhudi za wazazi wake hadi darasa la nane alipokwangura alama za kumwezesha kujiunga na shule hii ya kifahari. Meli alijua kwamba alikuwa mwanagenzi, si katika masomo ya shule ya upili tu, bali pia katika maisha ya jijini ambamo shule hii ilipatikana. Kwa kweli hii ndiyo ilikuwa mara yake ya kwanza kutia guu kwenye jiji hili ambalo habari zake akizisoma, ama katika magazeti machache yaliyowahi kufika kijijini, au kupitia somo la Elimujamii. Hata hivyo, Meli hakuwa mtu wa kuogopa au kunywea machoni mwa changamoto. Alijiambia kwamba kwa vyovyote vile atapambana na maisha haya mapya.

Saa mbili kamili asubuhi ilimpata Meli kapiga foleni katika afisi ya kuwasajili wanafunzi wageni. Wasiwasi wa aina Fulani ulianza kumnyemelea alipotazama hapa na pale bila kuona dalili ya mja yeyote aliyemfahamu. Alijihisi kama yule kuku mgeni ambaye mwalimu wake alishinda kuwaambia kuwa hakosi kamba mguuni. Hata hivyo aliupiga moyo wake konde na kujiambia kuwa kuja kwake hapa kulitokana na juhudi zake mwenyew na katu hatauruhusu ugeni wa mazingira kuifisha ari yake ya masomo.

Usajili ulikamilika, naye Meli na wenzake wakajitoa katika ushindani wa kimasomo jinsi waogeleaji wajitumbukizapo kidimbwini wakpiga mbizi, baadhi wakiambulia ushundi na wengine wakifedheheka kwa kushindwa. Meli na wenzake walibainikiwa kwamba wote walikuwa mabingwa kutoka majimbo na wilaya zao. Ilimbidi kila mmoja wao kujikakamua zaidi ili kuelea katika bahari hii ya ushindani. Muhula wa kwanza ulishuhudia kishindo cha Meli kubwagwa chini na majabali wenzake. Alijipata miongoni mwa wanafunzi kumi wa mwisho; au kama alivyozoea **kuwatania** wenzake katika shule ya msingi, "wanafunzi kumi bora kuanzia mwisho!" Hili lilimwatua moyo Meli na kumfanya kutahayari. Alifika kwao amejiinamia kama kondoo aliyeumia malishoni. Akawataka wazazi wake wamebadilishie shule lakini wakakataa.

Muhula wa pili na wa tatu mambo yalikuwa yaleyale. Meli akahisi kama askarijeshi aliyeshindwa kabisa kutambua mbinu za kuwavizia maadui. Akaona kwamba njia ya pekee ni kujiunga na wenzake kama yeye katika vitendo vya utundu kama vile kuvuruga masomo kwa kupigia kelele darasani, kupiga soga bwenini na hata kuvuta sigara. Mwanzoni alichukia vitendo hivi lakini alimeza mrututu akisema kwamba ndiyo njia ya pekee ya **kujipurukushana** aibu. Wazazi wa Meli hawakusita kutambua mabadiliko katika hulka ya mwanao. Wakajaribu kumshika sikio nyumbani lakini akawa hasikii la mwadhini wala la mteka maji msikitini. Wakawahusisha wataalamu wa ushauri nasaha ambao waliwaambia kuwa Meli hakuwa na tatizo lolote la kuyadumu masomo. Kile alichokosa ni kujiamini tu.

Wazazi wa Meli waliona kuwa ni muhimu kuwahushisha walimu katika kutatua tatizo la mwanao. Mwanzo wa muhula wa pili uliwapata wazazi hawa afisini mwa naibu wa mwalimu mkuu. Mazungumzo kati ya wazazi, naibu wa mwalimu mkuu na mwalimu wa darasa la Meli yalidhihirisha kwamba walimu walikuwa wamemuasa Meli kuhusu kujiingiza katika makundi yasiyomfaidi lakini rai zao ziliingia katika masikio yaliyotiwa nta. Aliyopenda Zaidi Meli nishughuli zilizomtoa nje ya shule kama vile tamasha za mziki, ukariri wa mashairi na drama. Mazungumzo yalibainisha kwamba Meli alihitaji ushauri na uelekezaji zaidi kutoka kwa mtaalamu wa nasaha pale shuleni.

Meli alianza vikao na mtaalamu huyu ambaye pia alimpendekeza Meli ushauri zaidi kutoka kwa washauri marika. Hili lilimchangamsha zaidi Meli kwani aliwaona hawa kama wenzake waliojua changamoto zake. Juhudi za mtaalamu wa nasaha na washauri marika zilifua dafu. Mwisho was kidato cha pili ulishuhudia mabadiliko makuu katika hulka na utendaji kimasomo wa Meli. Aliukata kabisa uhusiano wake na marafiki waliompotosha na kuanza kuandamana na wanafunzi waliotia juhudi masomoni. Polepole alama zake ziliimarika. Matokeo ya mtihani was kidato cha nne yalimweka kwenye safu ya wanafunzi bora zaidi nchini.

a) "Wanafunzi wawapo shuleni hukumbana na changamoto nyingi." Thibitisha ukweli wa kauli hii kwa kurejelea hoja sita kutoka kwenye taarifa. (alama 6)

b) Eleza mchango wa washikadau mbalimbali katika kumsaidia Meli kupata ufanisi masomoni. (alama 4)

c) Bainisha mbinu **tatu** za lugha ambazo msimulizi anatumia katika kuwasilisha ujumbe wake katika kifungu. (alama 3)

d) i. Andika kisawe cha **'kijipurukusha'** kwa mujibu wa taarifa (alama 1)
ii. Andika maana ya **'kuwatania'** kulingana na taarifa. (alama 1)

…………………………………………………………………………………………

UFUPISHO (ALAMA 15)

Wataalamu wa maswala ya kielimu wanadai kuwa huenda nchi hii ikalaumiwa kwa kuendeleza mfumo wa elimu unaozingatia maslahi ya wakwasi na kuwapuuza wachochole. Mfumo huu wa elimu umezua mfumo mwingine wa kijamii ambapo watoto wa wenye hadhi wanapata elimu bora kuliko watoto wa maskini. Pengo baina ya haya matabaka linazidi kupanuka kama ardhi na mbingu.

Watoto kutoka jamii hohehahe wanasomea katika shule za umma zisizo na lolote wala chochote na watoto wa mabwenyenye wanasomea katika shule za kibinafsi zilizo na vifaa mufti na mazingira faafu. Mfumo wa jinsi hii ni wa kuitia jamii kitanzi kwa sababu unazusha matabaka yanayohasimiana.

Katika dunia ambamo asilimia sitini ya watu inaishi hali ambayo ni ya mapato yaliyo chini ya dola moja kila siku, watoto wengi huenda shuleni bila kula chochote na hushinda hivyo kutwa nzima wasiambue chochote darasani. Walimu wao nao hawana ilhamu au kariha ya kufanya kazi kwa sababu mazingira ya kikazi ni mbovu na huenda shuleni shingo upande kama wakulima bila pembejeo. Madarasa yao ni mabanda na wengine husomea chini ya miti ambayo inaweza kukatwa wakati wowote na wachome makaa wanaozozana na mazingira. Unapowatazama watoto hawa, kile kinachoitwa sare ya shule kinakirihisha na kuyaudhi macho. Ni matambara yaliyosheheni viraka vya kila aina katika mseto wa ufakiri. Hawa ni wenzetu eti!

Tatizo hili limekuwa nyeti hasa kutokana na utandawazi na mfumo wa soko huru ambao unaruhusu shule za kibinafsi kuendeshwa kama mashirika ya kibiashara. Karo inayolipwa katika shule hizi ni ya kibiashara, majengo na vifaa vinavyotumiwa ni vya biashara, walimu ni wa kibiashara, ilimradi, kila jambo lalenga maslahi ya kibiashara ya walalahoi. Hapa ndipo chimbuko la makabila wawili maarufu nchini, yaani matajiri walamba-vidole waishio afueni na maskini, walala-hoi, wanaostakimu Madogo-Kuinama.

Uchunguzi umethibitisha kwamba zaidi ya asilimia sitini ya wanafunzi wanaojiunga na shule za kitaifa hutoka katika shule za kibinafsi zinazomilikiwa na matajiri. Mbinu ya Wizara ya Elimu ya kugawa nafasi kwa njia ya haki katika shule za upili za kitaifa, haijafua dafu kwa sababu matajiri wajanja huwasajili watoto wao walisoma katika shule za kifahari kufanyia mitihani katika shule zisiokuwa na ushundani mkubwa zilizomo mashambani. Kwa kufanya hivyo, watoto wa maskini huwa wamefungiwa njia kotekote na kuporwa haki yao. Ama kwa kweli mwenye nguvu mpishe kwani dua la mnyonge haliendi joshi.

Wanafunzi katika shule za kibinafsi hufunzwa katika makundi madogo madogo ambayo humwezesha mwalimu kushughulikia mahitaji ya kibinafsi ya kila mtoto. Wazazi wao pia huwaajiri walimu wakati wa mapumziko ili kugongomeza au kushadidia mada ambazo hawakuzielewa vizuri shuleni. Upeo wa lugha wa watoto hawa hauwezi kulinganishwa na wa wenzao wanaosoma katika shule za umma zilizo mashambani kwa sababu shule zao zina maktaba za kisasa, vifaa vya kisasa na vitumeme na hufunzwa kwa teknolojia za kileo zinazowezesha mawasiliano. Watoto hawa huandaliwa ziara za kielimu ili kupanua uelewa wao wa mambo, vilevile hualikiwa watu wanaosifika katika jamii ili kuwahutubia shuleni mwao kuhusu mada mbali mbali. Wawasilishaji hawa ni kielelezo tosha kwa watoto hawa. Mzazi aliyesoma hujua umuhimu wa elimu na hivyo basi huandaa mikakati mahususi ili kumfaulisha mwanawe kinyume na wazazi wakata.

Ni bayana kuwa iwapo hivi ndivyo mambo yalivyo basi hata vyuo vikuu vitakuwa himaya ya watoto wa matajiri huku watoto wa kimaskini wakisubiri kuajiriwa nao kama walinzi na matopasi. Sera za elimu nchini haziwezi kufanikiwa pale ambapo rasilimali muhimu zinatengenezewa watu wachache katika jamii. Watoto wa waunda sera hizi husomea katika shule ambazo hufuata mifumo ya kimataifa ambao watoto wao wanaukwepa kama ukoma. Imekuja kudhihirika kuwa wale wanaosemekana kuwa viongozi wa kesho ni wale ambao sasa hivi wanasomea katika hizo academia na kufuata mifumo ya kigeni au academia zinazofuata mfumo wetu katika mazingira teule. Swali ni hili, kesho ya mtoto wa kimaskini ni ipi?

For marking schemes and more papers contact us on 0724351706 or visit our website www.goldlitekcserevision.co.ke and download

Inahitajika mikakati ya kimakusudi kulitanzua suala hili kabla ya milipuko ya kijamii kama vile ujambazi, uuaji, ubakaji, uraibu wa mihadarati na kadhalika. Ipo lazima ya kujenga shule vielelezo katika kila wilaya ambazo zitafadhiliwa na serikali kwa kupewa mahitaji yote muhimu na ya lazima na kuanzishwe mpango wa lishe bora katika shule zote ili kukidhi matilaba ya watoto wote. Usajili wa wanafunzi katika shule za kitaifa na katika vyuo vikuu ni sharti uvalishwe vazi la utu na uzalendo bila ubaguzi. Shule za umma ziwe na madarasa na walimu wa kutosha ili kuondoa matatizo yaliyoibuka kutokana na kuanzishwa kwa mpango wa elimu ya bure katika shule za msingi. Sera kuhusu shule za chekechea lazima izinduliwe kitaifa ili kusawazisha msingi wa kila mtoto kielimu. Walimu wa shule hizi za malezi lazima wawe na maandalizi sawa yatakayowawezesha kusawazisha viwango kitaalamu. Mtaala wetu ulenge kuzalika kwa binadamu ambaye atajinufaisha yeye binafsi na taifa kwa jumla.

Maswali

a) Mambo yapi muhimu yanajitokeza katika **aya ya tatu** hadi **ya saba?** **(**Maneno 90- 95) **(alama 8, 1 utiririko)**

b) Ni mapendekezo yapi yanayotolewa katika aya ya mwisho? (Maneno 55-65) **(alama 7, 1 ya utiririko)**

C. LUGHA

a) Taja sauti yenye sifa zifuatazo. (alama 2)
i. Mbele juu tandazwa
ii. Kikwamizo si ghuna cha ufizi

b) Ainisha ukamilifu wa viambishi kwenye neno hili. (alama 3)

Lilimjisha

c) Tunga sentensi zifuatuzo. (alama 2)
I. Amri
II. Hisishi

d) Andika sentensi ifuatayo. (alama 3)
Mzee alimwambia mwanawe njoo nikupeleke Nairobi

e) Tunga sentensi ukitumia nomino(wingi) pamoja na kivumishi cha pekee cha kusisitiza na kielezi cha namna mfanano (alama 2)

f) Andika kinyume cha sentensi hii kwa kuzingatia maneno yaliyopigiwa mistari. (alama 1)

Punde tu <u>alipojibu</u> swali hilo, Tunai <u>alitoka</u> darasani.

g) Kwa kutumia kiambishi cha masharti ya uwezekano kwa wingi. (alama 2)

Usiposoma kwa bidii hutafaidika.

h) Tumia O –rejeshi katika sentensi ifuatayo. (alama 2)

Watu ambao walifika jana ni wale ambao walitoka mbali.

i) Andika katika wakati ujao hali ya kuendelea. (alama 1)

j) Andika maana mbili za sentensi ifuatayo. (alama 2)

Juma alimpigia Abdi mpira.

k) Andika vitenzi kutoka na maneno haya. (alama 2)

Masomo (kauli ya kutenda)

Ushauri (kauli ya kutendwa)

l) Tunga sentensi kubainisha matumizi yafuatayo ya kiambishi ‘ki’. (alama 2)
i. Kuonyesha namna tendo lilivyofanyika

ii. Kama kitenzi kishirikishi kipungufu

m) Changanua sentensi ifuatayo kwa kutumia jedwali.

(alama 4)

Kiatu chake kimeraruka lakini kitashonwa na fundi

n) Bainisha shamirisho na chagizo katika sentensi ifuatayo. (alama 3)

Alimpelkea mginjwa chai asubuhi.

o) Andika katika usemi wa taarifa.

(alama 3)

"Wageni wangu watafika saa ngapi?" Mama aliuliza.

p) Andika sentensi ifuatayo katika udogo wingi. (alama 3)

Debe hilo litasafirishwa pamoja na nyundo hiyo.

q) Tambua ngeli za nomino zifuatazo. (alama 1)

i. Huzuni
ii. Kipepeo

r) Bainisha virai katika sentensi ifuatayo.

(alama 2)

Lake zuri limeegeshwa kando ya nyumba.

s) Utando ni kwa buibui………. ni kwa nyuki ilhali………………… Ni kwa ng'ombe. Ingia ni kwa ondoka, pwani ni kwa………………… na mwanagenzi ni kwa mwanafunzi nalo mwanaabudu ni kwa…………… (alama 2)

D. **ISIMU JAMII**

a) Eleza mambo matano yanayodhibiti mazungumzo kati ya wazumzaji. (alama 5)

b) Tamu sana! Very sweet! Very nutritious! Onja ujionee. Fifty na fifty. Bure kwa bure. Bei ya starehe. Burudika!

i. Taja sajili inayorejelewa na maneno haya. (alama 1)
ii. Fafanua sifa zozote nne za sajili hii kwa kurejelea kifungu. (alama 4)

For marking schemes and more papers contact us on 0724351706 or visit our website www.goldlitekcserevision.co.ke and download

MTIHANI 12

<u>1. UFAHAMU (Alama 15)</u>

Soma kifungu kifuatacho kisha ujibu maswali.

"Yakobo, eti babu yako ndiye mnyama? Siamini na sitaamini maneno hayo."

"Uliuomba ukweli."

"Kwa nini hukuniambia mambo haya zamani, Yakobo? Kwa nini mama yako hakunifunulia? Kwa nini aliisoma barua hii akaificha?"

"Yote hayo yalifanywa ili uwe na maisha bora. Ulipata wazazi wema waliokulea na kukutunza. Ulipelekwa shuleni, Chaanasa, mimi sikukanyaga shuleni. Ikiwa ungeachwa kinyongo, huenda hungekuwa na maendeleo uliyo nayo. Labda ungeingilia maisha mabaya na kuwa mtu bure kabisa. Zipo siri zinazowekwa ili kuwalinda watu."

Lakini, Yakobo, inaniuma sana. Miaka yote hii tumetembea pamoja, tumekuwa tukitembeleana, tumekula meza moja, tumefanya mambo mengi pamoja wala huniambii mimi ni mjomba wako."

Naomba msamaha, kwa moyo wangu wote, kwa kukosa kueleza mambo hayo mapema. Hata hivyo, ni vizuri kuona mambo kwa njia nyingi, si mtazamo mmoja tu. Tuseme, ningekuambia mambo hayo mapema, je, ungekuwa na furaha zaidi? Huenda jitihada zako za kumtafuta baba yako zingekutia chuki. Pengine hata ungetamani kulipiza kisasi kwa dhiki alizokuletea ukafungwa jela au hata kuhukumiwa kifo. Wakati mwingine, ni salama kutojua. Jambo usilolijua halikunyimi usingizi. Hata hivyo, naomba radhi kwa kutokuambia. Ukweli wa mambo ni kwamba hata Mzee Johari muungwana, yaani, babu yangu, au baba yako, hakujua mambo haya yote. Alikufa bila kujua sura au jina la mtoto wake: Chaanasa."

Bwana Chaanasa, bila kujua, alilia na kudondokwa na machozi kupukupu. Nikaona aibu kubaki hapo, lakini sikuondoka. Nilitaka kusikia hatima ya mazungumzo hayo.

"Yakobo, mpwa wangu," Bwana Chaanasa aliita huku akilia. Akanyoosha mikono yake na kumkumbatia Yakobo.

"Nimekusamehe. Nimekusamehe. Lazima nitekeleze ombi la mamangu. Alinisihi nisiwe na chuki na mtu yeyote. Siwezi kukuchukia mpwa wangu. Naahidi sitakuchukia kamwe. Asante kwa kuniambia ukweli wote. Asante pia kwa hekima yako kwani pia ulingoja hadi wakati unaofaa kunifunulia mambo haya. Ungaliyafunua zamani, kama ulivyosema

For marking schemes and more papers contact us on 0724351706 or visit our website www.goldlitekcserevision.co.ke and download

awali, huenda nisingaliitikia jinsi nilivyofanya leo. Huenda mambo yangekuwa mabaya. Labda ningelipuka kwa hasira na kusababisha hasara, pengine hasara isiyolipika. Sasa ninaelewa kwa nini tunalandana sana nawe, na mzee Busara. Sisi ni wa damu moja. Baba yangu angalikuwa hai, ningalienda nikamwone na kujitambulisha kwake. Ningalimwita 'baba' na huenda angaliniita 'mwanangu.' Ningalimsamehe kwa kumwacha mamangu na kunitelekeza."

"Bado unaweza kumsamehe."

"Jinsi gani?" Bwana Chaanasa akauliza.

"Kwa kusahau yaliyopita na kuganga yajayo. Yazike mambo yote hayo katika kaburi la sahau. Acha ya kale yawe ya kale, ya nyuma yawe ya nyuma, ya zamani yawe ya zamani. Kilichotendeka kimekwishatendeka. Yaliyofanyika yamefanyika. Yamemwagika na hayatazoleka kamwe hata kwa kuchimbua ardhi. Lililopita limepita, si uwele tena.

"Naam, Bwana Chaanasa, lipitalo hupishwa."

Maswali.

(a) Eleza sababu za Chaanasa kufichwa taarifa kuhusu babake. (Alama 2)

(b) Thibitisha kuwa babu yake Yakobo alikuwa mnyama. (Alama 2)

(c) Eleza umuhimu wa maswali balagha katika kifungu hiki. (Alama 2)

(d) Je, ni kweli kuwa kama si kuweka siri mambo yangemharibikia Chaanasa? Tetea jibu lako. (Alama 3)

(e) Ni jambo lipi lililomfanya Chaanasa kumsamehe mpwa wake? (Alama 2)

(f) Kwa mujibu wa kifungu, kusamehe kuna matokeo gani? (Alama 2)

(g) Eleza maana ya maneno yafuatayo kama yalivyotumika katika kifungu. (Alama2)

(i) hayatazoleka

(ii) tunalandana

<u>2.UFUPISHO: (ALAMA 15)</u>

Soma kifungu kifuatacho kisha ujibu maswali.

For marking schemes and more papers contact us on 0724351706 or visit our website www.goldlitekcserevision.co.ke and download

Mfumo wa elimu nchini unatilia mkazo mafunzo mengine ambayo, japo yamo nje ya masomo ya kawaida, yanahusiana na kwenda sambamba na masomo hayo ya kawaida. Vyama vya wanafunzi shuleni vinachangia pakubwa kupitisha mafunzo haya ya ziada.

Vyama vya wanafunzi hutofautiana kulingana na majukumu. Mathalani, vipo vyama vya kidini, vya kitaaluma na vya michezo. Pia, kuna vyama vya kijamii kama vile chama cha kupambana na matumizi mabaya ya dawa na vya kiuchumi kama vile Chama cha Wakulima Chipukizi.

Inadhihirika kwamba vyama <u>vya wanafunzi vina manufaa ya kuhusudiwa</u>. Hii ndiyo sababu shuleni, kila mwanafunzi anahimizwa kujiunga na angaa vyama viwili. Vyama vya wanafunzi huwasaidia kukuza vipawa na kuimarisha stadi za kujieleza. Haya hufikiwa kupitia kwa shughuli za vyama kama vile ukariri wa mashairi, mijadala, utegaji na uteguaji wa vitendawili, chemsha bongo na ulumbi. Aidha, vyama hivi huhimiza utangamano miongoni mwa wanachama kwani wao hujiona kuwa watu wenye mwelekeo mmoja. Vilevile utangamano wa kitaifa na kimataifa hujengeka.

Mwanafunzi ambaye amejiunga na vyama vya wanafunzi huweza kukabiliana na changamoto za maisha kuliko yule ambaye hajawahi kujiunga na chama chochote. Katika vyama hivi, wanafunzi hufunzana mikakati na maarifa ya kutatua matatizo na mbinu za kuepuka mitego ya ujana. Kupitia kwa ushauri wa marika kwa mfano, mwanafunzi hushauriwa kuhusu masuala kama vile uteuzi wa marafiki, kuratibu muda, kujikubali na kuwakubali wenzake.

Halikadhalika, mwanafunzi hujifunza maadili ya kijamii na kidini. Kupitia kwa vyama vya kidini na vinginevyo, yeye hujifunza kujistahi na kuwa na stahamala ya kidini, kiitikadi na kikabila. Kadhalika, majukumu ambayo mwanafunzi huenda akapewa hupalilia uwajibikaji, uaminifu na kipawa cha uongozi. Hata anapohitimu masomo yake, mwanafunzi huyu huendeleza sifa hizi.

Vijana wana nafasi kubwa katika kukabiliana na maovu ya kijamii kwani wao ndio wengi zaidi. Kupitia kwa vyama hivi, wanafunzi wanaweza kuwahamasisha wenza dhidi ya tabia hasi kama vile kushiriki mapenzi kiholela, ulanguzi wa dawa za kulevya na kujiingiza katika burudani zisizofaa. Pia, shughuli na miradi ya vyama hivi huwawezesha wanafunzi kutumia nishati zao kwa njia ya kujinufaisha na kuepuka maovu. Kwa mfano, wanaweza kwenda kukwea milima, kufanya matembezi ya kukusanya pesa za kuwafadhili wahitaji, kuendeleza shughuli za kunadhifisha mazingira na kutembelea vituo vya mayatima na wazee.

Kushiriki katika vyama vya michezo hakumwezeshi mwanafunzi kuimarisha afya na kujenga misuli tu, bali pia huweza kuwa msingi wa kupata chanzo cha riziki baadaye. Wapo wachezaji maarufu ambao walitambua na kuviendeleza vipawa vyao kupitia kwa vyama aina hii, na hivi sasa wana uwezo wa kuyaendesha maisha yao na ya familia zao.

Ifahamike kuwa vyama vya wanafunzi vinapaswa kuwa msingi wa mshikamano na maridhiano. Visitumiwe kama vyombo vya kuwagawa wanafunzi kitabaka. Mwanafunzi hana budi kusawazisha muda anaotumia. Atenge muda wa shughuli za vyama na wa kudurusu masomo yake.

MASWALI.

a) Fupisha ujumbe wa aya tano za kwanza kwa maneno 80. (alama 9,1 ya utiririko)
b) Fafanua masuala ambayo mwandishi anaibua katika aya tatu za mwisho.(maneno 60). (alama 6, 1 ya mtiririko)

<u>3.SARUFI NA MATUMIZI YA LUGHA (ALAMA 40)</u>

For marking schemes and more papers contact us on 0724351706 or visit our website www.goldlitekcserevision.co.ke and download

a) Andika neno lenye muundo ufuatao; (alama1)
Kituo hafifu cha midomo, irabu ya mbele kati, kipua cha ufizi, kikwaruzo cha ufizi na irabu tandaze.
....

b) Fafanua dhana ya silabi. (alama1)
....
....

c) Tambua ngeli za nomino hizi; (alama2)
i. Kumbi........................
ii. Bundi.........................

d) Mofimu ni nini? (alama1)
....
....

e) Eleza dhima ya kila mofimu katika neno **alani?** (alama 2)
....
....
....
....

f) Andika umoja wa; (alama2)
Magofu ni mabaki ya nyumba zilizokuwa zikitumiwa zamani na ambazo hazitumiki sasa.
....
....

g) Bainisha maana **mbili** zinazojitokeza katika sentensi ifuatayo; (alama2)
Moraya alimrushia tufe.
....
....

h) Andika kwa usemi wa taarifa. (alama3)
Baari: Salaale! Kwa nini umechelewa?
Rehema: Nisamehe, nitafika mapema kesho.
....
....

i) Tambua matumizi ya **'li'** katika sentensi hii; (alama3)
Gari lililokarabatiwa li barabarani.
....
....

j) Andika sentensi ifuatayo upya ukizingatia kisawe cha neno lililopigwa mstari. (alama1)

Mtoto mwenye **hamaki** hawezi kuelewa maagizo.

....

k) Unda nomino mbilimbili kutokana na vitenzi hivi; (alama2)

i. Oa...
ii. Shuku...

l) Tambua na uainishe kiima na yambwa katika sentensi ifuatayo; (alama3)

For marking schemes and more papers contact us on 0724351706 or visit our website www.goldlitekcserevision.co.ke and download

Waathiriwa wote wamepewa chanjo ya korona na wauguzi kutoka ughaibuni.
....
....
....
....

m) Pambanua sentensi ifuatayo kwa kielelezo cha matawi. (alama4)
Yule mwanafunzi aliyekuwa wa kwanza darasani alipewa zawadi ambayo alinunuliwa.
....
....
....

n) Taja matumizi mawili ya mstari. (alama2)

o) Tumia wakati uliopita hali ya mazoea kuandika sentensi ifuatayo upya; (alama1)
Bakari amesafisha magari yote.
....

p) Waigizaji **<u>wengine</u>** wameingia jukwaani. (Tumia kivumishi chenye dhana ya nafasi katika orodha, badala ya neno lililopigiwa mstari.) (alama1)

..

q) Kanusha kwa udogo; (alama2)
Kiti chake kilivunjika baada ya kuangukiwa na mti.

....

r) Tunga sentensi ukitumia kirai husishi kama kielezi. (alama2)

..

s) Kishazi tegemezi kina uamilifu wa kuwakilisha.Tunga sentensi kuthibitisha kauli hii. (alama2)

t) Eleza maana ya nahau; Zunguka mbuyu. (alama1)

u) Twasema, orodha ya majina, ...la vumbi na....................la chakula. (alama2)

<u>4.ISIMU JAMII (Alama10)</u>

Niaje waseee! Midterm ilibamba lakini ilikuwa fupi sana, tumerudi books, huu ni mwaka wa mwisho tujikaze jo.
Msifikirie hizo hepi zetu ni reality, kuchill ni jambo la maana jo, ama niaje bro... hustle ni real, bidii ndio itatuokoa.

Maswali.

a) Tambua sajili inayohusishwa na kifungu hiki. (alama2)
b) Eleza sifa zozote nne za kimtindo zinazojitokeza katika kifungu hiki. (alama 4)
c) Eleza sababu zinazosababisha matumizi ya lugha ya aina hii. (alama4)

For marking schemes and more papers contact us on 0724351706 or visit our website
www.goldlitekcserevision.co.ke and download

MTIHANI 13

1. UFAHAMU (ALAMA 15)

Mara moja akampigia mwanawe simu. Akamzomea na kumwambia atume ambulensi mara moja. Aliposita , mama akamwambia simu ya pili atakayopiga itakuwa ya polisi na ya tatu ya kituo chochote cha habari. Wakati huo Lilia yu pale, anayasikia lakini kwa mbali . Baada ya kupiga simu , mama mtu akajishughulisha kumtafutia mkazamwana mavazi ya kumkinga na baridi. Alipojaribu kumvisha, maumivu yakamzidia. Kabla ya kupoteza fahamu, Lilia aliusikia mlio wa ambulensi kwa mbali.

Alipozinduka , alijipata kitandani . Chumba cheupe pe! Yu peke yake . Lazima ni chumba cha wagonjwa **wenye chao**. Siku tatu akawa pale kitandani , hajiwezi. Mama mkwe yuaja kila siku kumuuguza mkazamwana . Hakuona hata kivuli cha mumewe . Wala hakumuuliza mama mkwe alikuwa wapi mwanawe.

Siku ya nne , aliamka na kupata hakuwa peke yake. Kuna mtu kando yake lakini asingeweza kumtambua maana kafungwa bandeji usoni. Mguu mmoja umeinuliwa, bila shaka ulikuwa umevunjika. Lazima ameletwa usiku wakati Lilia akiwa amelala fofofo, usingizi uliochochewa na dawa alizokuwa akipewa.Lilia hakumwangalia sana, maana dawa zilimlemea. Alilala tena.

Mchana alipokuja mama mkwe, akaelekea kwenye kitanda cha yule mtu. Lilia hakuelewa, labda mama mtu alimjua mgonjwa yule.

‘’ Bwana Gavana, uko hapa?’’ mama akamuuliza mgonjwa . Lilia akashtuka . Gavana yupi huyu na mbona wamo chumba kimoja? Mgonjwa hakujibu , alighuna tu. Ikawa mama akija anakwenda na kumjulia hali mgonjwa huyo, kisha anarudi kwa Lilia kumshughulikia. Lilia alipotaka kuuliza alikuwa nani yule, mama akamnyamazisha. Hakuwa na nguvu za kumshawishi mama kumwambia mengi.Akalala tena.

Siku tatu zikapita . Lilia amepata nafuu kidogo, hajambo sasa. Mgonjwa mwenzake amepata watu wanaokuja kumtembelea. Wengi lakini hajaona mtu ambaye aonekana kuwa jamaa yake. Marafiki tu na wafanyakazi ambao walikuwa wamekunja nyuso zao. Jioni ya siku ya tatu akawasikia wauguzi wakisema mgonjwa huenda asiweze kutembea tena maana alihusika katika ajali mbaya sana . Nusura aage dunia lakini siku zikawa hazijatimia!

Siku ya nne , mama mtu akaja . Akamwendea yule mtu. Akamwangalia kwa muda. ‘’ Luka! Luka! Luka!’’ Lilia akamshangaa. Siku nne amekuwa chumba kimoja na mumewe na hana habari? Mama mtu akaendelea.‘’ Yu wapi yule **kirukanjia wako**? Wajua yuko wapi? Amekuja siku ya kwanza kukuona. Siku ya pili alipoambiwa na daktari kuwa huenda usiwahi kutembea tena, aligeuka na kuondoka. Hajaonekana tena. Waona sasa? Uliacha mbachao kwa mswala upitao. Ulimfanya mkeo ngoma kwa sababu ya hawara ambaye hakuthamani hata chembe. Sasa angalia. Atakutunza nani? Atakuuguza nani, maana kwako **fadhila za punda** ni mashuzi!’’

Mama mtu alimgeukia mkazamwana na kumuambia kuwa daktari alikuwa ashasema kuwa ameruhusiwa kwenda nyumbani . Lilia aligeuka na kumwangalia mumewe . Hakuwa na hakika ,

For marking schemes and more papers contact us on 0724351706 or visit our website
www.goldlitekcserevision.co.ke and download

lakini alidhani aliona chozi moja likitiririka kutoka jicho lake la kushoto ambalo halikuwa limefungwa kwa bandeji.

Maswali

a) Taja **methali moja** ambayo inaoana na kifungu. **(alama 2)**

b) Kwa **hoja mbili** dhibitisha kuwa Luka **alimtelekeza mkewe.** **(alama 2)**

c) Je, ni kweli **mavyaa** wa Lilia **hakuwajibika?** Toa sababu tano. **(alama 5)**

d) Taja **mambo mawili** yanayoonyesha kuwa watu hupewa huduma kulingana na **nafasi zao katika jamii.** **(alama 2)**

e) Kulingana na kifungu, Lilia **alilazwa** hospitalini kwa **muda gani?** **(alama 1)**

f) Eleza maana ya ; **(alama 3)**

i. **wenye chao**

ii. **kirukanjia wako**

iii. **fadhila za punda**

2.UFUPISHO **(ALAMA 15)**

Uandishi wa vitabu mbalimbali umefanywa na wakenya ili kuendeleza ufundishaji na ukuaji wa Kiswahili. Vitabu vya riwaya, tamthilia, hadithi fupi na mashairi pia vimetungwa na wakenya. Maandishi haya yamesaidia kueneza na kukuza lugha ya Kiswahili. Kuna vitabu vya kiingereza ambavyo vimetafsiriwa.Madhumuni ya tafsiri hizi ni kufungua utamaduni wa jamii zingine kwa wasomi kupitia lugha ya kiswahili ; kuendeleza lugha ya Kiswahili, kukuza misamiati, na kuwatia ari wale ambao wangependa kusoma kwa kujifurahisha.

Maigizo, nyimbo na ukariri wa mashairi katika tamasha na mashindano tofauti kuanzia ngazi za tarafa hadi ngazi za kitaifa hutumia lugha ya Kiswahili. Japo baadhi hukariri kwa kiingereza, wengi hukariri kwa Kiswahili. Matumizi ya Kiswahili kama mojawapo ya lugha zinazotumiwa yamekipa Kiswahili hadhi na kusaidia kukikuza hapa nchini.

Lugha ya Kiswahili pia hutumika katika mahubiri ya dini. Wahubiri wasio na makao maalum au wale ambao hupatikana katika sehemu za mabustani hutumia lugha ya Kiswahili.Wengine katika makanisa au mikutano mikubwa ya injili hutumia kiingireza lakini wana wakalimani ambao hutoa maelezo hayo kwa Kiswahili. Kuna kanda nyingi za muziki wa injili zilizo katika lugha ya Kiswahili. Kanda hizi husaidia kusambaza lugha ya Kiswahili. Wazo hili la muziki linachukuana na muziki wa kawaida. Muziki huu umesaidia kueneza Kiswahili hasa unapopeperushwa kupitia Shirika la Utangazaji la Kenya (KBC) au ule uliowekwa katika sahani za santuri. Muziki huu hudumisha na kukuza uhai wa lugha hii.

For marking schemes and more papers contact us on 0724351706 or visit our website
www.goldlitekcserevision.co.ke and download

Kiswahili kimekuwa lugha ya mawasiliano hasa kwa watu wanaotoka sehemu za mashambani na kuja mijini kwa minajili ya kutafuta kazi au huduma za jamii. Vyombo ya habari vimekuwa katika mstari wa mbele katika kukuza na kusambaza Kiswahili. Kwa mfano hutumiwa katika matangazo ya mashirika ya utangazaji kama vile KBC *Nation, Kameme* na *Citizen*. Kuna idhaa ya Taifa ambayo hutangaza katika lugha ya Kiswahili kuanzia saa kumi na moja asubuhi hadi saa sita usiku.

Gazeti la *Taifa Leo* huandikwa katika lugha hii. Magazeti mengine yaliyokuwa yakiandikwa kwa Kiswahili yalikua *Baraza na Kenya Leo.* Magazeti haya yalikoma kuchapishwa mwaka wa 1958 na 1992 mtawalia. Waandalizi wa mitaala katika Taasisi ya Elimu ya Kenya wameandaa mitaala kwa shule za upili ili kutekeleza ufundishaji wa Kiswahili katika viwango hii ya elimu. Pia Taasisi ya Utawala ya Kenya (Kenya Institute of Administration) hufunza Kiswahili ili watawala waweze kuwasiliana ma wananchi vizuri pindi wanapopata uhamisho kutoka sehemu moja ya nchi hadi nyingine. Wakati wa sherehe za kitaifa hotuba ambazo husomwa na watawala , kwa mfano mkuu wa wilaya au mkuu wa mkoa au mkuu wa taarafa au afisa mwingine yeyote wa serikali huwa katika lugha ya Kiswahili.

Kutokana na kukua kwa utamaduni, msamiati wa Kiswahili umekua pia. Kiswahili kimeweza kukopa maneno kutoka lugha za kibantu na lugha za kigeni ili kuongezea msamiati wake. Maneno mengine yameundwa na magwiji wa lugha ya Kiswahili. Maneno mengine yametoholewa. Kwa mfano maneno kama UKIMWI, tarakilishi na runinga yaliweza kuundwa. Maneno kama ikulu, bunge,ngeli na kitivo ni baadhi ya msamiati wa Kiswahili ambayo yanatokana na lugha za kibantu. Maneno kama televisheni, motokaa, kamera, globu, motaboti, video na transfoma yametoholewa na yanatumika katika lugha hii. Matumizi ya msamiati huu yamesaidia kuendeleza Kiswahili hapa nchini.

Kuhusu elimu shuleni, sera ya serikali ni kuwa Kiswahili kifundishwe kama lugha ya kwanza katika sehemu za mijini ambazo zina wakazi kutoka sehemu mbalimbali za nchi. Pili kinafunzwa kama lugha ya kwanza kwa jamii ambazo lugha yao ya kwanza ni Kiswahili. Sera hii inahusu darasa la kwanza hadi la tatu.Kuna mashirika ya kibinafsi na watu ambao wanasaidia kuendeleza lugha ya kiswhili. Kwa mfano, **CHAKITA** (Chama cha Kiswahili cha Kitaifa), vipindi vya runinga kama *Sanaa ya lugha* , *Ukumbi wa Lugha* miongoni mwa vingine, yamesaidia kuendeleza Kiswahili hapa nchini.

Pia katika mwaka wa 2002, kulikua na kongamano la kimataifa hapa nchini ambalo madhumuni yake yalikuwa kujadili maendeleo ya Kiswahili. Magazeti na majarida kama *Baragumu*, Makala ya semina yamechapishwa na yamesaidia kukuza lugha ya Kiswahili kwa kujadili masuala yanayoikumba lugha ya Kiswahili. Kwa muhtasari Kiswahili kimepiga hatua kubwa sana tangu tulipojinyakulia uhuru.

Maswali

a) Ni mambo gani yaliyosaidia kukuza Kiswahili hapa nchini (maneno 70) **Alama 7, 1 ya mtiririko)**

b) Kwa maneno (70) fupisha aya tatu za mwisho **(Alama 6, 1 ya mtiririko)**

For marking schemes and more papers contact us on 0724351706 or visit our website
www.goldlitekcserevision.co.ke and download

3. MATUMIZI YA LUGHA **(ALAMA 40)**

a) Eleza **tofauti** iliyopo kati ya sauti /e/ na /u/ **(alama 2)**

b) Onyesha **muundo wa silabi** ya kwanza katika maneno yafuatayo. **(alama 2)**

(i) ng'amua
(ii) nchi

c) Ainisha **vipashio vya kisarufi** katika sentensi ifuatayo. **(alama 3)**
Ameniwia

d) Andika katika **kauli yakinishi.** **(alama 2)**
Hatutapita tusipoandaliwa vizuri.

e) Geuza katika **usemi halisi.** **(alama 3)**
Jaraha alishangaa na kusema kuwa hakuamini alipata alama nyingi vile katika insha.

f) **Ainisha shamirisho** katika sentensi ifuatayo **(alama 3)**
Mgeni alitandikiwa meza na mwenyeji wake kwa kitamba safi.

g) Changanua sentensi ifuatayo kwa kutumia **kielelezo cha matawi.** **(alama 4)**
Yule jambazi aliyefungwa jela ni sugu sana.

h) Tunga sentensi mbili kubaini matumizi **mawili tofauti ya kibainishi.** **(alama 2)**

i) Unda **nomino mbili mbili** kutokana na vitenzi vifuatavyo. **(alama 2)**

(i) jaribu
(ii) chuma

j) Onyesha matumizi ya **'kwa'** katika sentensi ifuatayo. **(alama 2)**
(i) Ameenda kwa Abadalla.
(ii) Alipata alama sabini kwa mia.

k) **Nyambua** katika kauli zilizo mabanoni . **(alama 2)**
(i) tua **(tendama)**
(ii) pwa **(tendeka)**

l) Andika katika **udogo wingi.** **(alama 2)**
Ndovu wa kiafrika ameharibu mboga shambani.

m) Tofautisha **vitate** vifuatavyo. **(alama 2)**
(i) susuwaa
(ii) Zuzuwaa

n) Onyesha **kijalizo** katika sentensi ifuatayo. **(alama 1)**
Yeye ni mwizi

o) Bainisha **vishazi** katika sentenzi ifuatayo **(alama 2)**
Aliyempeleka mjini, amemwajiri kazi

p) Tumia kivumishi **–pi** pamoja na ngeli ya **YA-YA** kutunga sentensi**.** **(alama 2)**

q) Andika sentensi ifuatayo **upya** kwa **kufuata maagizo.** **(alama 2)**
Wahandisi walikarabati barabara zote baada ya mafuriko.
Anza kwa: Barabara

r) Ainisha **virai** katika sentensi ifuatayo; **(alama 2)**
Juma alilala kando ya mto.

4. ISIMUJAMII **(ALAMA 10)**

For marking schemes and more papers contact us on 0724351706 or visit our website
www.goldlitekcserevision.co.ke and download

***Soma makala yafuatayo kisha ujibu maswali*.**

"…napinga hoja iliyotolewa na waziri wa *finance* kuhusu kutozwa ushuru wa *three percen*t.Baada ya kumsikiliza kwa makini, ningependa kumkosoa kwa kudhihirisha kuwa…kulingana na kifungu nambari…"

(a) **Tambua** sajili hii kwa kutoa sababu. **(alama 2)**

(b) Ukirejelea kifungu hiki, **fafanua sifa zozote nne** za sajili hiyo. **(alama 8)**

For marking schemes and more papers contact us on 0724351706 or visit our website
www.goldlitekcserevision.co.ke and download

MTIHANI 14

I. UFAHAMU (AL15)

Soma taarifa ifuatayo kisha ujibu maswali

Binadamu kwa wakati huu amemaka kwa sababu amechafua mazingira yake pasipo tahadhari. Mathalani jinsi amejaza gesi za sumu zitokazo viwandani na hata kuchafua mito kutokana na maji machafu kutoka katika viwanda hivyo. Takataka zinazotupwa ovyo ovyo zinarundikana kila mahali. Isitoshe, miti inakatwa ovyo ovyo bila simile, matoeko ya haya yote ni kwa mfano tunapata mvua ya aside ambayo huhasiri mimea. Aidha ukanda wa ozone unaoukinga dhidi ya miale hatari kutoka kwa jua tayari umeharibiwa na hivyo kuongeza joto duniani. Sehemu nyingi zimeanza kugeuka na kuwa jangwa huku sehemu zingine zikifurika kwa maji ya mito na mvua. Maji haya yameanza kumeza visiwa vingi vilivyo baharini. Kutokana na madhara haya, binadamu sasa anatapatapa ili kutafuta makao kwingine kwenye salama. Ndiposa siku hizi nadhari za binadamu zimeelekezwa katika mawanda mengine nje kabisa ya kisayari hiki kidogo kiitwacho dunia.

Kwa miaka mingi sasa, binadamu amekuwa akitafakari kuhusu uwezekano wa kuishi katika sayari nyingine. Hii ndiyo sababu mwaka wa 1969 walimkanyangisha binadamu wa kwanza kabisa mwenzini.

Lengo lilikuwa kutalii na kichunguza uwezekano wa binadamu kuishi huko na wale wataoweza wahamie huko. Kwa bahati mbaya, iligunduliwa kwamba mwezini hakuna hewa wala hakuna kilicho hai huko, hata mimea.

Mwezini ni vumbi tupu isiyootesha chochote. Kipatikanacho kwa wingi sana ni madini tu, ambayo hayawezi kumladi binadamu kwa lolote.

Sayari nyingine alizozitalii binadamu ni Zuhura, mirihim musthariі na tuseme sayari zote zinazolizunguka jua. Kilichogunduliwa ni kuwa upo uwezekano wa sayari kama zuhura na pengine mirihi kuwa na mvua lakini nyingi mno isiyoweza kuruhusu mimea kukua, nayo zuhura inasemekana kuwa joto sana wakati wa mchana bali mirihi ni baridi sana siku zote. Baridi kisasi cha kuwa binadamu na wanyama hawawezi kuishi huko. Mushtarii yasemekana kuwa joto ajabu, ambapo hizo sayari nyingine zina joto sana au zina baridi sana. Habari hii imemfunga binadamu katika jela la kijisayari chake kiki hiki kiitwacho dunia anachokichafua kila uchao.

Je, binadamu amekata tama? La hasha! Ndiyo mwanzo na anajaribu kuzikata pingu alizofungwa na maumbile. Vipi? Amejaribu kuchunguza uwezekano wa kuihama ardhi na kuishi kwa sababu bahari inazidi ardhi mara tatu kwa ukubwa. Ni vipi ambavyo binadamu anavyodhani anaweza kuishi baharini mahali ambapo hakuumbwa aishi humo kama samaki? Jawabu ni kuwa angefanya hivyo kwa kutumia maarifa yake.

Binadamu anaamini kabisa kuwa ana uwezo wa kujenga miji mikubwa mikubwa humo humo baharini…. Mikubwa zaidi ya hoii tuliyo nayo ardhini. Anaamini kuwa anaweza kuitawala bahari kisasi alichoitawala ardhi. Na hivyo basi kufanya bahari impe makao na kumlisha maumbile yake kwa kujiundia mashavu kwa mfano, ili avute pumzi ndani ya maji.

Njia ya pili ya kuepukana na pingu za maumbile ni kuishi angani. Hii ina maana ya kjujenga miji iliyoelea angani, kama madungu vile. Na kwa vile anga haina kikomo, binadamu atakuwa amejipatia nafasi kubwa ya kuishi bila kujali ongezeko la idadi yake mwenyewe. Yaani atakuwa anajiundia visayari vyake vsivyo vyake visivyo idadi angani!

Njia ya tatu ni kubadilisha umbo lake ili asihasirike na joto wala baridi. Binadamu wa kisasa anaamini kuwa inawezekana kumuunda upya mtu katika maabarabadala ya kufanya hivyo katika mimba. Mtu huyo wa maabara aitwaye cyborg kwa lugha ya kingereza anaweza kuwa na chuma ndani badala ya mifupa na mwili wa kawaida wa udongo na maji nje.

Kiunde huyu atakuwa hadhuriki ovyo ovyo kama binadamu wa sasa aliyemumbwa kwa chumvi, maji na protini. Ama kwa njia bora zaidi, binadamu mpya wa maabarani aundwe kwa zebaki. Binadamu huyu wa zebaki hali wala hakatikikatiki na iwapo atakatika vipande vipande basi kama zebaki, vipande hivyo vitaundika tena upya na kumrudishia umbo lake kamili la awali.

Njia nyingi za kupeukana na uangamizi ni kutumia viunde vyake vya elektroniki kama vile tarakilishi yaani kompyuta na mitambo mingine kama hiyo. Binadamu anaamini kwamba uwezo wa vyombo hivi utakapokamilishwa, basi vitamsaidia kwa lolote lile.

Maswali

a. Kwa kutumia mifano miwili, eleza vile ambavyo binadamu amechafua mazingira yake (al2)
b. Ongezeko la joto duniani limeleta hali mbili kinzani za kimazingira, zitaje hali hizo (al2)
c. Eleza sababu mbili zinazomfanya binadamu kuhangaika na kutafuta makao kwingineko (al2)
d. Taja mambo mawiliyanayomfunga binadamu katika ardhi (al2)
e. Taja na ufafanue sababu tatu ambazo unadhani huyafanya madini yaliyoko mwenzini yasiletwe hapa duniani (al3)
f. Eleza mambo mawili ambayo binadamu anajaribu kukwepa kulingana na aya mbili za mwisho (al2)
g. Eleza maana ya maneno yafuatayo kama yalivyotumika katika kifungu (al2)
    i. Mashavu
    ii. Asihasirike

II. <u>UFUPISHO</u>

Sis vijana wa Kenya inatupasa tuwajibike kufanya kazi kwa bidii, na kwa dhati ya mioyo yetu tuweze kupata ufanisi, na uwezekano wa kuinua nchi yeetu change katika kiwango cha juu. Tukumbuke," ajizi ni nyumba ya njaa" kwa hivyo basi haifai kulaza damu ikiwa matatizo nchini mwetu yametuzonga. Lazima tufanye kazi kwa busara, adabu njema na jitihada kwa moyo mmoja. Shrti tutilie maanani zaidi elimu ya vijana na watu wazima, kilimo, uchumi na amani Katika nchi yetu vigumu sana kuweza kutekeleza mipango mbalimbali ya maendeleo. Tupende tusipende lazima tuzidishe mazao kilimo,uchumi na amani kaika nchi yetu. Tunahitaji taifa lenye watu walioelimika, kwani bila elimu itakuwa vigumu sana kuweza kutekeleza mipango mbalimbali ya maendeleo. Ni shart tuweze kujitosheleza katika vyakula.

Zaidi ya haya pia lazima tujishughulishe na biashara ambapo kwa sasa ni wakenya wachache sana ambao wanatambua umuhimu wa biashara. Wengi ni wale wenye mawazo ya kwamba lazima kila mmoja aajiriwe maishani. Yatupasa tujitahidi kuleta uchumi katika mikono ya wananchi wa Kenya badala ya kuwaachia wengine ambao hawahusiki.

Mafunzo tunayopata majumbani, shuleni na hata katika jamii lazima yatuwezeshe kutambua mbinu za kupitia.

Tunahitaji elimu tambuzi ambayo itamfanya mwanakenya kujua wajibu wake katika jamii. Tuemsinywa na elimu pumbao. Inayotupambaza na kutufanya tusione mbele. Sisi vijana tukiwa viongozi wa ‘utengano ni uvundo’ lugha ua taifa ndincho chombo cha pekee ambacho kinatuunganisha na kuweza kutuwasilisha mapedekezo, mawaidha na hisia zetu. Kukosa ndiko binadamu, wakati tunapokoses, lazima tukubali tumekosea na kufanya masahihisho mara moja.

“Kwani usipoziba ufa, utajenga ukuta”. Tusikasirike kwa sababu tumesahihishwa makosa yetu tukiwa wazalendo halisi.

Sisi tukiwa vijana sharti tujishughulishe na kuyaangalia matatizo ya nchi pia kutafuta njia za kutatua matatizo hayo.

Siku zote tuelekeze nidhamu. Ni jambo la kusikitiza kwamba sisi vijana twashutumiwa mara kwa mara kwa kutokuwa ma nidhamu shuleni na majumbani mwetu utamaduni wa asili unakariri sana kuwa tuwe na nidhamu shuleni na majumbani mwetu ili watu waweze kuishi maisha bora na kuwa na maendeleo, amani na upendo. Lasima tuwe na bidii,. Ushirikiano mwema na kuchagua viongozi wenye mioyo ya maendeleo. Tukiwa viongozi ambao hawajishughulishi na maendeleo. Basi tutabaki nyuma kama mkia kila siku. Bahati mbaya ni kwamba wananchi wengi siku hizi huchagua viongozi wao kwa kufuata ukoo ama kwa utajiri wao. Kwa hivyo basi tuchagueni viongozi ambao watatuletea ufanisi badala ya viongozi wanaotokana nasaba kubwa au ya utajiri.

Maswali

a.Ni nini thamira ya mwandishi (al3) (maneno 20)

b. Katika aya ya kwanza, mwandishi anawahimiza vijana kufanya nini ili kuleta maendeleo nchini (maneno 30-40) (al5)

a. Ni mambo gani yaliyochangia kuzorota kwa maendeleo nchini Kenya kwa mujibu wa taarifa? (maneno 40-50) (al5)

2. Matumizi ya lugha

a. **Kutokana na kigezo cha jinsi hewa inavyosuiliwa, taja aina mbili za sauti na utolee mifano** (al2)

b. Bainisha mofimu katika neno alaye (al3)

c. Onyesha matumizi ya alama zifuatazo katika sentensi (al2)

i. Parandesi

ii. Ritifaa

d. Bainisha aina za vitenzi katika sentensi zifuatazo

i. Thairu ndiye aliyeibuka mshindi

ii. Juma amekuwa mwizi (al2)

e. Eleza uamilifu wa neno mlevi katika sentensi hizi

i. <u>Mlevi</u> ameanguka mtoni

ii. Mtu <u>mlev</u>i ameanguka mtoni (al2)

f. Weka nomino hizi katika ngeli zake (al2)

i. Mbalungi

ii. Mturuki

g. Eleza matumizi ya viambishi vilivyopigiwa mistari katika sentensi zifuatazo (al3)

i. Nita<u>ku</u>saidia kuubeba mzigo huo

ii. Jana<u>ji</u>ke lile limejiendeshea gari

h. Sentensi zifuatazo ziko katika nyakati hali gani (al2)

i. Tulipofika alikuwa amepika wali

ii. Ukinitafutia kazi nitakushukuru milele

i. Tunga sentensi mbili tofauti kuonyesha maana tofauti za neno ziwa (al2)

j. Andika katika usemi taarifa

Mama; Je, mtaenda mjini kesho?

Juma; La, hatutaenda kwa sababu mwalimu alituahidi zawadi, kwa hivyo itabidi twende shuleni (al3)

k. Changanua kwa jedwali

Wafanyikazi wengi mnaowaajiri watahitaji kulipwa mishahara (al4)

l. Tumia kiunganishi 'fauka ya' kutungia sentensi (al1)
m. Tunga sentensi ukitumia kitenzi –nywa katika kauli ya kutendeka (al1)
n. Bainisha aina za virai vilivyopigiwa mistari

Mwanafunzi <u>Yule mtundu sana</u> alikuwa analala <u>juu ya meza</u>. (al2)

o. Bainisha shamirisho na chagizo katika sentensi ifuatayo

Mwanafunzi alipewa dawati na mwalimu jana jioni (al3)

p. Ainisha vishazi katika sentensi hii

Yeye ni ami yangu ingawa alinikosea heshima (al2)

q. Tumia viashiria vya mbali kidogo kukamilisha sentensi zifuatazo (al2)

i. Uharibifu__________________alionao utamtia matatani
ii. Jiko ___________________lilipotea jana

r. Yakinisha

Mgonjwa huyo hakupona wala hakurejea nyumbani (al2)

<u>ISIMU JAMII</u>

Mtu 1: Hii Nokia ya china ni 3k, lakini ukichukua mbili nitakufanyia discount 10%

Mtu II: Hizi za china huwa fake, charging system yake hudedi haraka. Ok, nitolee soo mbili nikupe 2800

Mtu 1: Fanya hivi, kwa vile ni jioni sitaki watoto walale njaa. Hebu weka hiyo finje nikuongezee na power bank original….

a. Taja sajili ya mazungumzo haya (al2)
b. Huku ukitoa mifano kutoka kwa kifungu hiki, eleza sifa zozote nne za sajili hii (al4)
c. Mbali na sifa zilizoko katika kifungu hiki eleza sifa zingine nne za sajili hii (al4)

MTIHANI 15

1. UFAHAMU **ALAMA 15**

Soma taarifa ifuatayo kisha ujibu maswali

Katini alinitazama kwa muda , alinijibu, 'Ndio alioa. Lakini unajua wanawake wa siku hizi walivyo; hawana moyo wa kumlea mwana wa mwenzao. Wanachelea kwamba ule ugwe uliowaunganisha baba na mama mtoto utamea tena. Wanasema kwamba kumlea mtoto wa mwanamke mwingine ni kuhatarisha masilahi yao katika ndoa.'

"Usimulizi wa Katini ulinikatisha tamaa zaidi. Nilijua kwamba hata nikamtafuta mama, huenda naye ameolewa na katika jamii yetu nasikia mtoto ni wa baba. Kwa hivyo, hata huko alikoolewa mama sitakuwa na hadhi yoyote, nikaona nitachukuliwa kama mpitanjia aliyekuja kuvuruga utulivu wa familia yao. Moyo uliniambia niende kwa shangazi yangu, lakini nilijikanya. Nilijiuliza, 'Ikiwa baba na mama hawawezi kunilea, sembuse shangazi? Haihalisi kumwongezea Shangazi Waridi mzigo. Hapo alipo hata ndiye anayegharamia masomo yangu kwa kidogo anachokipata kutoka kwenye vikataa vyake.

Nilipiga moyo konde, nikazidi kujiambia, ' Binadamu aliumbwa kupambana na ulimwengu na kutumia rasilimali aliyopewa na Mungu kuyaboresha maisha yake, najua nimepewa akili razini, nina azma ya kujiendeleza masomoni. Najua nitahitimu masomo yangu siku moja na kurudi hapa hapa petu kupajenga upya. Sitarajii kutatokea mtu kunyakua ardhi hii ambapo nimemzika mpenzi nyanya yangu.

Ari hii ilinifanya nijitome kwenye njia nisiyojua kikomo chake. Akili na miguu yangu ilinielekeza katika kijiji kimoja wanakoishi wafanyakazi wa shamba la chai la Shirika la Chai la Tengenea. Kiwanda hiki kinamilikiwa na Mzungu mmoja aliyekuwa mlowezi nchini. Mzungu huyu kwa jina Richard aliaga mara tu baada ya Uingereza kuikabdhi nchi hii uhuru. Hata hivyo, familia yake bado inamiliki shamba hili, kama Wazungu wengine wanavyomiliki mashamba ya michai na mibuni, pamoja na mashirika mengi ya utengenezaji wa mazao ya mimea hii nchini. Kining'inya ya Richard ndiye Afisa Mkuu Mtendaji wa shirika hili hivi sasa.

Ukiniuliza ni kwa nini niliamua kuja hapa nitakwambia kwamba nilijua pana shule hapo hapo shambani. Pili, nilijua kwamba iwapo ingetokea kwamba singekuwa na wa kuyakidhi mahitaji yangu ya kimsingi, nyanya yangu alikuwa amenifunza umuhimu wa kufanya kazi. Hapo shambani ningeweza kuchuna majanichai Jumamosi na hata wakati wa likizo ili kujikimu.

Asubuhi moja ilinipata ndani ya ofisi ya mwalimu mkuu wa shule ya Msingi ya Kilimo. Mwalimu Mkuu Bi. Tamasha, alisikiliza **kadhia** yangu kwa makini . Hakuonyesha kushtuka kwa yaliyonipata katika umri wangu mdogo hivi. Aliniambia kwamba ningeweza kuanza masomo katika darasa la pili. Aliniahidi kuwa angemwomba mzazi mmoja anipe hifhadhi. Huo ukawa mwanzo wa maisha yangu mapya katika makao ya wafanyakazi wa mashamba ya chai. Nilichukuliwa na familia ya Bwana Tenge na mkewe Kimai na kunilea pamoja na watoto wao watano. Wenzangu, nyinyi hamjui adha zinazowapata wafanyakazi wa kima kidogo. Mtajuaje na hamjawahi kukilalia kitanda hiki mkawajua kunguni wake? Chumba cha wafadhili wangu kilikuwa hichohicho kimoja; ndicho cha malazi, mapokezi na ndicho jikoni. Sebule na chumba cha malazi viligawanywa na shuka moja nyepesi. Usiku sisi watoto tulilala juu ya vigodoro ambavyo ni kama viliwekwa mvungni mwa kitanda cha wazazi.

Nilianza kuchuna majanichai kwa malipo kidogo nikiwa katika darasa la tano. Wakati mwingine ningerauka alfajiri na mapema kabla ya kwenda shuleni saa kumi na mbili asubuhi. Jioni nilipita huko huko. Nyakati nyingi

nililala humo humo katikati ya michai, wakati mwigine kwa marafiki wangu, kwa Bwana Tenge, na juu ya uchaga mkubwa wa saruji uliotumiwa kama karo na wauza chakula sokoni. Hakuna hata mmoja kati ya walimu wangu aliyejua mabadiliko haya hadi pale nilipounfanya mtihani wangu wa darasa la nane na kufuzu vyema.

Maswali

a) Eleza kwa kutoa hoja tano, adha zinazomkumba msimulizi katika taarifa hii. (alama 5)

b) " Mzigo wa mwenzio ni kanda la usufi, " Thibitisha kauli hii ukirejelea kifungu hiki. (alama 2)

c) Taja methali moja inayodokezwa katika taarifa hii. (alama 1)

d) Kwa kutoa hoja tatu, eleza kinaya katika kauli "…baada ya Uingereza kuikabdhi nchi hii uhuru." (alama 3)

e) Thibitisha kuwa msimulizi ni mkakamavu. (alama 2)

f) Eleza maana ya msamiati ufuatao kama ulivyotumiwa katika kifungu. (alama 2)

i) Nilipiga moyo konde

ii) kadhia

2. UFUPISHO **ALAMA 15**

Soma taarifa ifuatayo kisha ujibu maswali.

Chambilecho wahenga, mgaagaa na upwa hali mkavu.Walio na bidii katika jambo fulani mwishowe hufaulu na kufurahia matunda ya bidii zao. Kufaulu huku kwao huwavutia watu wengi kwa sababu wanakuwa kielelezo cha kuigwa na watu hao. Watu wengi waliofaulu katika maisha wana historia ya kufanya bidii na kujitolea kwa udi na uvumba katika majukumu au masomo yao. Ben Carson ni mmoja kati ya watu waliofaulu duniani na kuwa tabibu wa kutajika.Ben alizaliwa katika familia iliyokuwa na changamoto kadhaa. Alipojiunga na shule, alikuwa na matatizo ya kufanya vizuri shuleni.Mara nyingi alikuwa wa mwisho katika mijarabu shuleni. Hata hivyo Ben hakutamauka.Aliamua kutia bidii na kujizatiti katika masomo yake.Baada ya muda,alikuwa bingwa katika masomo yake ambapo baadaye aliibuka kuwa daktari maarufu sana duniani.

Akiwa mwanafunzi katika shule ya upili ya Kagumo, Daktari James Mwangi hakujua kuwa siku moja atakuja kubadilisha maisha ya maelfu ya wanafunzi kutoka katika shule mbalimbali kote nchini kupitia mpango maarufu wa *'Wings to Fly'* unaodhaminiwa kwa kiasi kikubwa na Benki ya Equity. Mradi huu wa mabilioni ya pesa unahusu ufadhili wa wanafunzi werevu hasa kutoka katika familia zisizojiweza. Wanafunzi hawa wamepata nafasi ya kuendeleza masomo yao hadi katika vyuo vikuu vya humu nchini na pia vya huko ughaibuni. Baadhi ya vyuo hivi ni kama kile cha Harvard, Yale, MIT na vinginevyo maarufu kote duniani. Wanafunzi hawa huweza kupata mafunzo katika taaluma mbalimbali kama vile Utabibu, Uhandisi, Uchumi, Usanii na kadhalika.

Katika mwaka wa 2013, Benki hii ya Equity iliwafaidi takriban wanafunzi 5,000 kutoka katika kila eneo la nchi hii tukufu. Wanafunzi hawa wanalipiwa karo yote kulingana na kiasi kinachohitajika kwa kiwango cha shule husika.Hii ni kwa sababu kuna shule ambazo hutoza karo ya juu hasa zile za kitaifa ikilinganishwa na shule zisizo za kitaifa. Fauka ya hayo, wanafunzi hawa hupewa masurufu itakayowakimu wakati wote wa muhula watakapokuwa wakiendeleana masomo yao. Wanafunzi pia hunufaika na nauli ya kwenda nyumbani mwishoni

For marking schemes and more papers contact us on 0724351706 or visit our website www.goldlitekcserevision.co.ke and download

mwa mihula yao. Iwapo watahitajika kwenda nyumbani wakati wa mapumziko ya katikati ya muhula, benki hii vilevile huwapa nauli.

Benki hii hufanya hivyo ili kuonyesha umuhimu wa wanafunzi kufanya bidii katika masomo yao. Bidii hii inahitajika katika daraja zote za elimu, zikiwemo, shule za msingi na katika shule za upili. Wanafunzi wengi werevu ambao wangepoteza nafasi zao za kuendelea na masomo yao wamenusuriwa na mpango wa benki na kupata nuru ya maisha ya baadaye. Iwapo nchi hii ingekuwa na watu kumi walio na maono kama ya Daktari James Mwangi basi nchi hii ingekuwa imepaa na kuambaa katika elimu na kunawiri katika uchumi. Katika kitengo hiki, tuna msaada kutoka kwa Benki ya Ushirika na pia ile ya Family.

Wakfu wa Jomo Kenyatta Foundation ni mfano mwingine wa watu waliojitolea kuimarisha masomo ya wanafunzi werevu kutoka katika familia zisizojiweza hasa katika shule za upili. Wao pia wamejizatiti kuwalipia wanafunzi hao karo na kuwafadhili katika masomo yao kwa njia nyingine nyingi ili kuhakikisha kuwa azma ya wanafunzi hawa inaafikiwa katika maisha ya baadaye.

Mashirika mengine pia yamejitolea katika kuhakikisha kuwa wanafunzi wanapaa katika maisha yao kwa kukuza masomo yao au talanta za watoto hao. Kampuni za maziwa kama vile Brookside, kampuni ya Milo, watengenezaji soda wa Cocacola na wengine wengi pia wamejizatiti katika kuboresha maisha ya wanafunzi. Kampuni hizi huchangia katika kudhamini michezo baina ya shule za upili kama vile ile ya kitaifa kila mwaka. Michezo hii huhusisha soka, raga, mpira wa nyavu, riadha, magongo na kadhalika. Mashirika haya hukusudia kuhimiza bidii katika kukuza vipawa kama vile michezo miongoni mwa wanafunzi katika shule za upili. Vipawa hivi huhitaji bidii na ndiposa walio na bidii huvuna matunda ya bidii yao na wao huweza kupaa na kuwanda katika maisha ya sasa na yale yajayo.

Ni matumaini yangu kuwa wanafunzi wengi watajizatiti katika masomo yao na pia katika kukuza michezo ili waweze kupaa na kuwanda katika maisha ya hapo baadaye. Tunawahimiza wanafunzi wanaotoka katika familia maskini kujiamini na kutia bidii katika masomo yao ili waweze kutambuliwa na mashirika kama haya ili waweze kusaidiwa wawe watu watakaofanikiwa katika maisha yao ya usoni. Ili waweze kunawiri na kupaa, basi bidii katika masomo yao na katika masuala mbalimbali ya maisha ni lazima izingatiwe kwa kina.

Maswali

a) Fupisha aya nne za mwanzo bila kupotosha maana kusudiwa kwa maneno 80. (alama 7, utirirko 1)

b) Fupisha aya tatu za mwisho bila kubadili maana kusudiwa kwa maneno 60. (alama 6, utirirko 1)

3. MATUMIZI YA LUGHA **ALAMA 40**

a) Andika neno lenye muundo ufuatao wa sauti. (alama 1)

kitambaza+irabu ya mbele juu+nazali ya ufizi+kipasuo ghuna cha ufizi+irabu ya chini

b) Onyesha miundo ya silabi katika neno; (alama 1)

machweo

c) Tofautisha maneno haya kwa kutia shadda. (alama 2)

i) Ala (kifaa)

ii) Ala! (mshangao)

For marking schemes and more papers contact us on 0724351706 or visit our website www.goldlitekcserevision.co.ke and download

d) Tunga sentensi moja katika hali ya mazoea wakati uliopita. (alama 2)

e) Andika kinyume cha sentensi ifuatayo: (alama 2)

Wanafunzi waliamka walipomsikia mwalimu akiingia darasani.

f) Kanusha sentensi ifuatayo: (alama 2)

Chakula kilikuwa kimepikwa na mama.

g) Tumia kiwakilishi cha pekee chenye dhana ya kusisitiza katika ngeli ya U-ZI. (alama 2)

h) Andika katika wingi; (alama 2)
Ua wa shule yetu utakarabatiwa upya

i) Akifisha ili kuonyesha usemi halisi. (alama 2)

daudi tutafumukana baada ya ibada

j) Tumia neno ‘salamu’ katika sentensi kama kitenzi. (alama 1)

k) Ainisha yambwa na chagizo katika sentensi ifuatayo: (alama 3)

Mkulima alichimbiwa shamba lake kwa uma jana.

l) Andika visawe vya maneno yaliyopigiwa mstari. (alama 3)

Rafiki yangu mvulana alilia kwa hasira.

m) Changanua kwa njia ya jedwali. (alama 4)

Wahunzi waliokuwa kiwandani juzi walilipwa mishahara yao kwa hundi.

n) Eleza matumizi ya **ji** katika sentensi ifuatayo; (alama 2)

Wachezaji wetu walijistarehesha uwanjani.

o) Eleza maana mbili za sentensi ifuatayo; (alama 2)

Wazee wataenda kwao baada ya kazi za mchana kutwa.

p) Tumia kitenzi –**w-** katika kauli ya kutendea katika sentensi. (alama 2)

q) Bainisha viambishi katika fungutenzi; (alama 3)

waliofiwa

r) Tunamwambia mtu makiwa anapofiwa, …………………………….. kuonyesha dharau na…………………….kukubaliana na jambo. (alama 2)

s) Ainisha virai katika sentensi ifuatayo; (alama 2)

Vyovyote vizuri vitakubalika baada ya kununua gari jipya.

4. ISIMUJAMII **ALAMA 10**

For marking schemes and more papers contact us on 0724351706 or visit our website www.goldlitekcserevision.co.ke and download

"…. Anakwenda, anaenda, anaenda ndiye huyooo…. Hatari kwenye lango la Masimba! Salaaaaale! Amepiga miss kubwa ajabu… nyani naye yuko macho…!"

a) Tambua sajili ya muktadha huu. (alama 2)

b) Fafanua sifa nane za sajili hii. (alama 8)…

For marking schemes and more papers contact us on 0724351706 or visit our website www.goldlitekcserevision.co.ke and download

MTIHANI 16

A. UFAHAMU (alama 15)

Soma taarifa ifuatayo kisha ujibu Maswali

Ulimwengu mzima ulisimama ghafla na shughuli za kawaida zikakwama katika mataifa yote duniani. Walimwengu walipata kibarua kigumu mno huku shughuli za uchukuzi wa kimataifa zikitatizika kwa njia zisizomithilika. Ikumbukwe pia kuwa masomo yalitatizika pakubwa huku viwango vyote vya shule vikifungwa.

Vituo vya afya navyo vilifurika kwa msongamano mkubwa wa watu huku wahudumu wa afya wakilemewa na idadi kubwa ya wagonjwa. Wahudumu hao walijipata kwenye wadi na vyumba vya wagonjwa mahututi na wengine wengi walifariki . Wengineo walikosa nafasi ya matibabu au ya kulazwa katika hospitali walizohudumu.

Uchumi uliathirika pakubwa. Watu wengi walipoteza kazi zao. Wengine walitumwa nyumbani kwa likizo bila malipo nao wengine wakikatwa mishahara kwa asilimia kubwa. Biashara nazo hazikusazwa na gonjwa hili kwani nyingi zilifungwa wengine wakipata hasara chungu nzima. Benki zilijipata kwa njia panda kwa wateja kushindwa kulipa mikopo.

Usisahau kuwa maelfu ya watu walipoteza maisha yao huku wengine wengi wakiendelea kukabiliana na makali ya ugonjwa wa Kovid-19 ambayo kwa sasa ni uhakika kuwa umejua kuwa ndio ninaozungumzia. Kenya, kama mataifa mengine ulimwenguni inaendelea kukabiliana na janga hili.

Miongoni mwa dalili za mapema za maambukizi ya gonjwa hili ni kukohoa, kushindwa kupumua au ugumu wa kupumua, joto jingi au baridi kali mwilini, maumivu ya misuli au mwili, kutapika au kuendesha, kupoteza hisia za kuonja na kunusa miongoni mwa mengine. Yeyote anayeonyesha dalili hizi anashauriwa kujitenga na kwenda hospitalini mara moja.

Ni muhimu kujilinda dhidi ya virusi hivi. Vaa barakoa kila wakati unapoenda kwenye watu. Kumbuka kuosha mikono yako kwa maji yanayotiririka na sabuni au kuitakasa. Epuka mikusanyiko ya watu na uzingatie umbali wa mita moja unapokumbana na watu. Kaa nyumbani kama inawezekana. Wenye magonjwa mengine kama shinikizo ya damu, ukimwi, saratani, kisukari miongoni mwa mengine na pia watu wenye umri wa juu wanashauriwa na wataalamu wa afya wawe makini zaidi kwani wamo hatarini zaidi.

Hebu tugeukie mikakati mbali mbali iliyowekwa na serikali ya Kenya tangu kuliporipotiwa kisa cha kwanza nchini. Serikali ilitangaza kufungwa kwa shule. Kando na kufungwa huko, kafyu ya saa moja usiku hadi saa kumi na moja asubuhi iliwekwa hapo awali, hatua iliyolegezwa baadaye. Kufungwa kwa uchukuzi wa kimataifa ulitangazwa huku uchukuzi nchini ukidhibitiwa kwa kupunguzwa kwa idadi ya watu kwenye uchukuzi wa umma. Mikusanyiko ya watu ilipigwa marufuku nazo kanisa zikifungwa japo kwa muda. Idadi ya watu katika arusi na mazishi ilipunguzwa mno. Maeneo ya burudani pia yalifungwa kwa muda nayo maeneo ya maabadini yalifungwa miongoni mwa mikakati mingine.

For marking schemes and more papers contact us on 0724351706 or visit our website
www.goldlitekcserevision.co.ke and download

Baada ya miezi kadhaa, makali ya janga hili tandavu yalizidi kuwakumba wakenya huku kufungwa kwa nchi kukiendelea kuathiri shughuli ya kawaida za kujikimu. Serikali iliweka mikakati ya kuinua uchumi. Wakenya wa viwango vya chini walitumiwa pesa za kujikimu huku wafanyibiashara wadogo wakiinuliwa kwa mikopo. Serikali pia ilizirai benki kuzungumza na wadeni wao na kuwasogezea nyakati za kulipa. Ikumbukwe pia serikali ilipunguza au kuondoa ushuru kwa Wakenya wenye kipato cha chini. Serikali pia ililazimika kulegeza mikakati kadhaa ili kuwapa Wakenya nafasi ya kujichumia. Saa za Kafyu zilipunguzwa huku uchukuzi wa kitaifa na kimataifa ukifunguliwa upya. Shule pia zilianza kufunguliwa japo kwa watahiniwa. Wamiliki wa maeneo ya burudani walinufaika kwa kufunguliwa kwa maeneo hayo. Viongozi wa kidini na wafuasi wao walikuwa na kila sababu ya kutabasamu baada ya serikali kuwafungulia maeneo ya kuabudu.

Wakenya wanaendelea kuhimizwa kufuata kanuni za wizara ya Afya dhidi ya Kovid -19. Hii inaendelea huku Wakenya wakilaumiwa kwa kutovaa barakoa, kuendelea kutangamana katika mikutano ya kisiasa, kutoosha wala kutakasa mikono, kutozingatia saa za kafyu miongoni mwa mengine.

Ulimwengu unaendeleza mchakato wa kutafiti na kutafuta chanjo ya virusi vya korona huku baadhi ya mataifa yakitangaza kupiga hatua kubwa na kwamba tutakwamuliwa hivi karibuni. Kujilinda kunabaki kuwa chanjo kuu.

Maswali

a) Thibitisha kwamba ugonjwa wa Kovid-19 umezuia utangamano wa kimataifa. (Alama 1)
b) Eleza kinaya inayojitokeza kwa Kovid-19 na wahudumu wa afya. (Alama 1)
c) Kovid -19 imesababisha madhara mengi ya kiuchumi. Thibitisha ukweli wa kauli hii kwa hoja tatu. (Alama 3)
d) Taja dalili zozote mbili za maambukizi ya virusi vya korona. (Alama 1)
e) Eleza matendo matatu kulingana na kifungu hiki ambayo yanamweka mtu kwenye hatari ya maambukizi ya ugonjwa huu (Alama 3)
f) Taja mikakati miwili iliyowekwa na serikali ya Kenya kukabiliana na virusi hivi. (Alama 2)
g) Serikali ya Kenya ililegeza mikakati yake vipi? (Alama 1)
h) Eleza maana ya maneno yafutayo jinsi yalivyotumika kifunguni (Alama 2)

i) Kafyu

ii) Mchakato

B. **UFUPISHO** **(alama 15)**

Ni dhahiri kwamba uharamia umechipuka kama desturi na mfumo wa maisha katika siku za hivi karibuni.Janga hili limeshamiri hususan pembeni mwa bara la Afrika na kanda za Affrika Mashariki .Taarifa za uharamia zimetawala vyombo vya habari , kiasi kwamba haipiti siku bila kuripotiwa visa vipya vya matendo haya mabovu ambayo yanaweza tu kumithilishwa na uhayawani.Matukio haya yamewalimbikizia mabaharia wa nchi husika , simanzi na masaibu yasioweza kutiwa mizani.

For marking schemes and more papers contact us on 0724351706 or visit our website www.goldlitekcserevision.co.ke and download

Yamkini tatizo hili halitokei pasi na kumotishwa na kitita kikubwa cha fidia kinachodaiwa na maharamia hawa.Aghalabu , suala hili lahusishwa pakubwa na azma na ari ya kuendeleza ujambazi wa kimataifa sawia na ulipuaji wa bomu mjini Nairobi na Dar-es-saalm mnamo Agosti 7,1998 na tukio la Septemba 11, Mwaka wa 2001 kule Marekani.Maafa na uharibifu wa mali si hoja , la mno kwa maharamia ni kutosheleza matakwa yao. Kwa upande mwingine, ukosefu wa tawala-wajibika katika maeneo kunatokea unyama huu ni thibitisho tosha la mazingira yanayowezeha na kuruhusu kuchipuka wa janga hili.
Mchipuko wa baa la uharamia umelengewa jamii ya kimataifa ambayo ni mhudumu mkuu wa harakati za kusitisha majanga makubwa kama vile njaa, umaskini na magonjwa yaliosheheni pakubwa barani.Bila shaka , hili suala linalosawisishwa na 'kinyume mbele'.Maharamia wanatishia utangamano wa kimataifa wanapotibua usafiri wa abiria na shehena zinazoelekezwa sehemu tofauti ulmwenguni.
Matumizi ya kidiplomasia na mashauriano hayaelekei kuzalisha matunda katika juhudi za kudhibiti uharamia. Zaidi ya hayo , matumizi ya nguvu yahusishayo mashambulizi pamoja na maharamia kufunguliwa mashtaka nchini Kenya na Ufaransa kunaelekea kuzipiga jeki juhudi za uharamia ulimwenguni. Aidha, utawala wa nchi kunapochipuka uharamia haujajizatiti kuharamia doa hili linalotisha ustawi wa kimataifa.
Mathalan, ni jambo lisilopingika inapobainika kuwa uharamia umedumaza biashara ya kimataifa hali inayochangia upungufu na ucheleweshaji wa bidhaa muhimu zinazoendeleza ustawi wa uchumi. Dosari hii inaelekea kukwamiza mojawapo wa maendeleo ya milenia yanayosisitiza uimarishaji na ushirikiano wa maendeleo na upanuzi wa masoko ulimwenguni.Harakati za kikatili katika kanda mashariki ya bara Afrika zimejuhumiwa.Ni muhali kuwa utalii kustawi kwenye maeneo yalio na tishio la usalama. Itakumbukwa bayana kwamba watalii hawasafiri tu kwa ndege bali hata kwa meli.
Jitihada za kuweka laini za mawasiliano chini ya bahari ili kurahisha na kupunguza gharama za mtandao ulimwenguni ni ndoto ambayo haijatimia hadi hivi sasa, kufuata juhudi za maharamia katika Bahari Hindi. Kwa mujibu wa hali hii , mawasiliano mepesi na nafuu yasitarajiwe hivi karibuni.Licha ya hayo , shughuli za uvuvi na biashara nnyinginezo kwenye kanda ya mwambao zimetiliwa shaka si haba.
Itabidi mikakati kabambe na suluhisho la kudumu liweze kupatikana ili vitendo vya uharamia viweze kusitishwa kabisa.

a)Fupisha aya tatu za kwanza kwa maneno 70-80.(alama 7,alama 1 ya mtiririko)
b)Onyesha jinsi ambavyo Kenya imeathiriwa na uharamia na namna hali hii inatia hofu kwa maneno 60.(alama 6 na alama moja ya mtiririko)

SEHEMU YA C;SARUFI NA MATUMIZI YA LUGHA(ALAMA 40)

a)Andika maneno yoyote yanayoanza kwa sauti zifuatazo; (alama 2)
i)Kitambaza na irabu ya chini------------------------------------
ii)Kizuiwa ghuna cha masine na kiwamizo hafifu cha koromeo---------------------------------
iii)Kiyeyusho cha mdomo na irabu ya nyuma wastani…………………………………………………
iv)Kimadende na irabu ya mbele juu………………………………………………………………………………
b)Tambua kiimbo;Tafadhli niazime kalamu yako kwa muda. (alama 2)
c)Andika maneno yalio na miundo ifuatayo; (alama 2)
i)Kiambishi cha umoja , mzizi, kiishio -o
ii)kirejeshi cha umoja , kiambishi cha mahali
d)Unganisha sentensi zifutazo ili uweze kuunda sentensi ya masharti; (alama 2)

For marking schemes and more papers contact us on 0724351706 or visit our website
www.goldlitekcserevision.co.ke and download

Wanasayansi watatabiri mapema.
Wanasayansi watafaulu kuondoa majanga.
e)Kiambishi –ji- hutumika kuonyesha hali ya ukubwa. Huku ukitunga sentensi mbili bainisha matumizi mengine ya kiambishi hiki. (alama 2)
f)Andika sentensi inayoanza kwa kiima na kumalizika kwa kijalizo . (alama 2)
g)Badilisha shamirisho kitondo kuwa shamirisha kipozi katika sentensi uliopewa. (alama2)
Mtoto wa Juma amefundishwa vitawe kwa kutungiwa sentensi zilizo na vitawe.
h)Tunga sentensi yenye kirai nomino, kirai kitenzi na kirai kielezi (alama3)
i)Andika katika hali ya ukubwa;Mtoto huyu amevaa kiatu kikubwa. (alama 3)
j)Kanusha;Mama hucheka sana akifurahi. (alama 1)
k)Akifisha sentensi ifuatayo;
jichunge akasema musa msimamo wako huenda ukakuathiri sana. (alama 2)
l)Changanua kwa njia ya mshale; (alama 4)
Mwanose alicheka sana alipokuwa akitazama sinema jana jioni.
m)Tunga sentensi mbili kudhihirisha maana mbili za neno **katia.** (alama 4)
n)Andika vinyume vya maneno yaliopigiwa mstari;
Mkulima **jasiri hujitahidi** katika ukulima wake. (alama 2)
o)Ainisha vishazi katika sentensi ifuatayo; (alama 2)
Kila darasa likipunguza kiwango cha kelele idadi ya wanafunzi wanaofaulu wataongezeka.
p)Kwa kutolea mfano onyesha miundo miwili ya ngeli ya LI-YA. (alama 2)
q)Onyesha uamilifu wa viambishi katika neno lifuatalo;Wanapendana (alama 2)
r) Eleza majukumu mawili ya kishazi tegemezi. (alama 2)

SEHEMU YA D-ISIMUJAMII(ALAMA 10)

Umechaguliwa kuwa mtangazaji siku ya mashindano ya uchezaji wa mpira wa kandanda shuleni mwenu.Eleza sifa kumi za lugha utakayotumia .
(alama 10)

For marking schemes and more papers contact us on 0724351706 or visit our website
www.goldlitekcserevision.co.ke and download

For marking schemes and more papers contact us on 0724351706 or visit our website www.goldlitekcserevision.co.ke and download

MTIHANI 17

UFAHAMU **ALAMA 15**

Soma kifungu hiki kisha ujibu maswali uliyopewa.

Dunia inakumbwa na mustakabali finyu sana kuhusu hali yake ya kimazingira. Mabadiliko ya ghafla ya hali ya hewa ambayo tumekuwa tukishuhudia mara kwa mara, yanaashiria hali ya hatari ambayo inakikabili kizazi cha sasa na vile vijavyo.

Kwa miaka kadhaa iliyopita, hali ya anga ingetabirika. Kwa mfano, nyanyangu angeeleza kwa urahisi kuwa msimu wa upanzi ulikuwa kati ya mwezi Machi na Mei. Kwa kauli yake, ni wakati huo ambapo "Miungu walitiririsha machozi ya furaha kwa jamii. Sasa? Mambo ni tofauti sana.

Kwanza, ghadhabu ya mwanadamu dhidi ya mazingira asilia ndicho kiini kikuu cha madhila tunayoshuhudia. Kasumba dhaifu na tamaa ya 'maendeleo' ilifanya kuvamia chemchemi za maji na kukata miti.

Kinyume cha mwanadamu wa sasa na yule wa zamani ni kwamba, wale wa 'zamani' waliyajali mazingira. Hata ikiwa walikata miti, waliikata na kupanda mingine. Zaidi ya hayo, kuna miti ambayo haingekatwa, kwani ilichukuliwa kwa uzito mkubwa kama chemchemi ya baraka kwa jamii. Hilo lilihakikisha kwamba, hata ikiwa kulikuwa na ukataji miti, chemchemi muhimu za maji hazikukauka.

Zaidi ya hayo, msukumo wa mwanadamu wa sasa ni tamaa tupu. Hajali wala habali! Kasumba na dhana za kibepari zimemfanya kujipenda, kiasi cha kutoyajali mazingira kwa vyovyote vile.

Mfano halisi ni uvamizi ambao umefanywa katika misitu muhimu nchini. Katika msitu wa Mau, kuna madai kwamba kundi la wanasiasa " maarufu" waliuvamia na hata kujenga kiwanda cha majani chai. Wengine walitengeneza viwanda vya kusagia mbao za ujenzi.

Hali hii ni sawa na misitu ya Abedares na Mlima Kenya, ambayo imegeuka kuwa kama falme za wakataji miti. Unapopita karibu na misitu hiyo, kitakachokukaribisha ni sauti za mashine za kukata miti, iwe usiku ama mchana. Hawaogopi lolote.

Kwao lengo kuu huwa ni kutimiza "maagizo ya wakubwa" wao. Kinaya cha haya yote ni kuwa, baadhi ya watu ambao wamekuwa wakinufaika kwa biashara hii haramu ni wale walio serikalini ambao sauti hazikosi kusikika zikihimiza athari za kukosa kuhifadhi mazingira. Hivyo, ukweli mtupu uliopo ni kwamba, tumekuwa tukiogelea katika bahari ya hadaa tupu; tunajiumiza sisi wenyewe! Ni kama chachandu anayejipalilia makaa.

Ni dhahiri kwamba suluhisho la majanga haya yote ya kimazingira ni rahisi kuondoa unafiki na tamaa. Tulinde mazingira kutoka kwa nafsi zetu.

MASWALI.

a)Yape makala haya anwani mwafaka. (alama 1)

For marking schemes and more papers contact us on 0724351706 or visit our website www.goldlitekcserevision.co.ke and download

b)Taja ishara ya hatari inayokikabili kizazi kipya. (alama 1)

c)Eleza tofauti za mwanadamu wa sasa na wa hapo awali. (alama 2)

d) Ni hatua zipi ambazo mwanadamu wa hapo awali alizichukua ili kuhifadhi mazingira? (alama 2)

e)Binadamu amekuwa ni kama chachandu anayejipalia makaa. Thibitisha kutoka kwa kifungu. (alama 2)

f)Mwanadamu wa sasa ana tamaa. Toa mifano **mitatu** kudhibitisha haya. (alama 3)

g)Ni suluhisho lipi linalopendekezwa la kumaliza majanga ya kimazingira? (alama 1)

h)Eleza maana ya msamiati ufuatao kama ulivyotumika katika kifungu. (alama 3)

(I)Haramu

(II)Anayejipalia makaa

(III) Ghadhabu

UFUPISHO ALAMA 15

Mataifa mengi katika bara la Afrika hukumbwa na baa la njaa kila mara. Kenya ikiwemo miongoni mwa mataifa hayo. Je, ni mambo gani yanayomweka mkenya katika hali hii ya kujipata akikosa chakula kila wakati? Ni jambo la muhimu kuelewa kuwa Kenya ni mojawapo wa mataifa yaliyobarikiwa na Maulana kuwa na hali ya hewa inayoweza kwa urahisi sana kuruhusu shughuli za kilimo. Hii ndio sababu ya taifa la Kenya kuwa katika msururu wa kwanza wa mataifa ambayo uchumi wake huegemea kilimo.

Ukame unaoshuhudiwa maeneo mengi nchini utachangia pakubwa umaskini kuzikumba jamii nyingi haswa zile zinazofuga idadi kubwa ya mifugo. Wakazi wa kaunti za Tana River, Garissa, Mandera, Kajiado, Machakos, Kitui, Makueni na Pwani wameathirika pakubwa. Sio mifugo peke yao walioathirika mbali watu wameathirika na ukosefu wa lishe.

Watoto wanakumbwa na utapiamlo kutokana na uhaba wa chakula. Changamoto kubwa kwa serikali iliyopo ni kutafuta suluhu ya kudumu kuhakikisha watu wamepata lishe. Kiangazi ndicho kinachochangia uhaba huu wa chakula kwa binadamu na mifugo humu nchini.

Wacha niseme kuwa hali inayokumba taifa letu ni kejeli. Itakuwaje taifa linalotegemea kilimo katika uchumi haliwezi kuwalisha watu wake? Imekuwa mara nyingi wimbo huu wa watu kukosa chakula baada ya miaka tano. Sadfa iliyopo ni kuwa kila baada ya miaka hii mitano uchaguzi hufuata. Inawezekana tuseme kuwa kuna baadhi ya watu ambao husababisha hali hii kila uchaguzi unapokaribia ili kuweza kuwarai wananchi kuwapa kura kama njia ya 'kuwarudishia mkono' kwa kujishughulisha na kujibidiisha kuwa kila mkenya ana chakula?

Tukitazama wakati huu, kuna hofu mno miongoni mwa wakulima kwani hali ya hewa imekuwa ya kutamausha. Vilevile, wadudu wa ajabu wameweza kuvamia mashamba ya mahindi, katika maeneo ya bonde la ufa tunapopata mazao mengi ya mahindi. Ni muhimu kuwa serikali lazima

For marking schemes and more papers contact us on 0724351706 or visit our website
www.goldlitekcserevision.co.ke and download

ichukue hatua za dharura kukabiliana na hali iliyo sasa kwani dalili ya mvua ni mawingu. Pasi na kufanya hivyo mwaka ujao wimbo utakuwa ule ule.

Kutokana na dalili tunazoona serikali lazima iwahushe wataalamu wa kilimo ili waweze kuwasaidia wakulima. Wakulima wasiposaidiwa sasa hivi basi lazima kila mmoja wetu ajiandae kuhisi athari za hali iliyopo sasa. Waziri wa kilimo na kundi lake lote hawana budi kupiga teke blanketi zao na wachangamkie hali hii inayotukodolea macho. Wacha wasiwaache wakulima kuteseka na kuhangaika wakiwa wameketi kitako.

Ni jambo la soni kuona wakulima ambao hawajasomea taaluma yoyote ile wakijishughulisha kutafuta dawa za kuangamiza wadudu waharabifu wanaoharibu mazao yao shambani huku tukiwa na taasisi kadhalika zenye wasomi na weledi wa maswala haya.

MASWALI

a) Bila kupoteza maana fupisha aya nne za kwanza. (Maneno 95-100) (alama 9, 1 ya mtiririko)

b)Kwa maneno 55-60, eleza jinsi serikali inafaa kufanya ili kupambana na baa la njaa.

(alama 6, 1 ya mtiririko)

SARUFI NA MATUMIZIYA LUGHA

a) Taja sifa mbili za saiti zilizokolezwa wino katika neno hili .ka**r**ib**u.(al.2)**

b)Bainisha mofimu katika maneno haya(.al.3)

I) farijika

II)-semavyo

C)Ainisha maneno katika sentensi ifuatayo(.al3)

Mwanafunzi yu darasani anasoma kitabu chake.

d)Taja miundo miwili ya ngeli ya I-ZI.(al.2)

e)Andika Kwa wingi.(al.1)

Kijiki chake kimevunjika vibaya

f)Tunga sentensi kudhihirisha matumizi ya kiwakilishi Cha pekee chenye maana ya kusisitiza.(al.2)

g)Tambua yambwa na chagizo katika sentensi ifuatayo.(al.3)

Kepkemboi alimbebea mwalimu mzigo Kwa gari.

h)Ainisha virai katika sentensi hii.(al.2)

Yule mwerevu atasafiri Ughaibuni Kwa ndege.

I)Kanusha (al.2)

Wanafunzi walipata ajali na kujeruhiwa vibaya sana.

j)Bainisha matumizi ya 'ni'katika sentensi ifuatayo.(al.3)

Wapisheni wale,ni wenzetu walionisaidia Jana.

k)Jibu maswali kulingana na maagizo.

(I)Mama anakula chakula kitamu.(Andika sentensi upya Kwa kunyambua kitenzi kilichopigiwa mstari katika kauli ya kutendwa)(al.2)

(II)Mama amembeba mtoto.(Tumia kihusishi Cha mtenda kuandika sentensi hii upya) (al.2)

l)Andika udogo wingi.(al.2)

m)Changanua Kwa mistari.(al.2)

Mvulana aliyeaifiwa sana ameharibu mambo yote.

n)Tunga sentensi yenye kishazi kirejeshi chenye maana ya kuvumisha.(al.2)

o) Bainisha nyakati na hali katika sentensi hizi

(I)Wanafunzi watumwa karo.(al.1)

(II)Mwalimu mkuu atukuwa akiendesha shule vyema.(al.2)

p)Shaka ni Kwa chaka na ....ni Kwa veli ilhali sabuni ni Kwa....................... (al.2)

q)Tunga sentensi kuonyesha methali utakayomwambia mtu anayependa vya bure. (al.2)

4. ISIMUJAMII **(ALAMA 10)**

Soma makala yafuatayo kisha ujibu maswali yafuatayo.

Wewe ni mtaalamu wa afya. Umepewa fursa kuhutubia warsha itakayojumuisha Waziri wa Afya, madaktari na wauguzi kutoka magatuzi mbalimbali kuhusu jukumu lao katika kuendeleza afya bora kwa wananchi.

a)Taja sajili itakayoafiki mazungumzo yako. (alama 2)

b)Eleza sifa nane za lugha utakazotumia ili kupitisha ujumbe kwa hadhira. (alama 8)

For marking schemes and more papers contact us on 0724351706 or visit our website
www.goldlitekcserevision.co.ke and download

MTIHANI 18

1. **UFAHAMU**

Soma taarifa ifuatayo kasha ujibu maswali.

Historia ya katiba

Katiba ni utaratibu wa sheria unaoweka mpango wa jamii kuendesha mambo.Ni muhimu kila raia ajue katiba ya nchi yake.

Katiba yaweza kuwa imeandikwa au haikuandikwa. Katika jamii za jadi, katiba ilihifadhiwa na kupokezwa kwa mdomo. Mtindo wa kuandika katiba ulianza nchini Marekani mwaka 1787. Ingawa katiba hii imefanyiwa mabadiliko hapa na pale,bado ni ileile. Kenya ilipowekwa chini ya himaya ya Uingereza mwaka 1895, ilianza kutumia katiba ya Uingereza. Baada ya masetla wa kikoloni kujikita, Kenya kuwa koloni. Hii ililazimu pawe na katiba nyingine mwaka 1920. Waafrika waliupinga mfumo huu kwa sababu haukuwahusisha kikamilifu kwenye masuala ya uongozi. Utetezi wa wanasiasa uliilazimisha serikali ya Uingereza kuitisha makongamano mbalimbali kama vile lile la Devonshire na mengine ili kurekebisha katiba. Waafrika hawakuridhika. Wakaendelea kudai katiba mwafaka. Harakati hizi zilileta kuitishwa kwa kongamano la katiba la Lancaster. Lengo lilikuwa kuandika katiba itakayotumiwa nchini hadi leo. Kati ya wajumbe walioenda Uingereza kuandika katiba mwaka 1962 ni pamoja na Tom Mboya, Jean Marie Seroney, Julius Kiano, Jomo Kenyatta, Masinde Muliro, Oginga Odinga, Ronald Ngala, Daniel Arap Moi na James Gichuru. Wengine ni Martin Shikuku, Dennis Akumu, Taita Towett, Abdilahi Nassir, Jeremiah Nyaga na John Keen.

Katiba ni **kitovu** cha taifa. Baina ya mambo inayotekeleza ni kuweka utaratibu na kanuni za utawala, kwa mfano, utawala wa kimikoa na serikali za wilaya. Pamoja na haya, katiba hufafanua vyombo vikuu vya serikali ,mamlaka yavyo na mipaka yavyo ya kutenda. Vyombo hivi ni bunge, mahakama, urais, jeshi n.k. Hali kadhalika, katiba hupambanua haki za raia.

Hii hudumisha demokrasia na huwawezesha wananchi kupata uhuru na haki za kimsingi. Katiba hukinga haki za kila raia, hasa kutokana na udhalimu wa wengi au wenye uwezo mkubwa. Zaidi ya yote, katiba huimarisha asasi za umma ili kudumisha uwajibikaji.

Katiba huhalalishwa na watawaliwa. Hii hutokea wanaposhirikishwa katika uandishi wake. Kuanzia miaka ya themanini, raia walianza kudai katiba igeuzwe. Mwamko wa kutaka mageuzi ulianza kwa harakati za kubadilisha mfumo wa kisiasa kutoka ule wa chama kimoja hadi ule wa demokrasia ya vyama vingi. Haja ya mfumo mpya wa kisiasa ulilenga kuwashirikisha wananchi katika utawala na kuondoa uimla.

Harakati zilitia fora miaka ya tisini. Mambo yaliyochochea hali hii ni mengi. Kwanza, katiba iliyokuwa imeandikwa na watu wachache ilikuwa imefanyiwa marekebisho mengi. Marekebisho haya yalimpa rais mamlaka mengi juu ya serikali kuu na vyombo tofauti vya serikali. Pili, viongozi na watu wenye uwezo na utajiri walipuuza katiba. Raia walihisi wanadhulumiwa. Walipinga hali ya wachache waliomzunguka rais kunufaika huku umma ukitengwa. Tatu, kutokana na uongozi uliokuweko wakati huo, wanawake, watoto na walemavu walidhulumiwa na kukosa uwakilishi ufaao.Hatimaye, pakawa na ongezeko la uharibifu wa mazingira, ufisadi na unyakuzi wa mali ya umma kama vile ardhi.

Waliopigania katiba mpya walikuwa na haja ya katiba ambayo uandikaji wake ungewahusisha Wakenya wote. Mwanzoni, serikali ilipinga wito wa mabadiliko. Lakini mnamo mwaka 2001 iliunda Tume ya Marekebisho ya Katiba ili kutekeleza mahitaji ya wananchi. Tume hii **iliwahamasisha** na kuwashawishi raia kutoa maoni. Tume iliandaa vikao katika maeneo ya ubunge 210 ambapo wananchi walitoa mapendekezo kuhusu marekebisho ya katiba waliyotaka.

Katika mapendekezo hayo raia walisisitiza mambo kadhaa. Jambo la kwanza ni utawala mwema na uwajibikaji wa viongozi na maafisa wa umma .Jambo lingine ni kulinda haki za binadamu zikiwemo za wanawake, watoto na walemavu. Raia walidai kanuni za usawa na ulinganifu. Aidha walitilia mkazo mahitaji ya msingi kama chakula, afya nzuri, makao, elimu, usalama, uchumi, na kadhalika.

Msingi wa mapendekezo hayo yote ni kuwepo na amani ya kitaifa, umoja na uadilifu ili kulinda maslahi ya wananchi wote na taifa.

Maswali :

(a) Eleza kilichosababisha kongamano la katiba la Lancaster **(alama3)**

(b) Taja mambo matatu yaliyotiliwa mkazo na raia katika maoni yao kuhusu katiba. **(alama3)**

(c) Eleza umuhimu wa katiba kwa mujibu wa taarifa. **(alama3)**

(d) Taja sababu zilizochangia ubadilishaji wa katiba. **(alama3)**

(e) Eleza maana ya maneno haya kama yalivyotumiwa katika taarifa. **(alama3)**

(i) Kitovu

(ii) Harakati

(iii) Hamasisha

2. UFUPISHO. **(ALAMA 15)**

Mwezi jana, Serikali ya kitaifa na zile za kaunti ziliwasilisha makadirio yao ya bajeti, miezi miwili kabla ya mwaka wa kifedha kuisha kama zinavyohitajika na katiba. Serikali hizo zilieleza jinsi zinavyonuia kutumia mabilioni ya pesa kufadhili shughuli zao mwaka ujao wa kifedha wa 2013/2014.

Serikali ya Rais Uhuru Kenyatta ilisema itatumia shilingi 1.6 Trilioni kufadhili maendeleo na shughuli za sekta na idara zake tofauti. Makadirio haya ambayo yaliwasilishwa na kiongozi wa walio wengi bungeni, Bw Aden Duale. Hata hivyo yalikosa kueleza jambo moja muhimu – jinsi kitita hicho kitakavyopatikana. Nasema hivi kwa sababu kuna habari ambazo zimenipa tumbojoto na wasiwasi mkubwa. Imebainika kuwa kufikia mwishoni mwa Machi mwaka huu, Kenya ilikuwa inadaiwa Shilingi 1.8 Trilioni na wafadhili wa humu nchini na kigeni.

Kama habari hizi hazijakushtua sitakulaumu kwa sababu huenda ukawa hujui ukubwa wa kiasi hiki cha fedha. Ili uweze kuelewa, nitazigawanya fedha hizi miongoni mwa wakenya milioni 40 ili tujue kila mkenya anadaiwa kiasi gani. Kila mkenya nchini, wakiwemo watoto na wazee wakongwe, anadaiwa Shilingi 45,000 ! Hivyo basi ili deni hili liweze kulipwa, kila mkenya atalazimika kutoa kiasi hicho cha fedha.

Ni deni ambalo Rais Uhuru Kenyatta alirithi kutoka kwa mtangulizi wake, Rais Mwai Kibaki ambayo utawala wake ulivunja rekodi ya kukopa. Wahenga hawakukosea waliposema dawa ya deni ni kulipa. Deni hili linapaswa kumkosesha usingizi Rais Kenyatta ambaye anapaswa kutafuta njia za kulilipa bila kuathiri uchumi, maendeleo na utekelezaji wa ahadi nyingi alizowapatia wakenya wakati wa kampeni.

Hili halitafanyika kama serikali itatenga fedha nyingi kuwalipa maafisa wake mishahara na marupurupu minono pamoja na kuwapa mabilioni ya pesa kununulia magari ya kifahari. Pengine Rais hajafahamishwa kuwa mwaka ujao wa kifedha serikali itajipata pabaya kwani Halmashauri ya ukusanyaji ushuru nchini (KRA), haitaweza kukusanya kiwango kilichowekewa na serikali baada ya shughuli ya ushuru kutatizwa na hofu iliyotanda wakati wa uchaguzi

KRA imekusanya shilingi 560 bilioni kufikia mwishoni mwa Machi ilhali ilikuwa imeagizwa kukusanya shilingi 881 bilioni.

Serikali za kaunti, ambazo zingali changa, zimependekeza kutumia mabilioni ya fedha ambazo hazitaweza kukusanya. Badala yake zimeomba serikali kuu ijaze pengo hilo au zipewe idhini ya kukopa.

Rais Kenyatta hana budi kuchukua hatua za dharura kuhakikisha kuwa wakenya hawataendelea kuandamwa na madeni maishani mwao.

Maswali.

a) Kwa maneno yasiyozidi 70, fupisha aya za kwanza nne. (alama 10, 1 mtiririko)

b) Kwa nini serikali haitaweza kulipa madeni yake? (maneno 40 -50) (alama 5, 1 mtiririko)

3. MATUMIZI YA LUGHA (ALAMA 40)

(a) Eleza sifa **mbilimbili** za sauti zifuatazo**.** (alama. 2)

(i) /i/……………………………………………………………………………………………...

……………………………………………………………………………………………………

(ii) /o/ …………………………………………………………………………………...….

……………………………………………………………………………………………………

(b) Onyesha mahali mkazo unapowekwa kwenye neno 'Tenganisha'. (alama. 1)

……………………………………………………………………………………………………..

(c) Eleza matumizi **manne** ya kiimbo. (alama.2)

……………………………………………………………………………………………………..

……………………………………………………………………………………………………..

……………………………………………………………………………………………………..

……………………………………………………………………………………………………..

(d) (i) Eleza dhana ya mofimu. (alama. 1)

……………………………………………………………………………………………………..

(ii) Huku ukitolea mfano, taja aina **mbili** za mofimu. (alama. 2)

……………………………………………………………………………………………………..

……………………………………………………………………………………………………..

……………………………………………………………………………………………………..

……………………………………………………………………………………………………..

(e) Ainisha vipengele vya kisarufi katika sentensi hii.

Aliyekusamehea (alama.3)

……………………………………………………………………………………………………..

……………………………………………………………………………………………………..

(f) Ainisha nomino katika sentensi hii.

'Juma, na jeshi lote walikula chakula cha raha' (alama.2

……………………………………………………………………………………………………

……………………………………………………………………………………………………

(g) Andika kwa udogo wingi. (alama.3)

'Njia hii yetu inapitiwa na mtu mnene.

……………………………………………………………………………………………………

……………………………………………………………………………………………………..

……………………………………………………………………………………………………..

(h) Bainisha aina za vishazi katika sentensi hii. (alama.2)

'Katiba ambayo inapingwa na wengi haitetei maslahi ya walio wachache'

……………………………………………………………………………………………………

……………………………………………………………………………………………………..

(i) Onyesha chagizo katika sentensi ifuatayo. (alama. 1)

'Alipiga mpira teke ukaruka juu juu zaidi.'

……………………………………………………………………………………………………..
……………………………………………………………………………………………………...

(j) Changanua sentensi hii kwa kutumia kielelezo cha matawi. (alama.4)
”Tulimtembelea mgojwa jana hospitalini“

………………………………………………………………………………………………......
……………………………………………………………………………………………….……
……………………………………………………………………………………….................
…………………………………………………………………………………………….......

(k) Tumia kireshi ‘O’ tamati katika sentensi ifuatayo. (alama.2)
‘Kalamu ambayo alinunua ni ile ambayo anaipenda.’

…………………………………………………………………………………………………
…………………………………………………………………………………………………

(l) Andika sentensi hii katika usemi wa taarifa.
“Msiposoma kwa bidii wakati huu, mtaanguka mtihani mwaka ujao.”Mwalimu akawaambia wanafunzi wake. (alama.3)

…………………………………………………………………………………………………
…………………………………………………………………………………………………
…………………………………………………………………………………………………

(m) Tunga sentensi ukitumia kitenzi kifuatacho kauli ya kutendeka. (alama.2)
‘nywa.’

…………………………………………………………………………………………………
…………………………………………………………………………………………………

(n) Eleza matumizi mbalimbali ya “ni” katika sentensi ifuatayo. (alama. 4)
‘Nendeni mkamwite Kanini ambaye ni mwanafunzi wangu niliyemwacha maktabani.’

…………………………………………………………………………………………………
…………………………………………………………………………………………………
…………………………………………………………………………………………………
…………………………………………………………………………………………………

(o) Tunga sentensi **moja** kuonyesha tofauti ya kimaana kati ya ‘Husuni’ na ‘Huzuni.’ (alama.2)

…………………………………………………………………………………………………
…………………………………………………………………………………………………

(p) Tunga sentensi kwa kutumia vihisishi vifuatavyo. (alama. 2)
(i) Alhamdulilahi

……………………………………………………………………………………………
……………………………………………………………………………………………

(ii) Laiti

……………………………………………………………………………………………
……………………………………………………………………………………………

(q) Eleza maana **mbili** za sentensi hii. (alama. 2)
Alinichezea na Baniani

……………………………………………………………………………………………..
……………………………………………………………………………………………..

4.ISIMUJAMII (Alama 10)

(b) Eleza sifa zozote tano za lugha ya taifa. (alama 5)
(c)Tolea ushahidi namna tano kwamba Kiswahili ni lugha ya kimataifa. (alama 5)

MTIHANI 19

1. UFAHAMU (Alama 15)

Soma kifungu hiki kisha ujibu maswali.

Kijiji cha Mulukoba kilikuwa na utulivu wa aina yake. Okolo alikuwa miongoni mwa wazaliwa wa eneo hilo. Katika miaka ya tisini alikuwa ameanza safari yake ya masomo katika Shule ya Msingi ya Magombe.Enzi hizo mshawasha na imani za watu zilihusu tu maswala ya elimu.

Okolo alifurahishwa na utangamano wa kijiji chao. Watu walishirikiana kazini, sherehe za arusi, matanga aghalabu shughuli ya mtu iligusa mwenzake. Anakumbuka vizuri ngoma zilizopigwa katika sherehe mbalimbali wanakikundi cha 'Alaki' wakiongoza ilikuwa burudani ya aina yake. Na je, baragumu lililopulizwa na Achwari kuwaita watu kununua nyama na kujuza watu kuwa fulani ameaga? Kwa kweli Mulukoba kilikuwa kijiji chenye ufanisi.

Kando na hayo, vyakula walivyokuwa navyo hasa samaki waliovuliwa mto Akanyo hususan kambare, walikuwa na ladha ya kupendeza. Okolo alifurahia sana samaki wa kukaushwa 'kerewa' namna wanakijiji walivyoita. Huyu alikuwa chaguo lake, mamake alipopika siku hiyo basi ukamilifu ulijaa moyoni mwake. Okolo alitumai kuwa atakapooa, basi mkewe ni sharti afahamu kuwa 'kerewa' ndicho chakula chake. Mto huu pia ulikuwa kitovu cha michezo ya kitoto, ulikuwa na vivukio vitatu, kwa Alaki, kwa Nikola na Bobobo. Kidimbwi kizuri cha kupiga mbizi kilikuwa kivukio cha Nikola. Vivukio hivi viliitwa majina haya kutokana na mwenye ardhi palipo kivukio hicho. Mazingira ya pale pia yalimpendeza. Hili humfanya akumbuke hadithi aliyosoma chuo kikuu ya E. Kezilahabi kuhusu Mayai Waziri wa Maradhi wakiogelea mtoni. Enzi hizo za miaka ya tisini mwanzo mtu hakujisumbua na lazima lazima za sabuni. Mradi umeona maji, kulikuwa na mawe ya kusugua mguu pale mtoni, wengine wangetumia mchanga nayo sabuni ilikuwa harita au matawi ya mti walioita 'sabuni ya wazee'. Yaani wakati huo binadamu alitumia mali asili kwenye shughuli zake za kila siku.Leo hii anapojitia marashi na hata mkewe kumkumbusha aina za sabuni nzuri, hucheka pasi yeyote kutambua kiini cha kicheko hicho.

Je, ukarimu nao wa wanakijiji. Enzi hizo watu walisaidiana. Anakumbuka babake akiwaalika wanakijiji katika sherehe tu za burudani. Atoka mchezo tiriri akiongoza burudani huku wengine wakila na kunywa. Bangaradesi mmoja wa wanakijiji angecheza wimbo wa Atoka kwa miondoko yote. Huo ndio ukamilifu uliokuwepo. Anakumbuka wagema wawili waliofahamika sana , Akong'o na Majimaji. Majimaji alikuwa rafiki wa dhati wa babake, kila mara babake angetaka kuonja kinywaji, Okolo angeshika njia hadi kwake. Pombe aliyoenzi sana babake ni 'chang'aa. Akongo alikuwa mmoja wa wagema wapenzi wa babake, alipotumwa kununua pombe, kila mara Akong'o angempa kiasi kwenye gilasi kama mbinu ya kumkumbusha ukamilifu wa mwanamume Mulukoba kwani waliokosa kunywa pombe walionekana wanyonge katika jamii. Ukweli ni kuwa Okolo alionja pombe zote, hata zingine kubugia, lililompiga mshipa kila mara ni habari ingewafikia walimu wake, hilo tu lingempa kwaheri ya masomo.

Katika shughuli hizi zote, Okolo alishauriwa na mamake kutilia maanani masomo. Ni kutokana na hali hii ukaamua kupea masomoni kwa matumaini ya kuwa kuajiriwa na vilevile kufaa kijiji chake.

Ni miaka kumi na mitano baada ya Okolo kutimiza ndoto yake. Leo hii ni mkurugenzi wa matibabu katika mojawapo wa hospitali nchini. Hatua zake za mwanzo alizofanya ni kuenda kuwafaa wenzake na wanyonge kijijini, hususan wale waliosoma nao ambao hawakufaulu kielimu. Amefadhili wanafunzi wengi mayatima

hadi shule ya upili. Ndoto yake ya kufaa kijiji chake, ule ustaarabu na ujamaa ndiyo- azma yake. Gari alilonunua angalabu humsaidia yeyote mwenye safari ya dharura au hata mgonjwa. Kwa kuwa anafanya kazi mjini, yeye hupenda kuwaletea wanawake kanga. Kwa kweli miaka mitano tu jina lake lilienea na kutawala Mulukoba na kuvuka mipaka zaidi. Japo babake ameaga, amewahi kuita kikundi cha wacheza ngoma cha 'Alaki' katika hafla ya kumkumbuka babake.

Kwa kweli, malezi aliyopata kwa misingi ya ujamaa ni tiyara inayompeperusha. Kila mara atokapo mjini, yeye husalimia angalabu kila jirani yake. Mapeni yakiwa mfukoni hakosi kumuauni mwenye taabu. Lakini kwa sasa, Okolo ameanza kusadiki kisa alichosoma kwenye riwaya ya Said Ahmed ya utengano kuwa hakuwa kilichobadilika ila mabadiliko yenyewe. Okolo amejipata tu ni yeye anayegonga mlango watu kuwajulia hali. Hata majirani waliofana kama yeye hawajali. Kutia msumari kwenye kidonda ni kuwa ukarimu wake umekuwa mada ya minong'ono kijijini.

Alipotangaza kuwania udiwani hakujua kuwa ilikuwa ni mbinu ya kuchunguza ufanisi wake. Juzi amepata habari kuwa kuna baadhi ya wanaodai kuwa yeye ni mwizi wa mali ya umma, wengine wanadai ana mazingaombwe. Ajabu ni kuwa kuna wanaodai kuwa aila yake haijawahi kuwa na kiongozi hata mzee wa kijiji, hivyo basi hana nafasi pale. Kinachomkata maini zaidi ni kuna vidudu watu wanaopiga simu mjini kuchunguza kitovu cha hela zake. Lililomfikisha hatua ya leo ni kuwa amesikia kuwa kuna wale wanaomkejeli mamake kuwa muuza mboga tu atawezaje kuzaa kiongozi. Lo! Dunia ni hadaa, amesalimu amri!

Maswali

(a) Onyesha namna usasa na ukale umejitokeza kwenye kifungu hiki. (alama 2)
(b) Fafanua namna swala la kinyume limeendelezwa na mwandishi. (alama 5)
(c) Thibitisha kuwa jamii hii ina ustaarabu. (alama 2)
(d) Tambua matatizo manne katika jamii hii. (alama 4)
e) Eleza msamiati ufuatao kama ulivyotumika katika kifungu. (alama 2)
  i) kwaheri ya masomo ....
  ii) amesalimu amri ....

2. UFUPISHO (Alama 15

Soma makala haya kisha ujibu maswali yanayofuata.

Dhuluma kwa wanawake sio matokeo ya sasa baada ya uhuru, bali ni matokeo ya hali iliyokuepo tangu enzi za mababu zetu; kabla ya ukoloni. Kubaguliwa na kudhulumiwa kwa wanawake kiasi kunaoana na kunyonywa kwake kijamii kunakoshuhudiwa siku nenda miaka rudi.

Elimu ya jadi ilimwandaa mwanamke kuwa chombo kitiifu cha mwanamume. Mwanamke aliandaliwa katika unyago na katika mfumo mzima wa malezi kuwa chombo cha kutumikia mwanamume-kumstarehesha, kumfariji, kumlisha na kumzalia watoto. Mwanamke tangu jadi hakuruhusiwa kushiriki katika shughuli za kisiasa na utawala wala hakuna mtu aliyeamini kwamba mwanamke angeweza kushikilia wadhifa wowote wa uongozi.

Demokrasia ya jadi naihusudu sana; ambapo wazee walikaa chini ya mbuyu na kuamua mambo ya jumuiya. Mahakama ya kijiji ilikuwa aghalabu ni ya wazee na wanaume peke yao. Hakukuwa na mwaname aliyeshirikishwa, hata kama alikua ajuza. Sifa waliokua nayo wanawake ni ile ya usihiri na uganga. Mwanamke

yeyote aliyezeeka alidhaniwa kuwa bingwa wa uchawi, ulozi na ushirikina. Kwa hivyo, wanawake ndio waliokuwa washirikina wakubwa, maana fursa ya kupata elimu pana zaidi hawakuwa nayo. Si ajabu kuwa mwanamke alipojitokeza na kusema jambo la busara, aliuupza na pengine kutukanwa hadharani.

Kwa bahati nzuri, kumezuka mwamko uliotuingiza katika enzi mpya. Vita vya wanawake vya kujihami na kujiendeleza katika ulimwengu unaotawaliwa na wanaume vimetapakaa kote katika kila sehemu ya dunia. Wanawake wengi wamekiuka misingi na mizizi ya utamduni na kung'oa asasi za kijamii na itikadi ambazo daima zimeendelea kumnyanyasa na kumuumbua utu mwanamke tangu jadi. Watetezi wa haki za wanawake zamani walilaumu suala la serikali za mataifa mwaka hadi mwaka. Huku maswala ya wanawake ya kijamii, uut na utamaduni yakishangiliwa kupitishwa, watetezi wameeleza wasiwasi wao ikiwa kupitishwa kwa maazimio kutasaidia kuleta maendeleo ya haraka kwa wanawake kimataifa au katika nchi moja. Fauka ya hayo, baadhi ya wachunguzi wanaonelea kuwa maazimio mengi hayadokezi hatua za kufikiwa haki za wanawake.

Maazimio mengine yanazungumzia juu ya kuondolewa kwa ubaguzi dhidi ya wanawake, kushiriki kwao katika uendelezaji wa amani ya kimataifa, na ushirikiano wa kimataifa, majukumu yao katika jamii, mfuko wa umoja wa Mataifa wa wanaweka (Unifem) na kuimarisha hadhi ya wanawake katika sekretariati ya Umoja wa Mataifa miongoni mwa shughuli nyingine katika mkabala huu.

Wanawake wameonyesha vipaji vyao katika nyanja mbalimbali za maisha; siasa, uchumi, utawala na kadhalika. Wanawake wamejikakamua na kudhihirisha kuwa wao pia wana jukumu muhimu la kutekeleza ili kuyaongoza maisha yao na ya watu wengi. Wadumishaji wa dhuluma za kijinsia hawana budi kusalimu amri na kuukubali ukweli huu, wapende wasipende. Mtazamo juu ya haki sawa unatokana na kukubaliwa na kuondolewa kwa aina zote za ubaya dhidi ya wanawake wanaojitolea mhanga kutetea hadhi yao pamoja na ya wanyonge wengine. Wao huonekana kama waasi, wapinga mila na watovu wa utii.

MASWALI

a) Bila kubadilisha maana asilia, fupisha aya tatu za kwanza.(Maneno 45-55) (alama 6, utiririko 1)

b) Kwa kurejelea aya tatu za mwisho, pambanua hoja muhimu zinazoguziwa na mwandishi (Maneno 60-65) (alama 7, utiririrko 1)

3. MATUMIZI YA LUGHA **(ALAMA 40)**

a) i) Andika neno lenye vitamkwa vya sifa zifuatazo: (alama 1)
Kikwamizo sighuna cha kaakaa gumu, irabu ya nyuma juu, kikwamizo ghuna cha kaakaa laini, irabu ya nyuma juu, kitambaza na irabu ya mbele juu.

....
....

ii) Taja sifa zinazonyesha usawa baina ya sauti katika jozi hili. (alama 1)
/gh/ na /ng'/

....
....

b) Andika neno lenye muundo ufuatao wa silabi. (alama 1)
K-KI-KKI

....

c) Ainisha mofimu katika neno hili. (alama 3)
mfurahisheni

....
....
....
d) Tunga sentensi ukitumia nomino **uga** katika wingi pamoja na kivumishi cha pekee cha kusisitiza. (alama 2)
....
....
e) Andika katika hali ya ukubwa. (alama 2)

Watoto wale wana miguu mirefu.

....
....
f) Andika sentensi zifuatazo upya kulingana na maagizo. (alama 4)

Mwanafunzi <u>aliadhibiwa</u> kwa kuwa <u>alikosea</u> mwalimu (Badilisha maneno yaliyopigwa msitari kuwa nomino.)
....
....
....
ii) Mapambano baina ya mwanadamu na mazingira yalizaa fasihi. (Anza kwa:. Fasihi...)
....
....
iii) Margret ni mkakamavu. Onyi ni mkakamavu pia. (Unganisha iwe sentensi moja yenye kihusushi cha kulinganisha).
....
....
iv) Maji ambayo wanakunywa ni hatari. (Tumia “o” rejeshi badala ya “amba” kuonyesha mazoea).
....
....
g) Tunga sentensi ukitumia kishazi tegemezi kinachofanya kazi ya kiwakilishi. (alama 2)
....
....
h) Kanusha; (alama 2)

Sisi ndisi wakulima hodari.

....
....
i) Geuza sentensi ifuatayo iwe katika wakati uliopita hali ya kuendelea. (alama 2)

Watoto huchezea uwanjani.

....
....
j) Tumia neno **huku** katika sentensi kama: (alama 2)

i) kiwakilishi

....

ii) kielezi

....

k) Tunga sentensi moja kutofautisha maneno haya**: taka** na **daka.** (alama 2)
....
....
....
l) Andika kinyume ukizingatia maneno yaliyokolezwa. (alama 2)

Mjomba **alimtwika** nyanyake mzigo hivyo **akalaaniwa**.

....
....

m) Onyesha kiima, chagizo na aina za shamirisho katika sentensi ifuatayo. (alama 2)

Mpodozi ambaye alikuja juzi alipaka kucha rangi jana jioni mara kadha wa kadha.

....

……………………………………………………………………………………………

n) Eleza matumizi ya **'ku'** katika sentensi hii (alama 2)

Alikusaidia kwenda kule wakati hukuwa na uwezo wa kusoma.

....

....

....

....

o) Changanua sentensi hii ukitumia kielelezo cha mstari. (alama 2)

Hasikii la mwadhini wala mtekaji msikitini.

....

....……………………………………………………

……………………………………………………………………………………………

……………………………………………………………………………………………

p) Bainisha maana mbili zinazojitokeza katika sentensi ifuatayo. (alama 2)

Nitakupigia simu hiyo.

....

....

....

q) Kibainshi hutumiwa kuonyesha maneno ya ving'ong'o. Andika na utolee mfano wa matumizi mengine ya kibainishi. (alama 1)

....

....

r) Andika katika usemi wa taarifa. (alama 2)

Sara: Tutaonana kesho.

....

....

s) Neema ameuona moshi ukitoka kwenye chumba chake cha malazi lakini anapuuza.Andika methali utakayotumia kumhimiza aache mapuuza. (alama 1)

....

....

t) Mtu ni kwa mja,uwele ni kwa .... na kiate ni kwa .... (alama 2)

4. ISIMU JAMII (ALAMA 10)

a) Umealikwa kuwahubiria waumini wa dini yako katika sehemu za ibada. Fafanua sifa sita za lugha ambayo utatumia. (alama 6)

b) Fafanua kwa kutoa mifano mwafaka mambo manne yanayosababisha watu kufanya makosa wanapotumia lugha ya Kiswahili. (alama 4)

MTIHANI 20

1. UFAHAMU **(Alama 15)**

Soma kifungu kifuatacho kisha ujibu maswali.

Mojawapo kati ya misingi na nguzo za maendeleo uliwenguni ni viwanda. Viwanda ni muhimu kwa kuwa ndivyo vinavyoigeuza malighafi inayopatikana na kuwa bidhaa zinazoweza kutumiwa na watu. Katika nchi zinazoendelea, ambazo hazina uwezo mkubwa wa mitaji viwanda vinavyoimarika ni vile vidogo. Hivi ni viwanda ambavyo huhusisha amali za mikono. Kuimarika kwa viwanda hivi vidogo kunatokana na sababu mbalimbali.

Nchi zinazoendelea huwa na masoko finyu sana kwa kuzingatia uwezo wa ununuzi wa wanaolengwa na bidhaa za viwanda . Katika msingi huu viwanda vikubwa vitawiwa ugumu kufanya biashara katika mazingira ambako masoko yake ni finyu au utashi wa bidhaa zake sio mkubwa. Viwanda vidogo pia vinao uwezo wa kuwaajiri wafanyikazi wengi hasa kwa kuwa havina uwezo wa kugharamia mashine. Uajiri huu wa wafanyikazi wengi ni muhimu katika maeneo mengi ambako tatizo la ajira ni mojawapo wa matatizo sugu. Tofauti na mataifa ya kitasmia (yenye viwanda vingi) mataifa mengi yanayoendelea hayana mifumo imara ya kuwakimu watu wasiokuwa na kazi. Utegemezi wa jamaa wanaofanya kazi kwa hivyo unakuwa nyenzo ya pekee ya kuyamudu maisha.

Kuanzisha viwanda vidogo vidogo hakuhitaji mtaji mkubwa tofauti na viwanda vikubwa. Hali hii inasahilisha uwezekano wa watu wengi kujasurisha shughuli yoyote ile. Sambamba na suala hili ni kuwa ni rahisi kujarisha bidhaa mpya kwa kiwango kidogo cha kiwanda kidogo. Ikiwa mzalishaji yeyote atazalisha bidhaa mpya kwa mapanu, kwa mfano kama ilivyo kwa viwanda vikubwa, pana uwezekano wa kupata hasara kubwa. Huenda utashi wa bidhaa hiyo uwe mdogo ukilinganishwa na ugavi wa bidhaa yenyewe. Majaribio mazuri huwa ni kwa kiwango kidogo.

Kuwepo kwa viwanda vidogo huwa chocheo kubwa la usambazaji wa viwanda hadi maeneo ya mashambani. Hali hii inahakikisha kuwa nafasi za ajira zimezambazwa nchini hali ambayo inasaidia kuhakikisha kuwa pana mweneo mzuri wa kimapato nchini. Mweneo huo wa mapato unachangia katika kuboresha uwezo wa kiununuzi wa umma. Huu ni msingi muhimu wa maendeleo. Upanuzi na ueneaji wa viwanda vidogo vidogo ni msingi mkubwa wa kujitegemea kiuchumi. Aghalabu viwanda vikubwa huegemea kwenye mitaji ya mashirika ya kimataifa na huwa msingi wa kuendelezwa kwa utegemezi wa kiuchumi.

Maswali

(a) Kwa nini viwanda ni muhimu? (alama 2)

(b) Ni nini kiini cha matatizo ya uuzaji wa bidhaa katika nchi zinazoendelea? (alama 2)

(c) Eleza faida zinazotokana na kuwepo kwa viwanda vidogo vidogo. (alama 4)

(d) Usambazaji wa viwanda katika maeneo ya mashambani una faida gani? (alama 4)

(e) Fafanua maana ya msamiati huu kama ulivyotumika katika kifungu. (alama 3)

(i) Kujasurisha

(ii) Amali

(iii) Utashi

2. UFUPISHO **(Alama 15)**

Soma kifungu kifuatacho kisha ujibu maswali.

Imesemwa na kurudiwa tena kwamba, iwapo tuna maono ya kujiondoa katika umaskini wa kupindukia, ni lazima tukipe kilimo umuhimu. Zaidi ya wakenya milioni kumi wamo katika hatari ya kufa njaa katika maeneo mbali mbali kwa sasa kufuaia uhaba wa chakula nchini.

Kiini kikubwa cha njaa hiyo ni mapuuza ya muda mrefu katika sekta ya kilimo. Imesahaulika kuwa karibu asilimia sabini na tano ya wakenya wanategemea kilimo kwa chakula na mapato ya kifedha kila siku. Kilimo hutoa karibu robo tatu ya nafasi za kazi kwa mwananchi na pia kuletea serikali karibu robo ya mapato yake kutokana na mauzo ya mazao katika mataifa ya nje.

Wataalamu wa maswala ya zaraa wanaeleza kuwa pato la nchi linalotokana na kilimo huangamiza njaa mara nne zaidi ya mapato yanayotokana na shughuli nyinginezo za kiuchumi. Hiyo ni kwa sababu shughuli za kilimo hulenga kuzalisha vyakula moja kwa moja.

Imebainika kuwa, katika mataifa mengi yanayostawi, asilimia sabini na tano ya wananchi huishi katika maeneo ya mashambani na idai hii hutegemea kilimo kujimudu kimaisha ilhali hapa Kenya ni asilimia nne pekee ya bajeti inayowekezwa katika kilimo. Kwa wakati huo, ushuru unaotozwa bidhaa za kilimo katika maeneo haya umebainika kuwa mkubwa. Hii imepelekea uwekezaji katika kilimo kupungua na hivyo kuchangia kukithiri kwa baa la njaa.

Wakati umewadia kwa serikali za Afrika na wapangaji wa masuala ya uchumi kuweka juhudi maradufu katika kushabikia kilimo ili kumaliza njaa na umaskini. Kuna haja ya kuwajulisha, kuwahimiza na kuwaelimisha wakulima wa mashamba madogo madogo kuhusu mihimili ya zaraa kama vile uzalishaji wa matunda na mboga ufugaji wa ndege, samaki na ng'ombe mbali na kuweka mikakati ya kuanzisha nafasi za kazi katika sekta ya kilimo.

Serikali itafikia lengo hili iwapo itaanza kufadhili kilimo, kupunguza gharama za pembejeo za kilimo, kuweka sera zinazodhibiti uuzaji na ununuzi wa vyakula hasa baina ya mataifa na kuongeza sehemu ya bajeti inayotengewa kilimo. Bila hilo hatutakuwa na lingine bali kukimbilia mataifa yaliyostawi kuomba misaada ili kuwanusuru raia wetu kutokana na ghadhabu ya njaa.

Maswali.

(a) Fupisha aya mbili za mwanzo kwa maneno 50-55. (alama 8)

(b) Bila kubadili maana, fupisha aya mbili za mwisho. (maneno 55 - 60.). (alama 7)

3. MATUMIZI YA LUGHA (Alama 40)

(a) Taja vikwamizo viwili ambavyo ni kosonanti hafifu. (alama 2)

(b) Sentensi hizi ni za aina gani? (alama 2)

(i) Uvutaji wa sigara ni hatari kwa afya

(ii) Naomba uwaite wanafunzi wale

(c) Onyesha silabi inayowekewa shadda kwenye nomino zifuatazo. (alama 2)

(i) meza

(ii) Maneno

(d) Nomino 'Risasi' iko katika ngeli gani? (alama 1)

(e) Andika sentensi ifuaayo katika hali yakinishi. (alama 2)

Askari wasipopiga doria wala kushirikiana na raia hawatakuwa wametuhakikishia usalama.

(f) Tunga sentensi mbili kuonyesha matumizi mawili tofauti ya alama za mtajo. (alama 2)

(g) Andika katika wakati ujao hali timilifu. (alama 2)

Wanafunzi walifanya mtihani wa mwigo

(h) Tunga sentensi mwafaka ukitumia kielezi cha:- (alama 2)

(i) Namna kiigizi

(ii) Cha mahali

(i) Changanua sentensi ifuatayo kwa kutumia jedwali. (alama 4)

Mwanasiasa mwingine amepoteza kiti chake cha ubunge.

(j) Tunga sentensi mbili kuonyesha matumizi mawili tofauti ya kiambishi ndi- (alama 2)

(k) Onyesha kishazi huru na tegemezi katika sentensi hii. (alama 2)

Kuimba ambako kutavutia kutashinda tuzo.

(l) Tunga sentensi yenye fungu tenzi lenye muundo ufuatao. (alama 2)

TS + T + N

(m) Andika kwa usemi wa taarifa. (alama 2)

Mama watoto aliuliza, "mbona mnajikunyata kama mayatima".

(n) Badilisha vitenzi vifuatavyo viwe katika hali ya kutendeka. (alama 2)

(i) Kwea

(ii) Dhuru

(o) Tunga sentensi sahihi ukitumia kihisishi cha kukataa. (alama 2)

(p) Bainisha aina za nomino zilizotumika katika sentensi ifuatayo. (alama 3)

Kikosi cha askari kiliabiri ndege hadi ujerumani.

(q) Kanusha kwa umoja. (alama 2)

Mkilia mtapewa maziwa

(r) Andika kwa udogo hali ya wingi. (alama 2)

Ngoma imepigwa na msichana yule mpaka imepasuka.

(s) Unda kitenzi kutokana na nomino ifuatayo. (alama 1)

Taifa

4. ISIMU JAMII (ALAMA 10)

Soma kifungu hiki kisha ujibu maswali

Anachukua ile ngoma kijana Rooney,

Kwake chicharito...anachenga moja , mbili Hatari!
Hatari! Hatari kwenye lango..

(a) Hii ni sajili gani? (alama 2)

(b) Eleza sifa nane za sajilli hii. (alama 8)

MTIHANI 21

1. **UFAHAMU (ALAMA 15)**

Soma taarifa ifuatayo kisha ujibu maswali uliyopewa.

Taifa la Kenya limekuwa na tatizo la njaa kwa muda mrefu na hili ni tatizo ambalo hutokea mwaka baada ya mwaka. Kuna sababu kadhaa ambazo zimelifanya tatizo hili likithiri. Wananchi wengi hutegema ukulima kujipatia pato pamoja na chakula. Jambo hili limekuwa shida kubwa kwa vile kilimo hutegemea mvua isiyotabirika. Watabiri wa hali ya hewa huwashauri wakulima wapande mbegu zitakazohimili jua lakini mvua nayo inakuwa nyingi na kuharibu mimea.

Bidhaa za ukulima kama mbegu za kupanda, mbolea, dawa za kunyunyizia na zinginezo, zimekuwa ghali. Kuna sehemu kubwa ya ardhi ambayo ni kame na haiwezi kutumika kwa kilimo. Mazao yanayotolewa shambani hayahifadhiwi vizuri. Mengine yanaharibikia shambani na mengine yanavamiwa na wadudu kiasi kwamba hayawezi kutumika.

Tatizo lingine ni vita vya kikabila. Kabila tofauti zinapopigana, watu huhama na kuacha mashamba ilhali wengine huchoma maghala ya chakula. Wafanyabiashara pamoja na serikali huwanunulia wakulima mazao yao kwa bei ya chini sana mpaka wanakosa shauku ya kuyashughulikia mashamba yao. Siku hizi wakulima hawashughuliki tena kuzuia mmomonyoko wa udongo. Hivyo mvua inaponyesha rotuba yote inachukuliwa. Serikali haina sera mwafaka za **kukabiliana** na njaa. Hii ndiyo sababu sehemu zingine kama Turkana na Marsabit zimekabiliwa na njaa kwa muda mrefu.

Tatizo hili linaweza kutatuliwa ikiwa wakulima wataelimishwa juu ya mbinu bora za ukulima. Pia wakulima waishio katika sehemu ambazo hazina mvua ya kutosha wapewe mbegu ambazo zitahimili kiangazi. Ukulima wa kunyunyuzia mimea maji unafaa kuzingatiwa. Mazao yanayotolewa shambani yahifadhiwe vizuri kwa kuwekwa dawa za kuwaua wadudu.

Sehemu kubwa za ardhi ambazo hazitumiwi zitolewe kwa kilimo. Ni muhimu wakulima waelimishwe kuhusu jinsi ya kuzuia mmomonyoko wa udongo na umuhimu wake. Wakulima wanunuliwe mazao yao kwa bei nafuu ili wajibidiishe katika kazi yao. Serikali inafaa iwe na sera mwafaka ili iweze kutatua tatizo hilo ambalo limekuwa ni **janga** kuu.

MASWALI

1. Eleza mbinu tano zinazoweza kutumiwa kutatua tatizo **kuu** linalozungumziwa. (al 5)
2. Fafanua matatizo mbalimbali yanayolikumba Taifa la Kenya. (al 4
3. Onyesha ukulima ulivyo uti wa mgongo wa uchumi wa Taifa la Kenya (al 2)
4. Vita vya kikabila husababisha njaa. Dhibitisha kwa mujibu wa kifungu. (al 2)
5. Eleza maana ya maneno haya kama yaliyotumika katika kifungu. (al 2)

i) Kukabiliana
ii) Janga

2. **UFUPISHO (ALAMA 15)**

Sawia na inavyotumika katika kukuza uchumi, teknolojia haiwezi kuepukika katika malezi enzi hizi na zijazo. Watalaamu wa malezi dijitali wanasema ingawa wazazi wanafaa kuhakikisha watoto wao wanakingwa na hatari za mtandao, unaweza kutumiwa kukuza talanta zao.

Kulingana na mtaalamu wa malezi, wazazi wanaweza kutumia mitandao ya kijamii kukuza vipawa vya watoto wao huku wakihakikisha usalama wao. Watoto wanaweza kutumia mitandao kuandika blogu au kujifunza kupiga, kutangaza na kuuza picha na video. Wanaweza kunoa vipawa vyao katika michezo pia. Hivyo basi, wazazi wanapaswa kuwahimiza waingie katika mtandao na kuwa wabunifu.

For marking schemes inox 0724351706

Wataalamu wanasema wazazi wanaowaruhusu watoto wao kuanza kutalii mtandao kwa lengo la kukuza talanta zao huwa wanawapa ufunguo wa ufanisi wa maishani. Mtaalamu mmoja kwa jina Aluoch alieleza kuwa, kukumbatia mtandao ni njia moja ya mtoto wako kuweka rekodi ya ufanisi wake. Iwe ni picha wakipokea zawadi, wakishiriki na kushinda mechi au wakiwa kwenye hafla muhimu kwa maisha yao. Jambo hili linaweza kuwatia moyo kukuza talanta zinazoweza kuwafaa katika maisha yao ya baadaye.

Hata hivyo, wazazi wanafaa kuchunguza na kupitisha chochote watoto wao wanapakia au kuchapisha kwenye mtandao ili wasihatarishe maisha yao na ya familia zao. Ni muhimu kuwa makini ili watoto wasiandike maelezo au kuchapisha chochote kinachoeleza wanakoishi, wanakosemea au wanakoshinda wakicheza. Vitu vinazoweza kuepukwa ni kama sare za shule, picha zinazoonyesha nyumba yako au anwani ya nyumba au chapisho lolote linalotangaza watakakokuwa na wakati watakuwa hapo.

Maswali

a) Fupisha aya tatu za kwanza. (maneno 80-85). (alama 9, moja ya mtiririko)
b) Fupisha aya ya nne. (maneno 35-40) (alama 4, moja ya mtiririko)

3. MATUMIZI YA LUGHA (ALAMA 40)

a). Andika sauti zanye sifa zifuatazo: (al 2)

i) Kipasuo, si ghuna cha ufizi
ii) Kikwamizo, ghuna cha ufizi
iii) Nazali, ghuna ya kaakaagumu
iv) Irabu ya mbele, juu, tandazwa

b) Tunga neno lenye sauti mwambatano ya ufizi. (al 1)

c) Kwa kutoa mifano, eleza tofauti ya silabi wazi na funge. (al 2)

d) Andika sentensi ifuatayo katika umoja. (al 2)

Tukipanda ndizi hizi vyema, vijiji hivi vitakuwa na vyakula vya kutosha.

e) Tunga sentensi yenye muundo ufuatao (al 2)

KN(W+V) + KT (t+ s)

f) Ainisha viambishi awali na tamati katika neno lifuatalo. (al 2)

Ulijuaje

g) Onyesha na kutoa mifano, miundo miwili ya nomino katika ngeli ya KI-VI. (al 2

h) Yakinisha sentensi hii katika nafasi ya pili. (al 1)

Wasiposoma kwa bidii hawatapita mtihani.

i) Akifisha sentensi ifuatayo. (al 3)

tafadhali nipe maji ninywe nina kiu mkimbizi alimwambia

For marking schemes inox 0724351706

j) Andika sentensi ifuatayo katika hali ya udogo umoja. (al 1)

Ngoma hizo zao zilipasuliwa na vijana wale.

k) **Tunga sentensi** moja ukitumia vitenzi vifuatavyo katika kauli ya kutendua. (al 2)

Funga

Chomeka

l) Unda vivumishi kutokana na vitenzi vifuatavyo kisha utunge sentensi ukitumia vivumishi ulivyotunga. (al 2)

i) **Cheka**
Kivumishi…………………………………………………………………………………
Sentensi……………………………………………………………………………………
ii) **Pika**
Kivumishi………………………………………………………………………………….
Sentensi……………………………………………………………………………………….

m) Tumia neno **hadi** katika sentensi kama kihusishi cha: (al 2)

i) wakati

ii) mahali

n) Tambua aina za vielezi katika sentensi ifuatayo: (al 2)

Kipusa mrembo sana alitembea kitausi shuleni jana.

o) Huba ni kwa penzi, heshima ni kwa …………………na ruhusa ni kwa ….………. (al 1)

p) Tambua aina za vitenzi katika sentensi ifuatayo. (al 2)

Kijana aliyekuwa hapa ndiye mtoto wake.

q) Tambua shamirisho na chagizo katika sentensi ifuatayo. (al 3)

Vijana hawa hulipiwa karo mapema.

r) Changanua sentensi ifuatayo kwa kielelezo cha jedwali. (al 2)

Zawadi nzuri niliyomtunuku mwanawe ilimpa furaha tele.

s) Tunga sentensi mbili ukitumia neno “komaa” kama: (al 2)

Kivumishi

Nomino

t) Ainisha virai katika sentensi ifuatayo; (al 3)

Ndovu amelala kando ya mti.

u) Tunga sentensi moja kudhihirisha maana tofauti za maneno; **Fuma** (al 1)

4. ISIMU JAMII (ALAMA 10)

i) Soma makala yafuatayo kisha ujibu maswali.

For marking schemes inox 0724351706

Ahabu: Likizo ilikuwa fupi tumerudi kwa vitabu sasa.

Munini: Huu ni wakati wa kipindi cha lala salama, lazima tujikaze.

Ahabu : Usemavyo ni real.

Munini: Bidii ndiyo itakayotuokoa.

Ahabu : Ulimaliza ile assignment. Maze mimi nilishindwa.

Munini: Shsss… ndo huyo mwalimu.

Bw. Juma: Nani hao wanaongea? Nyamazeni! Tumekuja hapa kusoma sio kupiga kelele.

Maswali

a) Tambua sajili inayorejelewa katika kifungu hiki. (alama 1)
b) Fafanua sifa nne za sajili hii kama zilivyojitokeza katika kifungu (alama 4)
ii) Taja nadharia tatu zinazoeleza chimbuko la lugha ya Kiswahili. (alama 3)
iii) Eleza istilahi zifuatazo katika isimu jamii (alama 2)
a) Usanifishaj
b) Lafudhi

For marking schemes inox 0724351706

MTIHANI 22

1. **UFAHAMU:** **(ALAMA 15)**

Soma kifungu kifuatacho kisha ujibu maswali:

Takwimu zilizothibitishwa zaonyesha kuwa kila sekunde nane mtu mmoja hufa duniani kutokana na utumiaji wa tumbako. Kwa siku basi, watu 10,800 hufa. Wengi wa wavuta sigara huanza katika umri kati ya miaka kumi na mitatu hadi kumi na tisa. Takwimu zaonyesha kuwa mtu akivuta sigara kwa zaidi ya miaka ishirini huupunguza umri wake kwa kati ya miaka 20 hadi 25 zaidi ya ambaye hajawahi kuvuta. Hii ni kwa kuwa tumbako ina zaidi ya kemikali 4,000 zinazodhuru afya.

Mojawapo ya madhara makuu zaidi yanayosababishwa na sigara ni saratani. Kunayo saratani ya ngozi – vidonda visivyopona huchubuka ngozini na baada ya muda hugeuka na kuwa kansa. Iri ya mapafu hutokea vifuko vya hewa vinapopasuka na hivyo kutatiza uvutaji wa oksijeni na utoaji wa kabondayoksaidi. Moshi pia husababisha madhara kwa njia ya kupitisha hewa, yaani umio, ambapo njia hii yaweza hata kuzibika hivyo kulazimu tundu kutobolewa kooni ili mgonjwa aweze kupumua. Kabla ya kufika kooni na mapafuni, moshi hupitia mdomoni. Saratani ya mdomo na ulimi basi hupatikana zaidi miongoni mwa wavuta sigara. Pia kidonda chochote, kwa mfano baada ya kung'olewa jino, huwa vigumu kupona kwa mvutaji sigara.

Kwa wanawake, kuna hatari ya kupatwa na iri ya fuko la uzazi. Madhara kwenye njia nzima ya uzazi huifanya iwe vigumu kwa wanawake wavuta sigara kuhimili. Ni rahisi pia kuzaa njiti. Mtoto wa mvutaji huzaliwa akiwa mwepesi zaidi ya kawaida. Hii husababishwa na kabonimonoksaidi kutoka kwa sigara inayomdhuru mtoto tumboni. Saratani hii husababisha hata kifo cha mtoto aliye tumboni. Wengine wazaliwapo huwa na hatari ya kupatwa na saratani zaidi ya waliozaliwa na akina mama wasiovuta sigara.

Aina zaidi za saratani zinazowakumba wavuta sigara ni kama vile saratani ya pua, ya tumbo, ya figo, ya kibofu cha mkojo, ya kongosho, ya njia ya kinyesi na hata saratani ya matiti inayowaathiri zaidi wanawake.

Shida za sigara sio saratani pekee; sigara husababisha shida za macho na masikio kwa kiasi kikubwa. Mboni ya jicho yaweza kufunikwa na utando, hali inayoweza kusababisha hata upofu. Macho yaweza kuwashwa na moshi mkali wa sigara au mishipa ya macho iathirike na kemikali zinazofika kwayo kupitia kwa mishipa mapafu yanapoathirika. Masikio nayo huathiriwa na uchafu wa tumbako unaoganda kwenye mishipa hadi sehemu za ndani za masikio. Damu hupunguza mwendo ufaao masikioni hivyo yanaugua. Moshi na kemikali za tumbako pia hujeruhi sehemu za ndani na athari hii yaweza kuenea hadi ubongoni na kusababisha utando unaofunika ubongo. Hali hizi zaweza kusababisha uziwi.

Mifupa na meno huathirika pia. Mifupa huwa myepesi, hukosa nguvu na kuwa rahisi kuvunjika. Mvuta sigara akivunjika mfupa huchukua muda wa asilimia themanini (80%) kupona zaidi ya mtu asiyevuta. Meno nayo hutatizika katika ukuaji wake kutokana na kugandwa na moshi wenye kemikali. Hali hii husababisha harufu mbaya, uchafu pamoja na kuoza kwa meno.

Ngozi ya mvuta sigara hukaushwa na kemikali kwa sababu uwezo wake wa kujirekebisha na kujilainisha hupunguzwa pakubwa. Hali hii husababisha ukavu unaoonekana pamoja na

makunyanzi yanayomfanya mvuta sigara aonekane mzee zaidi ya umri wake. Vidole navyo vilevile hugandwa na kutu ya sigara, nazo kucha na vidole hugeuka rangi vikawa vya manjano, hudhurungi au maji ya kunde. Vidole pia hukaushwa na moto na kemikali ya sigara. Nywele za mvuta sigara pia huathirika kwa kuwa kemikali huipunguza kinga ya mwili hivyo mizizi ya nywele kukosa nguvu. Nywele za mvuta sigara zaweza kung'oka mapema.

Sigara husababisha magonjwa ya moyo na vidonda vya tumbo. Kwa moyo, sigara husababisha shinikizo la damu na hatimaye mshtuko wa moyo waweza kutokea na kusababisha hata kifo. Kwa tumbo, sigara hupunguza uwezo wa kinga zake wa kuikinga dhidi ya asidi zinazosaga chakula. Pia hupunguza uwezo wa mwili wa kujikinga dhidi ya vidonda vya tumboni. Vidonda vya tumbo vya mvuta sigara huwa vigumu kupona na, ni rahisi kutokea tena baada ya kupona.

Kwa mwanamume, mpigo wa damu kwenye sehemu za uzazi huathiriwa. Hali hii ikizidi husababisha hata upungufu wa nguvu ya mbegu kwenye shahawa. Hata ugumba waweza kutokea. Pia watoto wa mwanamke mvuta sigara waweza kuzaliwa wakiwa na kasoro. Mimba zingine zilizotungwa na wanawake wavuta sigara pia hutunguka. Na si hayo tu; madhara ya sigara ni mengi zaidi.

Maswali

a) Yape makala haya kichwa. (alama 2)
b) Mbali na athari kwa uzazi kwa wanawake na wanaume na sura/umbo la binadamu, taja madhara mengine ya uvutaji sigara kwa binadamu. (alama3)
c) Kwa kurejelea kifungu onyesha kwamba sigara kwa wanawake hasa ni hatari mno. (alama 4)

(d) Je, ni kweli kuwa vifo vingi hutokea kwa sababu ya uvutaji sigara? Toa sababu. (alama 2)

(e) Eleza namna ambavyo uvutaji sigara huathiri sura ya mhusika. (alama 3)

(f) Eleza maana ya msamiati ufuatao kama ulivyotumiwa kwenye taarifa. (alama 1)

Gandwa

UFUPISHO: (Alama 15)

<u>Soma kifungu kifuatacho kisha ujibu maswali</u>

Runinga kama kifaa kingine chochote cha mawasiliano kina manufaa yake. Kwanza kabisa, ni nyenzo mwafaka ya kufundishia. Vipindi vinavyopeperushwa katika runinga huwa na mafunzo kemkemu kwa mtu wa kila rika. Halikadhalika, runinga huweza kuleta vipindi ambavyo huwafahamisha watu mambo yanayoendelea katika mazingira yao na duniani. Aidha, runinga ikitumika pamoja na michezo ya video huauni katika ukuzaji na ustawishaji wa stadi ya kujifundisha au kujielimisha. Michezo ya video, hasa ya kielimu, huwafanya watu kujenga umakini pamoja na kuchua misuli ya ubongo na kuwafanya watu kuwa macho wanapofanya kazi.

Fauka ya hayo, televisheni ni chemchemi bora ya kutumbuiza na kuchangamsha. Hakuna mtu asiyependa kuchangamshwa. Televisheni ni mojawapo ya vyombo mwafaka vya kutekeleza hayo kutokana na vipindi vyake. Uburudishaji huu huwa ni liwazo kutokana na shinikizo na migogoro tunayokabiliana nayo kila siku. Uburudishaji huu hupatikana kwa urahisi majumbani mwetu. Vivyo hivyo, runinga hutumika kama nyenzo ya kuendeleza utamaduni, kaida na amali

za jamii. Vingi vya vipindi vya runinga huwa ni kioo ambacho huakisi mikakati na amali za jamii.

Kwa upande mwingine, hakuna kizuri kisichokuwa na dosari. Licha ya manufaa yake, televisheni imedhihirika kuwa na udhaifu wake. Kwanza, baadhi ya vipindi vya runinga na video hujumuisha ujumbe usio na maadili, kama vile matumizi ya nguvu za mabavu, ngono za kiholela, lugha isiyo ya adabu, ubaya wa kimavazi na maonevu ya rangi, dini, jinsia, kabila na utamaduni. Si ajabu kuwa baadhi ya vijana wetu wanaiga baadhi ya mambo haya. Vijana wetu siku hizi wameingilia ulevi wa pombe na afyuni, ngono za mapema kabla ya ndoa na mavazi yanaowaacha takribani uchi wa mnyama. Wengi wamekopa na kuyaiga haya kutoka katika runinga. Ukiwauliza wafanyacho, watakujibu kuwa ni ustaarabu kwani wameupata katika runinga.

Matumizi ya runinga na michezo ya video yasiyodhibitiwa huweza kuwa kikwazo cha mawasiliano bora miongoni mwa familia. Matumizi kama haya huwapa wanafamilia fursa ya kujitenga. Imedhihirika kuwa runinga haichangii kujenga uhusiano bora wa kijamii. Ukilinganisha na vyombo vingine vya burudani ambavyo hutoa nafasi ya watu kutangamana na kujenga uhusiano bora, televisheni haichangii haya. Badala yake, tajriba ya televisheni huwa ya kibinafsi. Hali hii inapotokea katika kiwango cha familia, televisheni inaweza kutenganisha wazazi na watoto wao.

Halikadhalika, runinga na video aghalabu hueneza maadili yasiyofaa. Mathalani, baadhi ya vipindi vya televisheni huendeleza hulka ya kuhadaa, ngono za kiholela, kuvunjika kwa ndoa, na kadhalika. Hulka hizi zisizoendeleza maadili ya kijamii huchukuliwa kama zinazofaa na zinazofuatwa na waliostaarabika. Huu ni upotovu.

Isitoshe, baadhi ya matangazo huhimiza matumizi ya dawa za kulevya kama tembo na sigara. Vitu hivi vinapotangazwa, hupambwa kwa hila na udanganyifu mwingi ambao huwavutia vijana na watoto wengi. Si ajabu mtu anapouliza wanaotumia vileo hivi walivyoanza, watajibu kutokana na athari za matangazo katika runinga na vyombo vingine.

Utafiti umeonyesha kuwa vipindi vya runinga na video ni chanzo cha matumizi ya nguvu za mabavu miongoni mwa wanafunzi. Wazazi wengi huchukulia vibonzo katika televisheni kuwa vinalenga kuburudisha tu na havina ubaya wowote. Lakini ukweli ni kuwa vipindi vingi vya vibonzo hushirikisha matumizi ya hila na nguvu za mabavu. Haya huibusha hamu ya vijana na watoto huyaiga.

Kwa hivyo, ni muhimu wazazi na jamii kutambua madhara ya televisheni. Utambuzi huu utawafanya wawaelekeze vijana na watoto jinsi ya kutumia televisheni na video ili kuepukana na madhara yake.

a) Fupisha aya **tatu** za kwanza kwa maneno 70 – 75 (alama 8, 1 ya utiririko)
Matayarisho
Jibu

b) Eleza udhaifu wa runinga na video. (maneno 50 – 51) (alama 5, 1 ya utiririko)
Matayarisho
Jibu

3.MATUMIZI YA LUGHA (ALAMA 40)

a) Eleza maana ya kipashio kidogo cha lugha. (alama 1)

b) Andika maneno yenye sifa zifuatazo: (alama 2)

i) kikwaruzo ghuna cha ufizi, vokali ya chini-wastani, kizuiwa ghuna cha midomo, kiyeyusho cha midomo, irabu ya chini-kati

ii) Kipua ghuna cha ufizi, kipasuo cha ufizi, irabu ya mbele-juu, nazali ghuna ya midomo, irabu ya nyuma-juu.

c) Ainisha uamilifu wa kisarufi wa mofimu kwenye neno hili. (alama 3)

Lilimjisha

d) Tunga sentensi **moja** kuonyesha matumizi **mawili** ya **"tu".** (alama 2)

e) Unda kitenzi kutokana na nomino **mwandishi** kisha ukitungie sentensi. (alama 2)

f) Yakinisha kwa kutumia kiambishi cha masharti ya uwezekano kwa wingi. (alama 2)

Usiposoma kwa bidii hutofaidika.

g) Tumia nomino ya ngeli ya mahali dhahiri pamoja na kivumishi kirejeshi cha kati kwa sentensi. (alama 2)

h) Andika kinyume cha sentensi hii. (alama 2)

Mjomba alimtwika mwanawe mzigo akabana mlango.

i) Bainisha shamirisho katika sentensi ifuatayo. (alama 1)

Tajiri huyo shupavu ana magari makubwa mno.

j) Tunga sentensi kwa kutumia chagizo cha ulinganisho. (alama 2)

k) Andika upya sentensi kwa wakati uliopita hali endelevu, . (alama 2)

Wenyeji wamewapokea wageni kwa taadhima.

l) Tunga sentensi **moja** kuonyesha maana mbili za neno **tema**. (alama 2)

m) Ainisha aina ifuatayo ya sentensi kiutendakazi. (alama 1)

Safari imekuwa ikitusumbua sana.

n) Onyesha kiima na utambue muundo wake katika utungo huu. (alama 2)

Pesa zote zilihifadhiwa na mwekahazina shujaa.

o) Tumia kishazi tegemezi kwenye sentensi kuonyesha vigezo vifuatavyo. (alama 2)

i) Wakati

ii) Jinsi

p) Changanua kwa kielelezo cha mistari. (alama 4)

Aliponijia kwa mkopo, nilikuwa nasali sebuleni.

q) Andika upya kwa kuanza na yambwa tendewa. (alama 2)

Mvua iliwanyea wanunuzi sokoni hivi majuzi.

r) Tunga sentensi ukitumia kihusishi cha uhusiano. (alama 2)

s) Eleza matumizi ya kiambishi **po** katika sentensi. (alama 2)

Achezapo anapofika, sisi hushangilia.…

t) Twasema oyee tunapofurahia jambo………………………………..tunapotahadharisha na ……………….

Tunapotoa himizo. (alama 2)

4. ISIMU JAMII .

Aziz: Ingia 46! Adams mbao Kenyatta, railways beba! 46 Adams mbao Kenyatta railways!

Shiku: Namba nane ngapi?

Aziz: Mbao ingia, blue.

Shiku: Nina hashuu

Aziz: Blue Auntie

Shiku: Sina

Aziz: Ingia. 46 Adams mbao, Kenyatta railways gari bebabeba.

Ahendera: Mimi sinako shirini. Chukuako tu kumi.

Aziz: Dinga inakunywanga petrol mzee.

Ahendera: Kumi mingi.

Aziz: Haaya ingia twende. Dere imeshona twende. Beba mbele.

b) Taja sifa zozote tano za Sajili hii. (alama 5)

c) Kulingana na habari zinazotufikia hivi punde, maafisa watatu wa polisi jana walikana mashtaka ya mshukiwa wa mauaji ya watoto 13 kutoroka kutoka kituo cha polisi.

i) Tambua sajili inayorejelewa. (alama 1)

ii) Eleza sifa **tano** za sajili hii. (alama 4)

MTIHANI 23
UFAHAMU
<u>Soma kifungu kifuatacho kisha ujibu maswali</u>

Ulikuwa usiku wa manane. Maria hatawahi kuyasahau yaliyotokea usiku huo na madhara yaliyoikumba aila yake; ambayo hadi wa leo huwasumbua na kuwafuata kila waendako na hata kuishi. Matokeo ya kitendo kilichotekelezwa na nduguye mnuna yamesalia kama dondandugu moyoni mwake.Yeye hujaribu kuyafutilia mbali lakini yanakataa katakata kuondoka fuvuni mwake hasa anapomtazama nduguye mdogo Tom,akitaabika bila miguu.

Maria alikuwa akidurusu somo la Fizikia, Abdallah,kakake mkubwa akimpa Tom wosia, "Tom, itakuwa bora ikiwa mtanena kwa amani na baba kuhusu tofauti zenu."

"Hamna haja ya kumrushia cheche za matusi.Kumbuka kuwa heshima kwa mzazi ni taadhima kwa Mterehemezi. Matokeo yake ni baraka na **sudi** tele." Tom alikinai kuyatilia maanani mawaidha ya kaka yake.Akajitia hamnazo na kudai kuwa baba yake amemdunisha kwa mwia mrefu na angemfunza adabu.Watu wote katika familia walijaribu kumsihi lakini ikawa kazi bure.

"Upyaro haufai ndugu yangu. Hata kama una kimo kikubwa kuliko baba kumbuka kuwa ndiye mzazi aliyekulea wewe," alidokeza Maria.

Baba yake Maria,Mugambi,alikuwa amechoshwa na vitendo vya mwanawe vya kutumia dawa za kulevya. Aghalabu Tom alikuwa akizua rabsha kila jioni baada ya kutoka shule. Mugambi alikuwa amemwadhibu mwanawe na hata kumshtaki katika kituo cha polisi lakini hakubatika.Watu walisema kuwa alikuwa na fedha nyingi kutokana la ulanguzi wa mihadarati. Jambo hili lilimwezesha kuhepa mitego ya askari kwa **kuzunguka mbuyu**. Tom akawa asiyesikia la mwadhini wala mteka maji msikitini.

"Mzee ninataka unipe urithi wangu, la sivyo, leo utaiona dunia hii paa!" Tom akamtisha baba yake. Mugambi akaja juu na kumwambia mwanawe kuwa umri wake haukutosha kupewa urithi. Ingembidi akamilishe masomo kwanza,ajijengee msingi bora wa maisha yake ya kesho na hata kupata mali yake mwenyewe." Mimi si mtoto. Ninataka uelewe kuwa leo ilikuwa siku yangu ya mwisho kuhudhuria shule. Hiyo elimu ya wakoloni imenichosha! Katu sisomi tena," Akasema Tom. Punde si punde Mugambi alipandwa na za mkizi na kumwandama mwanawe kwa makonde. Ikawa vurugu si vurugu **kuwamamanua** bila mafanikio. Licha ya kuumizwa na kujeruhiwa sehemu kadha za mwili wake,Tom alishikilia kikiki na kuendelea kupambana na baba yake. Mama yake alipoona maji yamezidi unga, aliamua kuingilia kati na liwe liwalo. Kwa bahati mbaya,Tom alimrushia teke la ubavuni na kumwangusha chini pu!

"Aghrr! haya yote unayotufanyia sisi wazazi wako yatakufuata daima!''Mugambi alilaani huku akigaragara sakafuni kwa maumivu tele. "Ninataka uniue leo, siwezi kukulea kwa dhiki na taabu tele halafu unikosee mimi na mamako heshima namna hii utaona kilichomtoa kanga manyoya," Mugambi alimwambia mwanawe akiwa na uchungu mwingi moyoni. Majirani mimi nikiwemo walikuja kujionea sinema ya bure."Teresia, unaona namna Tom alivyowakosea wazazi wangu heshima?'' Maria aliniuliza.''Kwa muda mrefu, familia yetu imekosa amani kwa sababu ya Tom kuzua fujo mara kwa mara. Amewajeruhi wazazi wangu mara nyingi huku akivivunjavunja kenyekenye vyombo vya mama.Tandabelua anaozua Tom hunifanya mimi na ndugu zangu kutohudhuria shule wakati mwingine. Huwa tunahofia kuangamizwa kwa wazazi wetu, hivyo kubaki nyumbani kama walinzi wao. Tom amegeuka hayawani. Hajali habali,''alinieleza Maria huku machozi yakimtiririka tiriri; njia mbilimbili.

Nyumba yetu ilikuwa mita chache kutoka nyumbani kwa akina Maria. Nilikuwa wa kwanza kushuhudia Tom akiwatendea wazazi wake unyama pamoja na ndugu yake Abdallah. Alikuwa amewajeruhi vibaya. Abdallah alipojaribu kuwasaidia wavyele wake alirushiwa upanga uliompata barabara kwenye kisigino.Ninakumbuka namna Abdallah alivyochechemea kwa uchungu mwingi huku akiwa ameyauma meno. Ninakumbuka vyema

Kamsa ilivyotawala nyumbani kwa mzee Mugambi.Watu wote walioshuhudia unyama wa Tom walilengwalengwa na machozi huku wakiulaani.Wanakijiji cha Umoja, waliamua kumpiga kitutu na kumfukuza. Alipotambua wamemzidi nguvu,alikimbia kiswara kuelekea upande wa chini. Kwa bahati mbaya, alianguka shimoni na kuvunjika miguu yote miwili. Aketipo na kudhukuru vitendo alivyokuwa akiifanyia familia yake, Tom hupatwa na mjuto makubwa. Leo ameamini kuwa majuto ni mjukuu.

Maswali

(a) Eleza msimamo wa Mugambi kuhusu kumpa mwanawe urithi ***(alama. 2)***
(b) Taja sababu kuu iliyomfanya Tom kutekeleza vitendo vya kinyama ***(alama 2)***
(c) Eleza athari nne za matumizi ya mihadarati kwa mujibu wa taarifa hii ***(alama 4)***
(d) Kwa nini Tom aliepuka mkono mrefu wa serikali? ***(alama 1)***
(e) Fafanua wasifu wa Tom kulingana na taarifa hii ***(alama 3)***
(f) Eleza maana ya maneno yafuatayo kama yalivyotumiwa katika taarifa ***(alama . 3)***
i.sudi …………………………………………………………………………………………
ii. Kuzunguka mbuyu ……………………………………………………………………….
iii.kuwamamanua

2. <u>UFUPISHO</u>_______(Alama 15)

Soma kifungu kifuatacho kisha ujibu maswali.

Kiswahili tunasema ni lugha yetu kwa sababu ndiyo lugha ya Kiafrika inayoongewa katika nchi nyingi barani Afrika. Ni lugha yetu kwa sababu ni lugha asilia mojawapo za Afrika. Siyo lugha iliyoletwa na watu wa nchi za nje kama vile Kiingereza, Kifaransa na Kireno. Uzuri wa Kiswahili sasa ni kuwa kimeenea kote Afrika Mashariki na Kati.

Wenyeji asilia waliokuwa wakiongea lugha hii tangu awali ni Waswahili. Waswahili hawa hata leo wako na wanaendelea kuitumia lugha hii kama lugha yao ya mama, kama vile Wakikuyu watumiavyo Kikikuyu, Wakamba, Kikamba na Wadigo lugha ya Kidigo. Makao yao Waswahili tangu jadi yanapatikana kaunti ya Pwani. Makao yao yameanzia upande wa Kaskazini Mashariki ya Kenya na wanapakana na nchi ya Somalia huko. Wameenea katika upwa huo wa Pwani, ikiwamo Lamu, Malindi, Mombasa, Pemba, Unguja, Visiwa vya Ngazija na kuendelea. Lugha ya Kiswahili ina lahaja nyingi kulingana na sehemu wanamoishi. Kwa mfano, Waswahili wa Lamu huongea lahaja ya Kiswahili inayoitwa Kiamu. Waswahili wa Mombasa huongea lahaja ya Kimvita. Pemba wanaongea Kipemba, Ngazija lahaja ya Kingazija, Unguja lahaja ya Kiunguja na kadhalika. Kutokana na lahaja hizi na nyinginezo za Kiswahili ambazo hazikutajwa hapo, wataalamu wa lugha walitokea na Kiswahili sanifu. Hiki Kiswahili sanifu ndicho kitumiwacho katika mafunzo ya shule, uandishi wa vitabu na mawasiliano ya kiserikali na kibiashara.

Nchini Kenya, kwa muda mrefu Kiswahili hakikuthaminiwa kama Lugha ya Kiingereza. Sababu mojawapo ni kuwa Kiswahili hakikufanywa somo la lazima katika mitaala ya shule, wala kutahiniwa katika shule za msingi. Hata katika shule za upili, katika kufunzwa na kutahiniwa hakikupewa umuhimu wowote. Kwa ajili hii wanafunzi wengi waliacha kujifunza Kiswahili kama somo. Hali hiyo ilifanya Kiswahili kuonekana kama lugha inayoongewa na wale watu wasio na kisomo ama elimu nyingi. Kwa ajili ya fikira hizi, watu wengi wamekuwa wakikichukia, kukidunisha na kujaribu kuongea Kiingereza kila nafasi inapojitokeza. Miaka michache iliyopita, Kiswahili kilianza kutiliwa mkazo katika shughuli zote nchini Kenya. Kwa upande wa msimamo wa nchi lugha hii ilionekana yenye manufaa katika kuleta umoja na kuwaunganisha wananchi wote. Jambo hili ni muhimu kwa maendeleo ya nchi iwayo yote. Umoja huleta maelewano na undugu. Hali hizi mbili zinapokuwapo, amani husambaa nchini mote.

Tukitazama mfumo wa elimu wa 8-4-4, Kiswahili kimepewa nafasi sawa katika ratiba za shule kama lugha ya Kiingereza. Kiswahili kinatahiniwa kama somo muhimu kuanzia shule ya msingi hadi shule ya upili. Kinyume na enzi za zamani, siku hizi mwanafunzi anayesoma Kiswahili, hata asipofaulu vizuri katika lugha ya Kiingereza ana nafasi sawa ya kupata kazi kama wengine.

Maswali

a) Fupisha ujumbe wa aya tatu za mwanzo kwa maneno 80. ***(Alama. 6, 1 ya mtiririko)***

b) Eleza vile Kiswahili hakikuthaminiwa na namna hali hii inavyobadilika kwa maneno 70. ***(alama .7, 1 ya mtiririko)***

3. <u>MATUMIZI YA LUGHA</u> (alama 40)

a. Tofautisha sauti zifuatazo (***alama 2)***
   /l/ na /r/
   /m/ na /b/

b. Bainisha matumizi ya <u>na k</u>atika sentensi ifuatayo ***(alama 1)*** Watoto wanatembea polepole kuelekea kuliko na mawe mengi.

c. Andika neno lenye silabi za muundo ufuatao ***(alama 1)***
   Konsonanti + Konsonanti + Konsonanti + Irabu + Konsonanti + Irabu

d. Tunga sentensi moja moja ukitumia -enye- kama :
   i. Kivumishi***(alama 1)***
   ii. Kiwakilishi***(alama 1)***

e. Nomino zifuatazo zimo katika ngeli gani ? ***(alama 2)***
   1) Simu
   2) Uteo …………………………………………………..

f. Ainisha virai katika sentensi ifuatayo ***(alama 3)***
   Wanafunzi wengi walipita mtihani wa mwigo.

g. Andika sentensi ifuatayo katika hali ya umoja ***(alama 2)***
   Magari yaliyonunuliwa mabandarini yalisafirishwa hadi majiji makuu ili yakarabatiwe .

h. Yakinisha ***(alama 1)***
   Mvua haikunya wala kuharibu mimea.

i. Akifisha sentensi ifuatayo ***(alama 2)***
   hoyee timu niliyokuwa nashabikia itatuzwa kikombe cha dhahabu

j. Andika sentensi ifuatayo katika usemi wa taarifa ***(alama 2)***
   " Babu akifaulu kufika mapema,tutaanza safari bila shaka," mjukuu alisema.

k. Andika kinyume cha sentensi ifuatayo kwa kuzingatia maneno yaliyopigiwa mstari (alama 2)
   Fundi **<u>alifuma</u>** fulana nyingi kisha **<u>akaziangika</u>** pale juu.

l. Changanua sentensi ifuatayo kwa kielelezo cha matawi ***(alama 3)*** Bidhaa ambazo zilinunuliwa zilikuwa ghushi.

m. Tunga sentensi moja kuonyesha maana mbili za neno vua (alama 2)

n. Andika sentensi ifuatayo upya kwa kufuata maagizo (Unganisha kuwa sentensi moja kwa kutumia -amba-) ***(alama 2)***
   Vita vikali vilishuhudiwa kule Izraeli. Vita vilisababisha vifo vya watu wengi.

o. Andika sentensi ifuatayo upya katika hali ya mazoea ***(alama 1)*** Mkulima ambaye atapanda mbegu mapema atavuna kwa wakati.

p. Tambua shamirisho katika sentensi ifuatayo. ***(alama 3)***
   Msanii alimchorea mwanamuziki picha nzuri kwa penseli.

q. Andika maana tatu zinazojitokeza katika sentensi ifuatayo ***(alama 3)***
   Baba alimpigia mtoto wake simu.

r. Tunga sentensi **<u>moja</u>** kubainisha kishazi huru na kishazi tegemezi ***(alama 2)***

s. Andika sentensi ifuatayo katika hali ya ukubwa wingi ***(alama 2)*** Kitabu kinachosomwa mwaka huu ni Nguu za Jadi .

t. Unapofanyiwa hisani unasema ________________________ilhali unapomkosea mtu unasema ________________________ ***(alama 2)***

u. Nyambua kitenzi hiki kwa kauli **tendesha** ***(alama 1)***
nywa………………………………………………………………………………………

4. ISIMUJAMII (alama 10)

Soma makala yafuatayo kisha ujibu maswali

MTU 1 : Niletee nyama kwa sima … Harakisha

MTU 2 : Karibu kastoma. Leo hakuna nyama. Samahani

MTU 1 : Sasa nitakula nini ? Na chapati zipo?

MTU2 : Enhe , zipo nyingi hutamaliza…

MTU 1 : Haya ! Leta mchuzi wa maharagwe kwa chapati nne…

MASWALI

I. Bainisha sajili ya makala haya (alama 1)

II. Eleza sifa tisa za sajili uliyotaja (alama 9)

MTIHANI 24

1. UFAHAMU (ALAMA 15)

Ungemwona kwa sura ungemdharau tu. hakuwa na tumbo kubwa kimaumbile wala hana alichokuwa nacho kilichoweza kumtambulisha kwa mbali. Kwa wengi waliomfahamu tangu zamani alikuwa na sifa moja tu: mzembe. Watu walilalamika kuwa alipenda kuilazia kazi damu na wakati wenzake wengine wanarauka kwenda kuwahi kazini hakushughulika asilan.

Mwaduma aliendelea kuutungua usingizi wa pono wakati wenzake wanapambana na umande wa alfajiri. Wengine waliamini kuwa kilichompa uzohali huo ni mzo wa mali alioachiwa na wazazi wake. Yumkini maneno ya watu yaligeuka upupu siku moja na kuanza kumwasha. Mwaduma aliyekuwa mzembe wa kulala mpaka jua likapanda juu, alichangamka ghafla. Alianza kuondoka asubuhi na kuwahi kazini. Njia aliyofuata ilielekea upande wa kusini. Upande huo ulikuwa na msitu mkubwa ambako watu waliishi zamani.

Watu walilazimika kuhama huko baada ya msitu kuvunana na kuifanya sehemu hiyo itishe. Baadhi ya watu walitaka kuuvamia msitu wenyewe na kuipunguza miti lakini wakakatazwa. Sera ya serikali ilikataza kukatwa kwa miti ya kienyeji iliyojaa msituni. Isitoshe, watu wenyewe nao hawakutaka kuyahatarisha maisha ya wanyama wa mwituni walioishi sehemu hiyo. Serikali iliwaonyesha ardhi tofauti iliyokuwa upande wa juu nao wakahamia huko.

Sasa ilipobainika kuwa Mwaduma anaelekea sehemu walikotoka, watu walighumiwa. "Mwaduma kweli mtu wa kinyumenyume; tukiamka; yualala. Sasa mara hii anarudi tulikotoka! Ana nini huyu?" Baadhi walishukuru kuwa hatimaye amechangamka badala ya kupiga zohali tu huku akiegemea nundu ya wazee wake. Hata hivyo, wengine walijawa na hamu ya kutaka kujua ni kitu gani hasa kilichomvuta huko.

Siku moja Mwaduma alipokuwa akielekea sehemu hiyo, alikutana na Mzee Mviru. Huyu alikuwa mzee aliyewahi kuishi pwani na alipenda sana mifano ya pwani kila alipozungumza. Basi alipomsimamisha Mwaduma akamsubiri tu kusikia alitaka nini. Alimpa shikamoo naye mzee akaitikia. Halafu akamwuliza, "Hivi Mwaduma mbona umekuwa kaa?" Mwaduma alishangaa, "Mimi nimekuwa kaa? Kwa vipi mzee?" Mviru alimwangalia kwa muda kisha akasema, "Naona unakwenda mbele na nyuma!" Mwaduma alimwangalia kisha akasema,"Ahh ni hilo tu! Nataka kuijua siri fulanı!" "Siri?" akauliza Mviru kwa mshangao. "Ehh siri ya Mahame?" alisema Mwaduma.

Mviru alishangaa kwa kutouelewa ujumbe wa maneno hayo. Kwa kutotaka kuonekana mjinga wa kufumbua mafumbo, aliamua kuachia hapo. Mwaduma akaendelea na safari zake. Muda si muda Mwaduma akawa anaandamana na marafiki zake kuelekea huko, zamani akienda mchana mchana. Baada ya muda akawa haendi mchana bali anaenda huko jioni na marafiki zake waliofika kwa

magari.Watu wa eneo lile waliamua kumpuuza. Labda akiitambua hiyo siri ya Mahame atawadokezea nao huenda wajiunge naye; ikiwa itawapendeza.

Watu walianza kugutuka kuwa mahame hayo yalikuwa na siri kubwa wageni wa Mwaduma walipoongezeka. Walitambua pia kuwa Mwaduma sasa alielekea kuwa na fedha nyingi kuliko alivyokuwa kabla. Vidudumtu waliojitia ujuaji wa kila kitu walikuwa na jibu kwa hali yake hii mpya. "Ahh, usimwone vile! Mwaduma karithi pesa kochokocho kutoka kwa marehemu babake! Tofauti ni kwamba tu ameamka!" Lakini wapo wengine ambao walikuwa na wasiwasi; iweje siku zote hizi utajiri huo mwingi haukuonekana.

Baada ya muda mfupi Mwaduma Mzembe akawa sasa ndiye anayetajika kwa utajiri katika eneo zima. Uvumi wa siri va mahame ukawa nao umeenea kila mahali. Waliokuwa maskini wakaona aheri nao wajaribu kuitegua siri hiyo iliyokuwa chanzo cha mwenzao kuamkia utajiri mkubwa hivi. "Hivi tulikuwa wajinga kiasi hiki kuuacha utajiri huko nyuma?" wakawa wanaulizana. "Hao wanyama wangekuwa wanaongea wangetugutusha tulipokuwa tunaondoka," akasema Myiru na vichekesho vyake. Kuanzia siku hiyo ukaanza mchezo wa panya na paka baina ya wanakijiji na Mwaduma. Lakini hawakutaka awashuku kuwa wanamwandama. Huenda wasiweze kufanikiwa kuijua siri yake ya Mahame. Aidha huenda mwenyewe ahakikishe kuwa hawatafanikiwa katika ndoto yao hiyo. Ingawa walijaribu kuibania siri yao hiyo, hakuna siri ya watu wawili. Hofu yao ilienea kila mahali na kuwahusisha watu wengine. Basi siku moja usiku Mwaduma alipokuwa anatoka kuigundua siri ya Mahame, alishtuka amesimamiwa mbele na karandinga la polisi.

Mwaduma aliyekuwa katika gari lake dogo, nyuma kafuatwa na lori kubwa alipigwa na mughma. Polisi walimtaka ateremke naye akatii. Lori lilisimamishwa na polisi kupanda juu kuchunguza kilichokuwa ndani. Wanakijiji ambao nao walikuwa wamejificha huku wanatamani kuivumbua siri kubwa nao walitokeza. Polisi walipowaona walishtuka.

Hatimaye polisi mmoja aliyepanda lorini alishuka. Alisema, "Afande, ndani kuna ngozi za duma!" "Ngozi za duma?" alishangaa inspekta aliyesimama kando ya gari lao. "Siri ya Mahame!" walisema watu kadha waliokuwa pale. Yule inspekta aliwageukia na kuwaangalia, akamwangalia Mwaduma. Mwishowe alimgeukia polisi mwenzake na kusema kwa sauti," Siri ya mtungi muulize kata!" Mviru aliyekuwa hatua chache kutoka walipokuwa polisi alosogea akitikisa kichwa.
Alisema kwa sauti," Inspekta kuna wakati ambapo zobe na msuwele hawawi wamoja!" Kicheko kikubwa cha wanakijiji kilifuatia.

<u>Maswali</u>

a) Unafikiria ni kitu gani kilichomfanya Mwaduma kudharauliwa.
(alama 1)

b) Ni kwa nini watu walishangaa kutokana na mabadiliko ya Mwaduma.

(alama 2)

c) Eleza sababu aliyoitoa Mwaduma kuelezea safari zake za Kwenda msituni. (alama 1)

d) Je, ni kwa nini wanakijiji walijiona wajinga? (alama 2)

e) Fafanua maana ya msemo „Siri ya mtungi" muulize Kata. (alama 1)

f) Mzee Mviru alikuwa na maana gani aliposema "Kuna wakati Zobe na Msuwele hawawi wamoja?" (alama 2)

g) Kifungu hiki kinazungumzia suala ambalo ni tatizo katika nchi nyingi.

i) Ni swala gani? (alama 1)

ii) Pendekeza njia tatu za kukabiliana nalo. (alama 3)

h) Eleza maana ya misemo ifuatayo kama ilivyotumiwa katika kifungu ulichosoma. (alama 2)

i) Mzo wa mali

ii) Kupiga zonali

.

UFUPISHO (ALAMA 15)

Soma kifungu kifuatacho kisha ujibu maswali

Mitihani imetumiwa siku nyingi kama kigezo cha kupima werevu wa mwanafunzi katika kutekeleza majukumu ya kiakili yenye kuhitaji stadi mbalimbali. Hii ni njia ya kuaminima na ni rahisi ambayo imetumiwa miaka mingi na watahini kukadiria uwezo wa mtu. Lakini wale wanaopinga mitihani wanasma kuwa mitihani – haipimi kwa njia inayoaminika uwezo wa kiakili wa mwanafunzi, badala yake, mitihani inakadiri tu uwezo wa mwanafuzi wa kukaditia mambo kama kasuku kwa muda nfupi uliojaa vitisho na shinikizo.

Wasioithamini mitihani pia wanadai kuwa mitihani humpa mtahiniwa wasiwasi mwingi. Hii ni kwa sababu hadhi na umuhimu wa mitihani imekuzwa sana miongoni mwa watahiniwa na Jamii zima kwa jumla. Mitihani ndio kigezo pekee kinachokadiria kufaulu au kutofaulu kwa mwanafunzi. Mustakabali wa mwanafunzi kuamuliwa na mtihani. Watahini hawajali sana masuala mengine ambayo yanaweza kuhathiri jinsi mwanafunzi anavyoweza kuufanya mtihani. Kwa mfano, mtahiniwa anaweza, kuwa mgonjwa, au pengine hakulalal vizuri siku iliyotangulia mtihani. Haya yote ni masuala yanayoweza kunfanya mtahiniwa kutofanya vizuri katika mtihani.

Elimu nzuri humfundihsa mwanafunzi kutumia akili. Lakini mfumo wa elimu unaopendelea mitihani haufanyi hivyo. Mfumo wa aina hiyo hisisitiza kufundisha yale yale yanayopatikana katika mwongozo uliotolewa tu. Mwanafunzi hapewi motisha ili kusoma kwa mapana na marefu ili kupanua akili yake. Badala yake mwanafunzi hufungiwa kwenye

uwanja finyu ambamo haruhusiwi kutoka. Mwalimu naye kadhalika hana uhuru wa kumfundisha mwanafunzi kile anachofikiria kuwa muhim katika maisha. Badala yake jukumu kubwa analoachiwa mwalimu huwa ni kumpa mwanafunzi mbinu za kukujibu maswali na kupita mtihani.

Ingawa wanaoitetea mitihani hudai kuwamatokeo ya mtihani ni ya kuaminika kwa sababu husahihishwa na watu wasiowajua watahiniwa, lakini ni vizuri pia kukumbuka kuwa watahini ni binadamu tu. Binadamu huchoka, huhisi njaa na zaidi ya yote anaweza kufanya makosa. Licha ya hayo yote, watahini hutakiwa kusahihisha rundo kubwa la karatasi, kwa muda mfupi. Mjadala uliopo kati ya wanaopendelea mitihani na wale wasiopendela watukumbusha kuwa kuna haja kubwa ya kuendelea kuborsha mfumo wa mitihani ili uweze kukadiria kwa yakini uwezo wa kiakili wa mtahaniwa.

Maswali

(a) Fupisha aya ya kwanza na ya pili. (Maneno 60-65) (alama9)
(b) Fupisha aya ya tatu na ya nne. (Maneno 45 – 50) (alama 6)

SARUFI **(alama 40)**

(a) Andika neno lenye mpangilio ufuatao wa sauti. (alama 2)

Kipasuo sighuna cha midomo
Irabu tandazwa wastani
Nazali za ufizi
Kipashio ghuni cha ufizi
Irabu viringwa ya wastani

(b) Dondoa sauti mwambatano zilizo kwenye maneno haya na utambue mahali kila moja hatamkwa (alama 2)
(i) Kinywaji
(ii) Ndimi

(c) Andika Mofimu katika neno lifuatalo: (alama 3)

Uliofiwa

(d) Onyesha silabi katika neno: (alama 1)

Mchuuzi

(e) Weka shadda katika maneno yaliyopigiwa mstari ili kuleta maana iliyokusudiwa. (alama 2) <u>Barabara</u> ilitengenezwa <u>barabara</u>

(f) Andika sentensi ifuatayo katika ukubwa wingi : (alama 2)
Mlima huo ulikwewa na mwanamke yule

(g) Tunga sentensi yenye muundo ufuatao: (alama 2)

KN (N + V) + KT (T + RH + RE)

(h) Andika kinyume cha sentensi hii: (alama 2)

Mama alishona nguo vizuri

(i) Ainisha shamirisho katika sentensi: (alama 3)

Nilimpikia baba ugali mtamu kwa sufuria mpya

(j) Eleza matumizi ya KU katika sentensi: (alama 2)

Sikumwelewa alivyoeleza namna ya kuwatunza mbwa wake

(k) Ainisha vishazi katika sentensi hii: (alama 2)

Angekimbia asubuhi, angelishinda mechi hiyo

(l) Tunga sentensi katika wakati ujao hali timilifu. (alama 2)

(m) Bainisha virai vinne katika sentensi ifuatayo: (alama2)
Mwalimu yule kijana ametembelewa na wenzake

(n) Changanua sentensi ifuatayo kwa kielelezo cha mstari: (alama 2)
Shamba letu lilikuwa limelimwa na mama

(o) Andika katika usemi wa taarifa: (alama 2)

"Njoo leo jioni umsalimie", mwalimu alimwambia

(p) Tunga sentensi ukitumia kisawe cha neno tabibu. (alama 1)

(q) Tumia neno mpaka kama: (alama 2)
(i) Nomino
(ii) Kihusishi

(r) Unda nomino kutokana na vitenzi vifuatavyo: (alama 2)
(i) iba
(ii) la

(s) Kanusha (alama 1)

Mimi huenda sokoni kila siku

(t) Onyesha maana mbili za sentensi ifuatayo: (alama 2)

Juma alisafiri na mwanawe

(u) Andika methali yoyote yenye kweli kinzani. (alama 1)

4. ISIMU JAMII (alama 10)

(a) i) Lafudhi ni nini? (alama 1)

ii) Eleza sababu mbili zinazosababisha uwepo wa lafudhi (alama 2)

(b) Andika sifa zozote saba za lugha utakayotumia kuwatangazia watu kinyang'anyiro cha soka kati ya timu ya Simba FC na Azam FC (alama 7)

MTIHANI 25

1. UFAHAMU **ALAMA 15**

Soma taarifa ifuatayo kisha ujibu maswali

Katini alinitazama kwa muda , alinijibu, 'Ndio alioa. Lakini unajua wanawake wa siku hizi walivyo; hawana moyo wa kumlea mwana wa mwenzao. Wanachelea kwamba ule ugwe uliowaunganisha baba na mama mtoto utamea tena. Wanasema kwamba kumlea mtoto wa mwanamke mwingine ni kuhatarisha masilahi yao katika ndoa.'

"Usimulizi wa Katini ulinikatisha tamaa zaidi. Nilijua kwamba hata nikamtafuta mama, huenda naye ameolewa na katika jamii yetu nasikia mtoto ni wa baba. Kwa hivyo, hata huko alikoolewa mama sitakuwa na hadhi yoyote, nikaona nitachukuliwa kama mpitanjia aliyekuja kuvuruga utulivu wa familia yao. Moyo uliniambia niende kwa shangazi yangu, lakini nilijikanya. Nilijiuliza, 'Ikiwa baba na mama hawawezi kunilea, sembuse shangazi? Haihalisi kumwongezea Shangazi Waridi mzigo. Hapo alipo hata ndiye anayegharamia masomo yangu kwa kidogo anachokipata kutoka kwenye vikataa vyake.

Nilipiga moyo konde, nikazidi kujiambia, ' Binadamu aliumbwa kupambana na ulimwengu na kutumia rasilimali aliyopewa na Mungu kuyaboresha maisha yake, najua nimepewa akili razini, nina azma ya kujiendeleza masomoni. Najua nitahitimu masomo yangu siku moja na kurudi hapa hapa petu kupajenga upya. Sitarajii kutatokea mtu kunyakua ardhi hii ambapo nimemzika mpenzi nyanya yangu.

Ari hii ilinifanya nijitome kwenye njia nisiyojua kikomo chake. Akili na miguu yangu ilinielekeza katika kijiji kimoja wanakoishi wafanyakazi wa shamba la chai la Shirika la Chai la Tengenea. Kiwanda hiki kinamilikiwa na Mzungu mmoja aliyekuwa mlowezi nchini. Mzungu huyu kwa jina Richard aliaga mara tu baada ya Uingereza kuikabdhi nchi hii uhuru. Hata hivyo, familia yake bado inamiliki shamba hili, kama Wazungu wengine wanavyomiliki mashamba ya michai na mibuni, pamoja na mashirika mengi ya utengenezaji wa mazao ya mimea hii nchini. Kining'inya ya Richard ndiye Afisa Mkuu Mtendaji wa shirika hili hivi sasa.

Ukiniuliza ni kwa nini niliamua kuja hapa nitakwambia kwamba nilijua pana shule hapo hapo shambani. Pili, nilijua kwamba iwapo ingetokea kwamba singekuwa na wa kuyakidhi mahitaji yangu ya kimsingi, nyanya yangu alikuwa amenifunza umuhimu wa kufanya kazi. Hapo shambani ningeweza kuchuna majanichai Jumamosi na hata wakati wa likizo ili kujikimu.

Asubuhi moja ilinipata ndani ya ofisi ya mwalimu mkuu wa shule ya Msingi ya Kilimo. Mwalimu Mkuu Bi. Tamasha, alisikiliza **kadhia** yangu kwa makini . Hakuonyesha kushtuka kwa yaliyonipata katika umri wangu mdogo hivi. Aliniambia kwamba ningeweza kuanza masomo katika darasa la pili. Aliniahidi kuwa angemwomba mzazi mmoja anipe hifhadhi. Huo ukawa mwanzo wa maisha yangu mapya katika makao ya wafanyakazi wa mashamba ya chai. Nilichukuliwa na familia ya Bwana Tenge na mkewe Kimai na kunilea pamoja na watoto wao watano. Wenzangu, nyinyi hamjui adha zinazowapata wafanyakazi wa kima kidogo. Mtajuaje na hamjawahi kukilalia kitanda hiki mkawajua kunguni wake? Chumba cha wafadhili wangu kilikuwa hichohicho kimoja; ndicho cha malazi, mapokezi na ndicho jikoni. Sebule na chumba cha malazi viligawanywa na shuka moja nyepesi. Usiku sisi watoto tulilala juu ya vigodoro ambavyo ni kama viliwekwa mvungni mwa kitanda cha wazazi.

Nilianza kuchuna majanichai kwa malipo kidogo nikiwa katika darasa la tano. Wakati mwingine ningerauka alfajiri na mapema kabla ya kwenda shuleni saa kumi na mbili asubuhi. Jioni nilipita huko huko. Nyakati nyingi nililala humo humo katikati ya michai, wakati mwigine kwa marafiki wangu, kwa Bwana Tenge, na juu ya uchaga mkubwa wa saruji uliotumiwa kama karo na wauza chakula sokoni. Hakuna hata mmoja kati ya walimu wangu aliyejua mabadiliko haya hadi pale nilipounfanya mtihani wangu wa darasa la nane na kufuzu vyema.

Maswali

a) Eleza kwa kutoa hoja tano, adha zinazomkumba msimulizi katika taarifa hii. (alama 5)

b) " Mzigo wa mwenzio ni kanda la usufi, " Thibitisha kauli hii ukirejelea kifungu hiki. (alama 2)

c) Taja methali moja inayodokezwa katika taarifa hii. (alama 1)

d) Kwa kutoa hoja tatu, eleza kinaya katika kauli "…baada ya Uingereza kuikabdhi nchi hii uhuru." (alama 3)

e) Thibitisha kuwa msimulizi ni mkakamavu. (alama 2)

f) Eleza maana ya msamiati ufuatao kama ulivyotumiwa katika kifungu. (alama 2)

i) Nilipiga moyo konde

ii) kadhia

2. UFUPISHO **ALAMA 15**

Soma taarifa ifuatayo kisha ujibu maswali.

Chambilecho wahenga, mgaagaa na upwa hali mkavu.Walio na bidii katika jambo fulani mwishowe hufaulu na kufurahia matunda ya bidii zao. Kufaulu huku kwao huwavutia watu wengi kwa sababu wanakuwa kielelezo cha kuigwa na watu hao. Watu wengi waliofaulu katika maisha wana historia ya kufanya bidii na kujitolea kwa udi na uvumba katika majukumu au masomo yao. Ben Carson ni mmoja kati ya watu waliofaulu duniani na kuwa tabibu wa kutajika.Ben alizaliwa katika familia iliyokuwa na changamoto kadhaa. Alipojiunga na shule, alikuwa na matatizo ya kufanya vizuri shuleni.Mara nyingi alikuwa wa mwisho katika mijarabu shuleni. Hata hivyo Ben hakutamauka.Aliamua kutia bidii na kujizatiti katika masomo yake.Baada ya muda,alikuwa bingwa katika masomo yake ambapo baadaye aliibuka kuwa daktari maarufu sana duniani.

Akiwa mwanafunzi katika shule ya upili ya Kagumo, Daktari James Mwangi hakujua kuwa siku moja atakuja kubadilisha maisha ya maelfu ya wanafunzi kutoka katika shule mbalimbali kote nchini kupitia mpango maarufu wa *'Wings to Fly'* unaodhaminiwa kwa kiasi kikubwa na Benki ya Equity. Mradi huu wa mabilioni ya pesa unahusu ufadhili wa wanafunzi werevu hasa kutoka katika familia zisizojiweza. Wanafunzi hawa wamepata nafasi ya kuendeleza masomo yao hadi katika vyuo vikuu vya humu nchini na pia vya huko ughaibuni. Baadhi ya vyuo hivi ni kama kile cha Harvard, Yale, MIT na vinginevyo maarufu kote duniani. Wanafunzi hawa huweza kupata mafunzo katika taaluma mbalimbali kama vile Utabibu, Uhandisi, Uchumi, Usanii na kadhalika.

Katika mwaka wa 2013, Benki hii ya Equity iliwafaidi takriban wanafunzi 5,000 kutoka katika kila eneo la nchi hii tukufu. Wanafunzi hawa wanalipiwa karo yote kulingana na kiasi kinachohitajika kwa kiwango cha shule husika.Hii ni kwa sababu kuna shule ambazo hutoza karo ya juu hasa zile za kitaifa ikilinganishwa na shule zisizo za kitaifa. Fauka ya hayo, wanafunzi hawa hupewa masurufu itakayowakimu wakati wote wa muhula watakapokuwa wakiendeleana masomo yao. Wanafunzi pia hunufaika na nauli ya kwenda nyumbani mwishoni mwa mihula yao. Iwapo watahitajika kwenda nyumbani wakati wa mapumziko ya katikati ya muhula, benki hii vilevile huwapa nauli.

Benki hii hufanya hivyo ili kuonyesha umuhimu wa wanafunzi kufanya bidii katika masomo yao. Bidii hii inahitajika katika daraja zote za elimu, zikiwemo, shule za msingi na katika shule za upili. Wanafunzi wengi werevu ambao wangepoteza nafasi zao za kuendelea na masomo yao wamenusuriwa na mpango wa benki na kupata nuru ya maisha ya baadaye. Iwapo nchi hii ingekuwa na watu kumi walio na maono kama ya Daktari James Mwangi basi nchi hii ingekuwa imepaa na kuambaa katika elimu na kunawiri katika uchumi. Katika kitengo hiki, tuna msaada kutoka kwa Benki ya Ushirika na pia ile ya Family.

Wakfu wa Jomo Kenyatta Foundation ni mfano mwingine wa watu waliojitolea kuimarisha masomo ya wanafunzi werevu kutoka katika familia zisizojiweza hasa katika shule za upili. Wao pia wamejizatiti kuwalipia wanafunzi hao karo na kuwafadhili katika masomo yao kwa njia nyingine nyingi ili kuhakikisha kuwa azma ya wanafunzi hawa inaafikiwa katika maisha ya baadaye.

Mashirika mengine pia yamejitolea katika kuhakikisha kuwa wanafunzi wanapaa katika maisha yao kwa kukuza masomo yao au talanta za watoto hao. Kampuni za maziwa kama vile Brookside, kampuni ya Milo, watengenezaji soda wa Cocacola na wengine wengi pia wamejizatiti katika kuboresha maisha ya wanafunzi. Kampuni hizi huchangia katika kudhamini michezo baina ya shule za upili kama vile ile ya kitaifa kila mwaka. Michezo hii huhusisha soka, raga, mpira wa nyavu, riadha, magongo na kadhalika. Mashirika haya hukusudia kuhimiza bidii katika kukuza vipawa kama vile michezo miongoni mwa wanafunzi katika shule za upili. Vipawa hivi huhitaji bidii na ndiposa walio na bidii huvuna matunda ya bidii yao na wao huweza kupaa na kuwanda katika maisha ya sasa na yale yajayo.

Ni matumaini yangu kuwa wanafunzi wengi watajizatiti katika masomo yao na pia katika kukuza michezo ili waweze kupaa na kuwanda katika maisha ya hapo baadaye. Tunawahimiza wanafunzi wanaotoka katika familia maskini kujiamini na kutia bidii katika masomo yao ili waweze kutambuliwa na mashirika kama haya ili waweze kusaidiwa wawe watu

watakaofanikiwa katika maisha yao ya usoni. Ili waweze kunawiri na kupaa, basi bidii katika masomo yao na katika masuala mbalimbali ya maisha ni lazima izingatiwe kwa kina.

Maswali

a) Fupisha aya nne za mwanzo bila kupotosha maana kusudiwa kwa maneno 80.(alama 7, utiririko 1)

b) Fupisha aya tatu za mwisho bila kubadili maana kusudiwa kwa maneno 60. (alama 6, utiririko 1)

3. MATUMIZI YA LUGHA **ALAMA 40**

a) Andika neno lenye muundo ufuatao wa sauti. (alama 1)

kitambaza+irabu ya mbele juu+nazali ya ufizi+kipasuo ghuna cha ufizi+irabu ya chini

b) Onyesha miundo ya silabi katika neno; (alama 1)

machweo

c) Tofautisha maneno haya kwa kutia shadda. (alama 2)

i) Ala (kifaa)

ii) Ala! (mshangao)

d) Tunga sentensi moja katika hali ya mazoea wakati uliopita. (alama 2)

e) Andika kinyume cha sentensi ifuatayo: (alama 2)

Wanafunzi waliamka walipomsikia mwalimu akiingia darasani.

f) Kanusha sentensi ifuatayo: (alama 2)

Chakula kilikuwa kimepikwa na mama.

g) Tumia kiwakilishi cha pekee chenye dhana ya kusisitiza katika ngeli ya U-ZI. (alama 2)

h) Andika katika wingi; (alama 2)
Ua wa shule yetu utakarabatiwa upya.

i) Akifisha ili kuonyesha usemi halisi. (alama 2)

daudi tutafumukana baada ya ibada

j) Tumia neno 'salamu' katika sentensi kama kitenzi. (alama 1)

k) Ainisha yambwa na chagizo katika sentensi ifuatayo: (alama 3)

Mkulima alichimbiwa shamba lake kwa uma jana.

l) Andika visawe vya maneno yaliyopigiwa mstari. (alama 3)

Rafiki yangu mvulana alilia kwa hasira.

m) Changanua kwa njia ya jedwali. (alama 4)

Wahunzi waliokuwa kiwandani juzi walilipwa mishahara yao kwa hundi.

n) Eleza matumizi ya **ji** katika sentensi ifuatayo; (alama 2)

Wachezaji wetu walijistarehesha uwanjani.

o) Eleza maana mbili za sentensi ifuatayo; (alama 2)

Wazee wataenda kwao baada ya kazi za mchana kutwa.

p) Tumia kitenzi **–w-** katika kauli ya kutendea katika sentensi. (alama 2)

q) Bainisha viambishi katika fungutenzi; (alama 3)

waliofiwa

r) Tunamwambia mtu makiwa anapofiwa, …………………………….. kuonyesha dharau na…………………….kukubaliana na jambo. (alama 2)

s) Ainisha virai katika sentensi ifuatayo; (alama 2)

Vyovyote vizuri vitakubalika baada ya kununua gari jipya.

4. ISIMUJAMII **ALAMA 10**

"…. Anakwenda, anaenda, anaenda ndiye huyooo…. Hatari kwenye lango la Masimba! Salaaaaale! Amepiga miss kubwa ajabu… nyani naye yuko macho…!"

a) Tambua sajili ya muktadha huu. (alama 2)

b) Fafanua sifa nane za sajili hii. (alama 8)

MTIHANI 26

1. UFAHAMU – (ALAMA 15)

Soma taarifa ifuatayo kisha ujibu maswali yanayofuatia.

Takwimu za tafiti za umaskini kila mara huonyesha kuwa bara la Afrika ndilo bara maskini kabisa kote duniani. Takriban wakaazi kiasi cha asilimia themanini hawawezi kumudu kutumia dola moja kwa siku. Toka kaskazini hadi kusini. mashariki hadi magharibi mwa bara, makaazi ya vibanda yametamalaki. Wakaazi wengi hulala njaa kutokana na ukosefu wa chakula. Watu wa mitaani waliovaa mararuraru wamejaa katika miji ya bara hili. Swali ni: Je, kwa nini umaskini umeliganda bara la Afrika hivi mithili ya kupe? Kwa nini bara huselelea katika lindi la uchochole?

Ili kuelewa sababu za umaskini kuganda barani Afrika, yampasa mtu ima fa ima kurejelea historia ya bara hili. Kwa kipindi cha karne nyingi, Afrika ilidhibitiwa na walowezi pamoja na mabeberu. Wanawake ambao wangelistwawisha bara hili kiuchumi walitwaliwa kimabavu na kupelekwa, huku wamefungwa minyororo, kustawisha uchumi wa mabara mengine. Afrika ikaporwa nguvu ambayo ni rasilmali kuu katika ustawishaji wa uchumi. La kusikitisha ni kuwa Afrika haikufidiwa kutokana na wizi huu. Badala yake iliongezewa mizigo mingine.

Baada ya kipindi cha biashara ya utumwa kumalizika, Afrika ilijipata katika janga jingine. Wakoloni wakaliingilia bara kwa pupa. Wakaligawanya katika koloni mbalimbali miongoni mwao. Wakaingiwa na wendawazimu kuiba malighafi ya bara hili. Wakaiba mashamba, madini, miti na chochote cha maana walichokipata. Badala ya malighafi haya kutumika kunawirisha bara la Afrika, yalitwaliwa kustawisha chumi za walikotoka wakoloni. Afrika ikaachwa kuzidi kudidimia katika lindi la umaskini.

Wakoloni walipotoka barani Afrika na kuzipa dola nyingi za Afrika 'uhuru', waliacha mkururo wa madhila. Madhila haya hayangeikubalia Afrika kujikomboa kutoka katika biwi la uchochole. Tatizo la kwanza na kubwa zaidi ni wakoloni kugawanya na kukatakata Afrika katika mataifa mengi. Mgawanyo huu ukawa haukufuata utaratibu wowote. Kwa sababu hii, watu wa nasaba moja wakawekwa katika nchi tofauti. Mathalani , watu wa nasaba ya Kisomali waligawanywa na kuwekwa chini ya nchi huru ya Somali, wengine chini ya dola la Uhabeshi, huku wengine wakiwa nchini Kenya na Jibuti. Watu kama hawa hawakutaka mpango huu. Waliokuwa Kenya na Uhabeshi wakachukua silaha na kupigana ili warejeshwe chini ya himaya moja ya taifa huru la Somali. Watu kama hawa wakatumia muda mwingi kupigana; muda ambao ungetumika kuinua Afrika kiuchumi. Mapigano haya ya wenyewe kwa wenyewe yamekithiri kote katika bara la Afrika.

Halikadhalika, mkoloni hakufanya juhudi zozote za kuanzisha viwanda ambavyo vingenyanyua uchumi wa Afrika na kuwatoa Waafrika katika biwi la ufukara. Palipokuwa na ari yoyote ya kuanzisha kiwanda, kilipoanzishwa hakikusaidia Afrika kiuchumi. Vilikuwa viwanda vya kupunguza zigo la bidhaa na kuzifanya kuwa nyepesi ili zisafirishwe kwa ajili ya viwanda vya nchi walizotoka wakoloni.

Kwa kipindi cha muda ambao mkoloni amekuwa na maingiliano na wakaazi wa Afrika, amehakikisha kuwa mwafrika amekuwa mtegemezi wake. Malighafi ya Afrika yalipelekwa kutayarishiwa viwanda vya wakoloni. Kisha mwafrika alirudishiwa zikiwa bidhaa kamili za kutumiwa. Mwafrika akaonyeshwa kuwa chochote kilichotoka kwa wakoloni ni bora zaidi ya chake alichozalisha. Hii ikawa ni mbinu moja ya wakoloni kuwafukarisha Waafrika. Hata sasa, kilichotoka Ulaya, hata kama ni cha hali ya chini, huonekana bora zaidi kuliko alichozalisha Mwafrika

Kwa upande mwingine, inadhihirika kuwa wakoloni hawajawahi kuondoka na kuwaachia Waafrika jukumu kamili la kuendesha uhuru wao kisiasa, kijamii na kiuchumi. Waliondoka kupita mlango mmoja na kurudi kwa wa pili. Mlango wa pili ukawa ni ukoloni kuchukua sura nyingine, sura ya ukoloni mamboleo. Kupitia ukoloni huu, wakoloni hudhibiti uchumi na maendeleo ya Afrika kupitia asasi mbili walizozianzisha, yaani Benki Kuu ya Dunia na Shirika la Fedha Duniani. Ili kupata mikopo ya maendeleo, asasi hizi hutoa masharti ambayo hukwamiza badala ya kuchangia kuleta maendeleo barani Afrika.

Sasa hivi pana haja ya wana wa Afrika kufanya vikao vya dhurura ili kujadiliana kuhusu suluhisho la tatizo hili sugu la umaskini barani. Lazima wawahimize Waafrika wote kujikomboa kiakili na kung'amua kuwa maendeleo ya bara lazima yaongozwe na yadhibitiwe na Waafrika wenyewe. Wawahimize kuacha hulka za kukimbilia mataifa yaliyowafanya watumwa na kuwakalia kikoloni kwa misaada ya maendeleo. Misaada hii si ya dhati bali ni ya chati na hailengi kuondoa umaskini barani bali kuuendeleza.

Pana haja pia Waafrika kuwa na miungano ya kiuchumi. Miungano hii husaidia katika uteteaji wa soko pamoja na bei za bidhaa zao ikilinganishwa na taifa moja kuyaendeleza mambo haya. Halikadhalika, Waafrika wanapaswa kutambua kile wanachotaka na kupanga mikakati ya kufikia mahitaji ya kimsingi kwa wananchi

wake. Kwa mfano, uimarishaji wa mbinu msingi ambazo zitachangia kuimarisha uchumi wa mataifa wahitaji kuwa mstari wa mbele badala ya ununuzi wa magari na ndege za hadhi za kuwabebea viongozi.

(a) Ipe taarifa uliyoisoma anwani mwafaka. (alama 1)
(b) Kutamalaki kwa umaskini barani Afrika kunadhihirishwa na nini. (alama 2)
(c) Onyesha jinsi ambavyo wakoloni wameendeleza umaskini barani Afrika.(alama 4)
(d) Thibitisha kwa kutoa hoja tatu, dhana ya kuwa "Waafrika wenyewe ndio wamechangia kuwepo kwa umaskini wa bara la Afrika." (alama3)
(e) Umaskini barani Afrika unaweza kukabiliwa vipi kwa mujibu wa makala haya? (alama 3)
(f) Eleza msamiati ufuatao kama ulivyotumika katika taarifa: (alama 2)
    (i) kuselelea…………………………………………………………………………..……
    (ii) mabeberu……………………………………………………………………………..………………

2. UFUPISHO: (ALAMA 15)

Soma kifungu kifuatacho kasha ujibu maswali.

Katika ulimwengu huu tunaoishi wenye hekaheka nyingi, mwanadamu anaendeshwa na maisha mfano wa gurudumu la gari. Kwa watu wenye kufanya kazi katika mazingira ya ofisi ambapo wanaketi mchana kutwa, mazoezi ni muhimu sana. Baadhi ya watu huona fahari wapigapo tai na kuelekea au kutoka kazini kwa gari. Tabia hii ya mwanadamu inamsahaulisha kuwa mwili wake ulidhamiriwa kufanya mazoezi ya viungo kwa kutembea au kufanya kazi zenye kuhitaji misuli kuoashwa moto. Watu wengi hawana habari kuwa mazoezi yana faida tele kwao.

Wataalamu wa sayansi wamebainisha kuwa watu wanaoidhiki miili yao kwa mazoezi ya mara kwa mara huishi zaidi kuliko wasiofanya mazoezi. Watu hawa huwa wamo katika hali nzuri ya afya na wenye nguvu kuliko wale ambao hawaishughulishi miili yao kwa mazoezi au kazi zinazohitaji utumiaji nguvu.

Ni dhahiri kwamba mazoezi huchochea kuundwa kwa seli mpya za ubongo. Utafiti wa kisayansi umebainisha kuwa sehemu za ubongo zenye kusisimuliwa kwa mazoezi ndizo hutekeleza jukumu la kukumbuka na kujifunza. Bila mazoezi sehemu hizi zitashindwa kukumbuka au kujifunza maarifa mapya. Vile vile, imethibitishwa kwamba watu wanaoshiriki shughuli zenye kuwahitaji kutumia nguvu hutia fora katika mambo yanayowahitaji kukumbuka, kufanya maamuzi, pamoja na kusuluhisha matatizo.

Hali kadhalika, mazoezi huimarisha siha ya binadamu. Mathalani, matatizo ya moyo yanaweza kukabiliwa kwa kufanya mazoezi ya viungo. Kufanya mazoezi mara kwa mara huufanya moyo kuwa imara na kuuwezesha kutekeleza jukumu lake ipasavyo. Ifahamike kwamba moyo wenye siha huweza kupiga kiasi kikubwa cha damu bila ya juhudi kubwa. Hili bila shaka litamkinga binadamu dhidi ya kulemewa na kazi.

Isitoshe, kushiriki mazoezi au shughuli zenye kutumia nguvu mara kwa mara huuweka mwili katika hali nzuri ya kupambana na magonjwa. Utafiti wa kisayansi umeonyesha kuwa shughuli kiasi zinazomhitaji mtu kutumia nguvu, pamoja na upunguzaji wa uzito, na uzingatiaji wa lishe bora, huweza kupunguza uwezekano wa kupata ugonjwa wa kisukari kwa baina ya asilimia 50 na 60. Mazoezi hayapunguzi tu shinikizo la damu, bali pia hatari ya kupata kiharusi. Aidha, kufanya mazoezi mara kwa mara husaidia kuthibiti uzani wa mwili. Mtu anapokula kiasi cha chakula kinachozidi mahitaji yake ya kimwili huweza kujinenepea na kushindwa kutekeleza majukumu ya kimsingi. Mazoezi husaidia kuzichoma kalori zisizohitajika mwilini. Hatua hii, licha ya kusaidia kupunguza uzani, huvisisimua viungo vya mwili. Matokeo ya haya ni utendakazi wa hali ya juu bila kuchoka. Vilevile mwili unaofanya mazoezi haudorori. Umbo la mtu anayefanya mazoezi hupendeza.

Juu ya hayo, kufanya mazoezi mara kwa mara husaidia kujenga misuli yenye nguvu. Misuli inapokuwa na nguvu tunaweza kulifanya jambo kwa muda mrefu bila kuchoka. Mbali na misuli kuimarika, mazoezi na shughuli zinazohitaji utumiaji nguvu husukuma hewa na virutubisho kwenye viungo mahususi vya mwili na kuvisaidia kufanya kazi vyema zaidi.

Hali kadhalika mazoezi husaidia kujenga mifupa. Kadri binadamu anavyoshiriki katika shughuli kama vile kuruka, ndivyo anavyoimarisha mifupa yake. Shughuli ya aina hii huipa mifupa uzito ambao unaiwezesha kukua na kujengeka ikiwa na nguvu. Mazoezi pia hukawiza kudhoofika kwa mifupa.

Kunyooshanyoosha viungo nako huchangia kuufanya mwili kuwa imara na wenye kunyumbuka. Hali hii ya mwili hupunguza uwezekano wa kupata majeraha. Mwili usionyumbuka humfanya mtu ashindwe kutekeleza hata shughuli nyepesi zinazomhitaji kutumia nguvu. Si ibra kupata kwamba kuitekeleza shughuli ndogo tu humfanya mtu kupata maumivu.

Utulivu wa akili nao huweza kupatikana kwa kufanya mazoezi. Imebainishwa kwamba kufanya mazoezi kwa angalau dakika thelathini kwa muda wa baina ya siku tatu na tano kwa wiki hupunguza kwa kiasi kikubwa, dalili za unyong'onyevu. Na je, wajua kwamba kufanya mazoezi husaidia kupata usingizi? Mazoezi ni mfano wa bembea inayokutuliza na kukupa usingizi.

Mke ni nguo, mgomba kupaliliwa. Nao mwili wa binadamu, kama mgomba, unahitaji kushirikishwa katika mazoezi ili kuuwezesha kuwa na hamu ya kutenda kazi.

Maswali

a) Kwa kurejelea aya **tano** za kwanza, eleza matatizo ya kiafya yanayoweza kupatikana kwa kutofanya mazoezi. (maneno 100) (al.9, 1 ya mtiririko)

3. MATUMIZI YA LUGHA

(a) Tumia neno Kamene kama yambiwa katika sentensi. (alama 2)

(b) Taja misingi ya upangaji wa irabi za Kiswahili. (alama 3)

(c) Huku ukitoa mfano mmoja, eleza maana ya mofimu ya kimsamiati.(alama 2)

(d) Vitambue vijenzi vya kimsingi vya lugha ya Kiswahili. (alama 2)

(e) (i) Eleza maana ya kishazi. (alama 1)

(ii) Tunga sentensi moja yenye kishazi tegemezi kinachovumisha. (alama 2)

(f) Badilisha kitenzi kisaidizi kilicho kwenye sentensi ifuatayo kiwe kishirikishi. (alama 2)

Mvule alikuwa akilala bwenini.

(g) Taja majukumu ya vipengele vilivyopigwa kijistari. (alama 4)

<u>N</u>anyi nende<u>ni</u> haraka au muadhibiwe <u>k</u>inyama <u>kwa</u> utundu wenu.

(h) Andika sentensi ifuatayo katika ukubwa. (alama 2)

Uteo alionunuliwa umezeeka sana.

i) Tunga sentensi moja mwafaka kudhihirisha matumizi ya kiunganishi madhali. (alama2)

(j) Onyesha minyambuliko ya maneno yafuatayo katika kauli zilizotolewa mabanoni (alama 2)

(i) ja (tendewa)

(ii) cha (tendeka)

(k) Katika sentensi moja, onyesha matumizi mawili ya kibainishi. (alama 2)

(l) Yakinishi (alama 2)

Usipolipa usiingie ndani

(m) Neno ‘gofu’ linapatikana katika ngeli gani? (alama 1)

(n) Geuza sentensi ifuatayo iwe katika usemi halisi. (alama 2)

Kassim alimwomba Hirshi aende mahali alipokuwa ili amtume.

(o) Changanua sentensi ifuatayo kwa kutumia kielelezo matawi. (alama 4)

Japo Mutiso anasinzia darasani hajamaliza kazi yake.

(p) Iandike upya sentensi ifuatayo kwa kutumia visawe vya maneno yaliyo katika italiki. (alama 3)

Mdarisi aliwashauri wanafunzi kuwa *bidii* huzaa *ufanisi*

(q) Unda kitenzi kutokana na kivumishi jasiri. (alama1)

(r) Andika maana ya nahau: kunjua jamvi (alama 1)

ISIMU JAMII

(a) Eleza hali ya lugha ya Kiswahili nchini Kenya baada ya uhuru (alama.10

MTIHANI 27

1.UFAHAMU (alama 15)

Soma taarifa ifuatayo kisha ujibu maswali

Wengi huchukia kutembea safari ndefu kwa kuogopa kuchoka. Si ajabu kwamba njia za uchukuzi za kisasa kama vile boda boda zimekuwa maarufu sana hata kwa wanaofanya safari fupi.

Lakini wataalamu wa afya wanasema kuwa kwa kuepuka matembezi unajikosesha fursa ya kuimarisha uwezo wa ubongo wako kukumbuka mambo.

Utafiti uliohusisha washiriki 120 ulithibitisha kuwa matembezi ya dakika arobaini pekee kwa siku yanatosha kuongeza uwezo wa kuhifadhi kumbukumbu akilini, hata mtu anapozeeka.

Matembezi yaliongeza ukubwa wa eneo la ubongo ambalo huhusika katika uhifadhi wa habari na kumbukumbu katika ubongo miongoni mwa walioshiriki. Utafiti huo uliofanywa kwa muda wa mwaka mmoja na matokeo yake kuchapishwa katika jarida moja la kisayansi yalionyesha kuwa mazoezi hayo yanaweza kukinga hata dhidi ya ugonjwa wa kusahau mambo maarufu kama 'dementia.'

Watafiti waliwagawanya washindi katika makundi mawili. Waliokuwa kwenye kundi moja walitakiwa wawe wakitembea kwa muda wa dakika arobaini uwanjani mara tatu kwa wiki nao wengine walitarajiwa kufanya mazoezi ya kawaida tu, yasiyo makali ambayo yangechukua muda mfupi mfupi kama wa dakika tano au kumi tu.

Uchunguzi wa ubongo wao na matokeo ya mitihani ya uwezo wa kukumbuka ilifanywa mwanzoni katikati na mwishoni mwa utafiti. Utafiti ulionyesha kuwa ukubwa wa eneo la ubongo linalotumika katika kukumbuka uliongezeka kwa asilimia mbili miongoni mwa watu waliozoea kufanya matembezi ya masafa marefu. Eneo hilo la ubongo lilipungua kwa asilimia 1.4 katika wale waliofanya matembezi ya wastani, upungufu sawa na ule unaoshuhudiwa katika hali ya kawaida ya kuzeeka.

Makundi yote mawili yaliandikisha kuimarika katika mitihani ya uwezo wa kukumbuka, urefu wa kipindi cha mazoezi katika kundi lililofanya matembezi lilihusishwa na ongezeko la ukubwa wa sehemu hiyo ya ubongo.

Ingawa mtu hawezi kuzuia kupungua kwa sehemu ya ubongo ijulikanayo kitaaluma kama 'hippocampus,' kadiri mtu anavyozeeka. Utafiti ulidhihirisha kuwa mazoezi ya muda mrefu yanaweza kuongeza ukubwa wake. Mazoezi ya wastani yanaimarisha ubongo na kukinga mtu dhidi ya udhaifu wa ubongo unaotokana na kuzeeka. Huu ni ushahidi mwingine unaonyesha kwamba mazoezi ya mara kwa mara na lishe bora hupunguza hatari ya maambukizi,uwezo wa kupoteza fikira na kumbukumbu uzeeni. Aidha,huimarisha uzingativu na umakinifu wa wahusika. Ni kwa mujibu wa matokeo ya tafiti kama hizi,waelekezi wenye ufahamu wanaoshughulikia vijana huhimiza vijana kukimbia au kutembea kwa kasi kutoka eneo moja au lingine wawapo shuleni.'Movement by Running'haiwi dhulma inayotendwa kinyume cha haki za vijana,bali inakusudiwa kuwafaidi wote.

(a) Eleza dhana ya wengi kuhusu matembezi (alama 1)

(b) Ni thibitisho gani linaloonyesha kwamba matembezi hayatha (alama 2

(c) 'Wasiotembea hujidhuru.' Fafanua. (alama 2)

(d) Taja kiini cha ukosefu wa kumbukumbu ubongoni. (alama 1)

(e) Mazoezi huwa na mchango upi katika maisha ya binadamu. (alama 3)

(f) Eleza matokeo ya utafiti kwa makundi yote mawili. (alama 4)

(g) Maneno haya yametumiwa kuleta maana gani kwenye kifungu? (alama 2)

(i) Utafiti

(ii) Yaliandikisha

2.UFUPISHO (alama 15)

Soma makala yafuatayo kisha ujibu maswali.

Ukitaka kufaulu maishani lazima ujue kuwa una kazi kubwa sana inayokungoja. Baada ya kuikabili vilivyo kazi hiyo kwa kutumia Nyanja mbalimbali utayaimarisha maisha yako. Karibu kila mtu aliyestawi amepitia katika vikwazo vingi tena vya kutatiza kuliko vikwazo wanavyovipata vijana wa kisasa. Vijana wote wanatakiwa sasa wasugue bongo zao sawasawa watende mambo mengi mazuri kuliko yale wanayoyaona. Wasitosheke na yale yaliyotendwa na wazee wao. Kila kijana iwapo atakuwa na moyo kama huo nchi zote zitaendelea kwa kasi.

Kwa kujisaidia katika kujiendeleza, yafuatayo yanafaa kuzingatiwa.Vijana wanatakiwa wawe watoto wenye kuelewana na wazazi wao ambao watawaelekeza vyema kitabia na wakiwa ni wazazi waelewa, watawapa watoto wao maelekezo na radhi ambavyo ni bora kuliko mali.Watoto wenyewe wajue wanataka nini, wawe na malengo katika maisha yao na wakazanie kupata kile wanachokitaka bila kukata

tamaa,watie bidii katika kila wanalolifanya, wapende kusoma bila kulazimishwa kwani kusoma kwa kulazimishwa hakumpi mja amani. Kutaka kushurutishwa ili usome ni sawa na ng'ombe apelekwaye mtoni kunywa maji naye akifika mtoni akatae kuyanywa . Mtoto mwenyewe anatakiwa ajitafutie na ajue kuwa hasara ni yake asipofanya bidii na ajiamshe kifikira.Mtoto huyu asiridhishwe na kupokea vitu vidogo vidogo, kamwe asiwe mwenye tamaa wala kutazamia kupewa zawadi kama peremende na hela kila saa. Lazima ajue kuwa kupewa au kutopewa ni mamoja.Aelewe hali yao, wazazi wakiwa na kitu cha kumpa aone kwamba ni sawa! wakiwa hawana pia aone kuwa ni sawa.Mtoto anatikiwa kuwa muelewa. Anatakiwa awe na ile fikira ya kujitafutia. Hata kama anatoka katika aila yenye utajiri azoee kutafuta ili ikiwezekana atajirike hata zaidi.Asitegemee cha ndugu kwani huenda akafa akiwa maskini. Kidogo chako ulichokitolea jasho ni bora kuliko kikubwa cha mwenzio.

Vijana wanatakiwa kuwa na nidhamu ya kiwango cha juu popote walipo. Wawe ni watu wenye kujiamini. Wasikate tamaa eti kwa ajili masomo ni magumu bali wakazane kutafuta jinsi ya kuyarahisisha ili kuyaelewa,hatimaye, watayamudu na wafanikiwe maishani.Yafaa vijana waelewa kuwa hakuna kizuri kinachopatikana kwa urahisi, daima dawamu wakumbushwe kuwa 'Mtaka cha mvunguni sharti ainame'. Lazima wadhurike wakitaka kufanikiwa.Aidha wakumbushwe umuhimu wa kuwaheshimu watu na wakati. Wasiwadharau walimu au wenzao, wasipoteze wakati wao kusengenya. Wawapuuze wanaowanyanyasa,wasizingatie hata neno moja la kuwaudhi wanaloambiwa na watoto waovu. Vijana wawe tayari kukosolewa na kuomba msamaha wa makosa yao. Wanapaswa wawe ni watu wanaowaelewa wenzao na kuchukuliana vyema nao, wawathamini wengine kwa vile walivyo.Wasithamini vitu vya anasa kupita inavyostahili; kama maisha ya starehe au mavazi ya kitajiri. Watoto wengi wasio na chochote wanaopuuza mambo ya anasa ndio wanaofaulu pakubwa katika maisha. Wenye tamaa hawafaulu kwani huishia kuwa wezi kwa kuwa na hamu ya kujipatia vya ubwete, mwisho wakajipata gerezani.

Maswali

a) Fupisha aya ya kwanza kwa maneno 40-45. (alama 5)

(b)Bila kupotosha ujumbe uliokusudiwa na mwandishi, fupisha aya mbili za mwisho.(maneno 45 – 50) (alama 10)

MATUMIZI YA LUGHA (alama 40)

(a) Andika sentensi mbili kuonyesha matumizi tofauti ya kihisishi. (alama 2)

(b) Linganisha sifa za sauti hizi : (alama 2)
- (i) /e/ na /o/
- (ii) /p/ na /k/
- (iii) /m / na /gh/
- (iv) /s/ na /r/

(c) Weka shadda katika neno **walakini** na ubainishe maana mbili tofauti. (alama 2

(d) Ainisha mofimu katika neno **mliowafurahisha**. (alama 2)

(e) Andika sentensi zifuatazo upya kulingana na maagizo. (alama 3)
- (i) Mwanafunzi **anayejikakamua** huwaacha wazaziwe **wakitumaini**.
  Badilisha maneno yaliyokolezwa kuwa nomino dhahania.
- (ii) <u>Watumbuizaji wengi</u> waliipamba sherehe siku hiyo.
  Anza kwa 'Sherehe'

(f) Andika sentensi ukitumia nomino hizi na visistizi ulivyoelekezwa. (alama 2)
- (i) Sukari (karibu)
- (ii) chandarua (wastani)

(g) Unganisha sentensi hizi kuunda moja ya masharti. (alama 1)
Mkulima amepanda mbegu ifaayo.Mkulima atavuna mazao mengi.

(h) Andika sentensi ifuatayo katika umoja. (alama 2)
Marubani waliyakwepa mawingu yale vyombo vikapaa angani.

(i) Tunga sentensi yenye muundo ufuatao. (alama 2)
nomino, kishazi tegemezi, kielezi cha wakati, kitenzi, nomino, kivumishi

(j) Andika sentensi ifuatayo katika wakati ujao hali ya kuendelea. (alama 1)
Watahiniwa wengi wanautazamia mtihani kwa hamu kubwa.

(k) Unganisha kuwa sentensi moja kwa kutumia neno **'lau'** (alama 1)
Askari wamekuja kwa ajili ya Mashaka.
Askari wangempata Mashaka wangemkamata.

(l) Andika sentensi ifuatayo katika hali ya wastani. (alama 2)
Buzi lake limekata jikamba likaingia jishambani na kula maboga.

(m) Bainisha kiima, kipozi kitondo na ala katika utungo huu . (alama 2)
Babu alinyweshwa uji na Andai kwa kikombe.

(n) Bainisha vishazi katika sentensi hii. (alama 2)
Mwanariadha aliyeanguka akikaribia utepe alituzwa.

(p) Tunga sentensi yenye muundo huu :S –KN(N+V)+KT(T+KN(N+V)+E (alama 2)

(r) Andika maana mbili zinazojitokeza katika sentensi hii. (alama 2)
Salire alimkimbilia Roda.

(s) Akifisha. (alama 2)
mwalimu mkuu aliuliza anita umechelewa kwa nini

(t) Kanusha. (alama 2)
Aliwahutubia wanafunzi, na walimu.

(u) Tunga sentensi **moja** kubainisha maana **mbili** za neno : kanda (alama 2)

(v) Bainisha chagizo na kijalizo katika sentensi hii. (alama 2)
Umma ulimpokea Bi.Vitendo, mtetezi wa haki za raia, kwa furaha.

(w) Eleza jinsi kiambishi **ji** kilivyotumiwa katika sentensi hii.
Jina la jitu linalohusishwa na ukataji wa miti katika msitu huo halitajwi. (alama 2)

4.**ISIMUJAMII (alama 10)**

Umepewa nafasi kuwahutubia washika dau kuhusu jinsi ya kuthibiti ongezeko la vijana wanaofikishwa mahakamani kwa sababu anuai.

(a) Bainisha sajili utakayotumia**.** (alama 1)

(b) Andika huku ukifafanua vipengele vinne vya kimtindo vitakavyothibiti uteuzi wa lugha katika sajili hii. (alama 4)

(c) Fafanua majukumu matano yaliyokabidhiwa Kamati ya Inter-Territorial Language Committee iliyotarajiwa kusanifisha Kiswahili. (alama 5)

MTIHANI 28

1. UFAHAMU

Soma taarifa ifuatayo kasha ujibu maswali yanayofuata

Tumeshuhudia baadhi ya ndugu wa familia moja wakiishi bila maelewano na wakati mwingine kukata kabisa kabisa mawasiliano. Hivi leo kuna familia ambazo haziwezi kuketi pamoja na kumaliza matatizo yao, na badala yake huchukua njia za vita ugomvi na hata pengine mauaji kama suluhisho la migogoro yao. Kawaida maisha sio mstari mnyoofu. Kuna milima, mabonde, kona na hata mashimo. Ndiposa migogoro ni sehemu ya maisha yetu! Mara nyingi **haiepukiki,** isipokuwa kuipitia na kupata suluhisho. Ipo migogoro baina ya ndugu ambayo huleta kutoelewana, kukosesha amani na hata pengine kupoteza kabisa mahusiano. Ni wazi kuwa mahali popote wanapoishi watu au kufanya kazi pamoja,hapakosekani migogoro kwani hata vikombe vinapokuwa kabatini, havikosi kugongana.

Ukweli ni kwamba sote tunazaliwa na tabia tofauti, uwezo tofauti wa kuvumilia na hata kuamua kutenda. Katika mazingira yoyote ya kutoelewana, kiasi kikubwa cha busara, upendo, amani na imani huhitajika ili kuiondoa migogoro hiyo. Isipotafutiwa suluhisho ama utatuzi wake ukatendeka kwa jazba na chuki, migogoro ya ndugu katika familia hukua na kuzaa madhara makubwa.

Kuanzia utotoni au hadi uzimani, kunaweza kuwa na sababu nyingi ambazo huweza kupelekea kuleta tofauti baina ya ndugu. Kwa ujumla, ndugu ni watu unaowaamini, ambao hawatakupa kisogo. Walakini, hii sio wakati wote. Kwa bahati mbaya ukweli umetuonyesha kuwa kuna uhusiano wa kindugu ambao huisha vibaya. Sababu kubwa zikiwa ni mazingira ambayo ndugu wameishi ambayo wakati mwingine kuna upendeleo wa mzazi kwa mtoto au watoto fulani na kuwafanya wengine wahisi wivu, kutopendwa na kutengwa.

Zipo sababu za kiuchumi ambapo ndugu wengine katika familia wanafanikiwa zaidi kuliko wengine na kuwa na maisha bora zaidi kuliko wengine. Hali hii pia inaweza kuleta mfarakano kwa wale ambao hali zao ni tofauti na wengine, hasa iwapo hakukuwa na mazingira ya utangamano katika familia tangu awali.

Ndugu wa familia moja huzaliwa wakiwa na tabia tofauti. Kila mshiriki wa familia ana **haiba** na mtazamo wake tofauti katika masuala mbalimbali. Wengine hukasirika mara kwa mara, wengine ni wakimya sana, wapo walio wakorofi na wengine wanaopenda amani, hivyo jambo hili ni muhimu mno kulielewa mara inapotokea migogoro ili kutamua namna ya kupata suluhisho.

Jambo la kusikitisha zaidi ni kwamba migogoro hii wakati mwingine hupelekea kuvuruga mwelekeo wa maisha ya watoto hasa wakati wa ukuaji,kwani kulingana na tofauti zao, wapo wale wanaoamua kuondoka nyumbani wakiwa bado na umri mdogo na kuhamia mitaani.

Pamoja na migogoro kuwepo katika familia zetu ni vyema wazazi ama walezi waelewe tofauti za kifamilia zinavyoweza kuchangia mfarakano baina ya ndugu wa familia moja. Kwamba mzazi ama mlezi anapompendelea mtoto mmoja na kutokuwa karibu na mwingine, anatengeneza mazingira ya tofauti baina ya watoto wake. Ni vyema kuweka uwiano sawa baina ya watoto na familia ili kuweza kupunguza tofauti zinazoweza kujitokeza.

Maswali

a) Onyesha athari **tatu** za migogoro miongoni mwa ndugu katika familia. (alama3)

b) Eleza mambo **matano** yanayochangia kuwepo kwa watoto wanaorandaranda mitaani kwa kurejelea kifungu. (alama5)

c) Malezi yanachangia migororo baina ya ndugu. Thibitisha kwa kurejelea kifungu. (alama1)

d) Taja na ueleze mbinu **nne** za kimtindo zilizotumika katika kifungu. (alama4)

e) Andika visawe vya maneno yafuatayo kama yalivyotumika katika kifungu. (alama2)

i) haiepukiki -.

ii) haiba –

2. UFUPISHO (ALAMA 15)

Soma kifungu kifuatacho kisha ujibu maswali.

Serikali kupitia Wizara ya Elimu imetoa mwongozo wa karo ambao unastahili kuzingatiwa katika shule za upili kufuatia hatua ya shule mbalimbali kuongeza karo kwa viwango mbalimbali. Hatua hiyo inadhamiriwa kumkinga mzazi dhidi ya kunyanyaswa kifedha na walimu hasa ikizangatiwa kuwa gharama ya maisha imepanda mara dufu.

Hata hivyo, ingekuwa bora ikiwa serikali ingefanya maamuzi kwa ushirikiano na walimu wakuu maana kwa hakika suala la karo linahusu matumizi ya fedha ambayo pia huja na gharama zake. Gharama hii

inatokana na ununuzi wa vitabu vya kiada na vya mazoezi, karatasi za uchapishaji mitihani, kwa kuwa wanafunzi sharti wasome na waandike.

Vilevile, gharama hii inatokana na ununuzi wa kemikali za kutumiwa katika maabara. Aidha kuna gharama ya kuendesha michezo na tamasha za muziki na drama. Wanafunzi wa shule za malazi hula na kulala na kwa sababu hiyo maamuzi ya kifedha lazima yafanywe.

Jambo ambalo linastahili kuangaliwa kwa makini ni viwango vya kupanda kwa gharama ya maisha. Lazima tujiulize gharama hiyo imepanda kwa kiasi gani na wapi? Kwa kweli haiwezekani kununua kilo moja ya mahindi kwa bei hiyo hiyo Kitale, Mombasa na Turkana. Vile vile ni muhimu kujiuliza ikiwa shule husika ni ya mashambani au ya mjini? Kwa hivyo sharti la kifedha ni muhimu katika kuamua karo ya shule na maeneo mbalimbali nchini.

Pili, hebu tuangalie ikiwa shule inayohusika ni ya kiwango cha kaunti ndogo, kaunti au cha kitaifa. Hili ni muhimu kwa kuwa hali ya masomo katika shule hizo hutofautiana. Tofauti kuu hutokana na miundomisingi na programu za masomo zinazoendeshwa.

Kwa mfano, programu za kitahini, kompyuta na zinazohusu ziara huhitaji fedha nyingi. Shule ambayo ina masomo kama vile muziki, sanaa na sayansikimu sharti zitoze karo ya juu kwa kuwa masomo hayo huandamana na gharama ya kununua vyombo na vyakula?

Sasa mbona fedha za ziada? Wanaotetea kupunguzwa kwa karo wanapunguza mchango wa motisha katika ufanifu wa masomo. Ndio, baadhi ya shule hutoza karo ya juu ili kuwamotisha walimu kwa vyakula na kwa zawadi ili kuwastahi wanapopata matokeo mema. Hali hiyo huwafanya kujikakamua kazini na kutoa huduma ya hali ya juu.

Fedha za ziada vile vile, hutumiwa kuwaajiri walimu wa ziada ikizingatiwa kuwa serikali haijawaajiri walimu wa kutosha. Pia katika baadhi ya shule, wanafunzi huandaliwa vyakula spesheli tofauti na mseto wa maharagwe na mahindi almarufu _ 'maram' uliozoeleka katika shule nyingi. Ikumbukwe kuwa lishe bora ni mojawapo ya haki za kimsingi kwa watoto ambayo sharti iheshimiwe.

Kwa marefu na mafupi yake, serikali haipaswi kuweka viwango sawa vya karo kwa kila shule kwa maana hilo huenda likazua mgogoro wa kiutawala katika shule nyingi. Shinikizo za kupunguzwa kwa karo inayotozwa hasa katika shule za upili zinafaa kutetewa kimantiki wala si kihisia.

Mambo huenda yangekuwa tofauti ikiwa serikali ingewajibika kwa upande wake kwa kuwaajiri walimu wa kutosha, kuwaongeza walimu mshahara na kuwatambua kwa zawadi wanapofanya kazi nzuri na kuwapandisha vyeo. Hata hivyo, mgala muue na haki umpe; hatua kali zinapaswa kuchukuliwa dhidi ya walimu wanaowatoza wazazi karo ya juu kupindukia ili kuendeleza maslahi yao ya kibinafsi.

Naamini kuwa hatua ya Waziri wa Elimu kukutana na washikadau katika sekta ya elimu kuhusu karo na uteuzi wa wanafunzi wa kujiunga na shule za upili ni ya busara na inafaa kutoa mwelekeo mzuri kuhusu masuala tata yaliyopo kwa sasa.

Maswali

(a) Kwa maneno 65 – 70, eleza mambo muhimu yanayostahili kuzingatiwa katika kutathmini viwango vya karo katika shule za upili nchini Kenya. (alama 8, 1 ya mtiririko)

(b) Fupisha aya tatu za mwisho.(maneno 40 – 45) (alama 7, 1 ya mtiririko)

3. MATUMIZI YA LUGHA. (ALAMA 40)

a) Andika neno lenye kikwamizo sighuna cha ufizi, irabu ya mbele wastani, nazali ya midomo na irabu ya chini kati. (alama2)

b) Eleza muundo wa silabi katika neno <u>mbilikimo</u>. (alama2)

c) Tambua hali katika sentensi ifuatayo.

Vyungu vya aina hii vyafinyangwa na huyu. (alama1)

d) Tunga sentensi zifuatazo. (alama2)

i) Arifu
ii) Rai.
e) Tunga sentensi moja yenye kiwakilishi cha A-unganifu, kitenzi kishirikishi kipungufu na kijalizo. (alama2)
f) Andika sentensi ifuatayo katika hali ya udogo. (alama2)
Mbuzi wake amekata kamba akaingia shambani na kula mahindi.
g) Andika katika usemi wa taarifa (alama2)
"Wanasiasa hawa wenu wakipigana hivi wataharibu nchi" Rais alisema
h) Changanua sentensi kwa jedwali. (alama4)
Jirani aliyenisaidia juzi ataondoka mwakani.
i) Onyesha yambwa katika sentensi ifuatayo. (alama 3)
Alawi alifumiwa mkeka mzuri na shangaziye kwa miyaa.
j) Eleza tofauti ya kisarufi ya maneno yaliyopigiwa mstari. (alama 2)
i) Duka la mwalimu limechomeka.
ii) Duka la mwalimu limechomeka,
k) Tunga sentensi kuonyesha wakati ujao ,hali ya mazoea. (alama 2)
l) Tumia neno pongezi katika sentensi kama (alama 2)
i) Nomino
ii) Kihishi
m) Eleza matumizi ya „na" katika sentensi ifuatayo. (alama 3)
Ridhaa na Mwangeka walikuwa wameketi karibu na jumba la kifahari walipoitwa na Apondi.
n) Andika sentensi zifuatazo upya kulingana na maagizo.
i) Mwana mwadilifu huwaletea wazaziwe fahari.
(Badilisha neno lilopigiwa mstari kuwa nomino.)
ii) Nyota wengi waliipamba anga usiku huo.
(Tumia nomino ya jamii badala ya maneno yaliyopigiwa mstari.)
iii) Makokha ni mkakamavu.Onyango ni mkakamavu pia.
(Unganisha iwe sentensi moja yenye kihusishi cha kulinganisha.)
iv) 'Kibali, nionyeshe ulipoandika zoezi hilo.' Mwalimu alisema.
(Tumia kiwakilishi nafsi badala ya nomino pekee.)
o) KSwa kutunga sentensi, onyesha ngeli mbili za neno **'upwa'** (alama 2)
p) Andika maana mbili zinazojitokeza katika sentensi hii. (alama 2)
Selume alimsimulia Ridhaa kisa chake.
(q) Tunga sentensi **moja** kubainisha maana **mbili** za neno : (alama 2)
kina
(r) Rubani ni kwa ndege,………………..ni kwa meli na ……………..ni kwa matwana. (alama 2)

4. ISIMU JAMII (ALAMA 10)

Wewe ni mtaalamu wa maswala ya usalama. Umepewa fursa kuhutubia warsha inayojumuisha maafisa wa usalama kutoka katika vikosi mbalimbali kuhusu jukumu lao katika kudumisha usalama,amani na maridhiano nchini.

a) (a) Taja sajili ambayo utatumia kisha ueleze sababu ya jibu lako. (alama2)
b) (b) Andika huku ukifafanua vipengele vinane vya kimtindo utakavyotumia kufanikisha mazungumzo yako. (alama 8)

MTIHANI 29

1.UFAHAMU (Alama 15)

Soma kifungu kisha ujibu maswali.

Vijana ni tegemeo kubwa kwa kila taifa na bila shaka wao ni viongozi wa kesho kama ilivyo msemo wa kawaida.

Isitoshe, takwimu za idadi ya watu hapa nchini Kenya zinoanyesha kuwa idadi ya vijana inachukua asilimia sitini hivi, hii ikiwa ni sehemu kubwa ya wapiga kura ambao uamuzi wao hutupatia viongozi, wanasiasa wema na wabaya.

Ndiposa kila taifa lenye maono ya kuwa na maendeleo, lazima liweze kutambua umuhimu wa vijana ambao ni asasi muhimu ya maisha na uongozi wa kesho.

Serikali imejaribu kuanzisha miradi mbalimbali humu chini kwa minajiri ya kuwainua vijana.

Tumeona kazi kwa vijana na kulifurahia wazo zuri la serikali kuona kwamba vijana wanapata kazi na pato japo kidogo. Lakini mbona ufisadi na ufujaji wa pesa kama hizi umekuwa kama sumu ya kuharibu kilicho kizuri? Tungependa kuona vijana wakishirikishwa katika utendakazi badala ya kukaa vivi hivi mitaani pasi na kufanya lolote, si mapenzi ya wakenya kuwaona vijana wakiogelea kwenye dimbwi la vileo na madawa ya kulevya.

Taifa letu linawahitaji vijana, siyo tu kwa kutumiwa kuwapigia debe vigogo wa kisiasa lakini tunawahitaji kama mihimili muhimu ya uongozi wa kesho.

Simba akikosa nyama, tumesikia kuwa yeye hula nyasi na mtoto akikosa la mama hata la mbwa huamwa.

Ukosefu wa kazi na hasa kwa vijana umekuwa kama limbukizi la makaa kwenye tanuri ya matatizo kwa vijana na kwa kukosa matumaini, wengi wa vijana wamejitosa kwenye ulevi wa kila aina ya vileo bora tu mtu ajihisi kuwa yupo mbingu ya tatu kama si ya nne.

Hali ya maisha ya vijana imekuwa si hali tena na hasa vijana wanaume. Kwa wale waliooa wamebaki tu kuwa picha kwenye ndoa zao, ulevi umetamalaki maisha yao hivi kwamba hata kupata watoto ni kama tu kuupanda mchongoma.

Kaunti mbalimbali za Kenya zinalia, mabibi wakiwalilia waume wao.

Kila siku imekuwa ni siku ya maandamano, wakiandamana kwa sababu ya pombe haramu ambazo zimewaoa waume zao na kuwafanya watumwa na si watumiwa tu lakini watumwa hanithi ambao hawawezi kupata watoto katika hali zao.

Inafedhehesha kuona hata nyumba nyingi zinaongozwa na kutunzwa na mabibi.

Hivyo basi, kilichobaki ni wakenya wote kwa jumla kuiendeleza na kuiunga mkono sheria ya Mututho, ili tuwaokoe viongozi wa kesho. Asiyesika la mkuu mwishowe…

<u>Maswali</u>

(a) Eleza matatizo yanayokumba juhudi za kuwainua vijana. (alama 3)

(b) Kulingana na mwandishi, kwa nini ni muhimu kuwashughulikia vijana? (alama 2)

(c) Mwandishi anamaanisha nini kwa kusema, "limbikizi la makaa kwenye tanuri ya matatizo…?" (alama 2)

(d) Kwa vijana ambao ni waraibu wa ulevi, "Kupata watoto ni kama tu kuupanda mchongoma". Eleza. (alama 2)

(e) Pendekeza njia za kusuluhisha tatizo la ulevi kwa vijana. (alama 3)

(f) Eleza maana ya msamiati ufutao kama ulivyotumiwa kifunguni: (alama 3)

(i) Mihimili ……………………………………………………………………………..

(ii) Asasi ………………………………………………………………………………

(iii) Pigia debe…………………………………………………………………………

2 .UFUPISHO (ALAMA 15)

Soma Makala haya kisha ujibu maswali.

<u>Umuhimu wa vyombo vya habari</u>

Vyombo vya habari hutumika kupasha watu habari kutoka upande mmoja hadi mwingine. Vyombo hivi vina manufaa kwetu. Vyombo hivyo ni kama vile runinga, redio, magazeti, tarakilishi na vinginevyo. Umuhimu mmoja wa vyombo hivi ni kueleimisha. Watu huelimishwa kuhusu jinsi ugomvi unaweza

kuepukika katika familia. Pili huelimishwa juu ya magonjwa tofauti kama vile ukimwi, kipindupindu na mengine na jinsi ya kujikinga au kupata matibabu.

Mbali na hayo, vyombo hivi hutumika kuarifu. Watu huarifiwa kuhusu serikali yao, hususan jinsi mambo yanavyoendeshwa, uhusiano kati ya wajumbe serikalini na hapo kuwaacha watu na maarifa ya kufanya uamuzi bora utakaowanufaisha. Vyombo hivi pia huarifu kuhusu matukio kama ajali za barabarani, majumba kuchomeka na hata mashambulizi ya kigaidi pamoja na matukio mengine. Hii ni muhimu kwani watu huwa na habari kuhusu yanayoendelea.

Vyombo hivi, kwa upande mwingine, huchangia kwa kiwango kikubwa umoja wa wananchi. Watu waishio sehemu mbalimbali wanaweza kufahamu vile wenzao katika sehemu nyingine waishivyo kutokana na lelemama, michezo ya kuigiza na kadhalika kutoka sehemu moja hadi nyingine. Chambilecho wahenga umoja ni nguvu na utengano ni udhaifu.

Fauka ya hayo, vyombo hivi ni muhimu kwani kupitia kwavyo watu wengi wameweza kupata gange. Watu hawa ni kama vile waandishi wa habari, wahandisi wa mitambo, watangazaji na kadhalika. Wao huweza kujimudu, kumudu familia zao na hata kukuza uchumi.

Vyombo vya habari ni muhimu kwa kuwa ni vyombo vya kutumbuiza vilevile. Kutokana na kutumbuizwa, waliotoka kufanya kazi za sulubu hata kazi nyingine zozote huweza kupumzika vyema kwa kuburudishwa na hivyo kuwa wachangamfu tena. Mbali na kupumzisha wanaoandaa burudani kama vile muziki na maigizo kupitia kwa vyombo hivi vya habari hasa vijana huweza kupata hela za kujikimu na hivyo basi kujiepusha na visa vya uhalifu, mihadarati na hata uasherati.

Mwisho, vyombo vya habari hutumiwa na wanasiasa wakati wa uchaguzi ili kueneza manifesto zao na za vyama vyao. Kupitia kwa vyombo hivi, wananchi kote nchini wanaweza kujua wanasiasa ambao wananuia kuleta maendeleo na hivyo kufanya maamuzi yao wakati wa uchaguzi. Aidha, kupitia kwa vyombo hivi tume ya uchaguzi inaweza kuwaeleza wananchi kuhusu mambo ambayo wanafaa kujiepusha nayo, kwa mfano kupokea hongo ili kutovunja sheria za uchaguzi.

Kwa jumla vyombo vya habari ni muhimu katika maisha ya jamii. Vyombo hivi vinafaa kutumiwa ipasavyo ili navyo viwatumikie wananchi kwa njia mwafaka. Vyombo hivi vikitumiwa visivyo vinaweza kuleta hasara kubwa na hata maangamizi.

MASWALI

a) Kulingana na Makala vyombo vya habari vina wajibu gani katika jamii? (maneno 60) (Alama 8, moja mtiririko.)
b) Mbali na umuhimu wa vyombo vya habari vyombo hivi vinaweza kuletea jamii hasara kwa njia nyingi. Eleza (Maneno 50) (Alama 7, moja mtiririko.)

3. **MATUMIZI YA LUGHA (ALAMA 40)**

a) (i) Eleza maana ya sauti mwambatano . alama 2

(ii) Taja maneno mawili ambayo yana sauti mwambatano za midomoni . alama 1

b) Taja maneno mawili yenye muundo ufuatao wa silabi. Alama 2

Konsonanti, konsonanti, kiyeyusho, vokali

ch) Fafanua majukumu matatu ya kiambiishi **ku** kwa kutoa mifano mwafaka. (Alama 3)

d) Tunga sentensi moja ukitumia kitenzi kishirikishi kikamilifu. (Alama 1)

e) Taja kisawe cha chagizo. (Alama 1)

f) Andika sentensi ifuatayo upya kwa kukigeuza kitenzi ulichopewa kuwa katika kauli iliyoko kwenye mabano.

Naibu waziri mkuu <u>alimkashifu</u> mwanasiasa aliyewachochea raia. (kutendwa) . (Alama 2)

g) Unganisha sentensi zifuatazo kwa kuyafuatata maelekezo uliyopewa. (Alama 4)

(i) Timu ile imeshinda. Haikucheza vizuri.(tumia:ijapokuwa…abadan)

(ii) Mgeni rasmi atafika saa tano asubuhi. Watu wote watatakiwa wasimame. (maliza na…fika). (Alama 2)

h) Chanaganua sentenzi ifuatayo kwa mtindo wa kistari. (Alama 4)

Wanasayansi hao wamejaribu kugundua chanzo cha ugonjwa huo.

i) Tambua yambwa katika sentensi ifuatayo. (Alama 3)

Khamis amemwandikia rafiki yake hadithi fupi kwa wino.

j) ***Ainisha vihusishi katika sentensi ifuatayo:*** (Alama 2)

Rais atasafiri kutoka Kenya hadi Uganda.

l) Andika kwa wingi:

Msonobari huu ukipaliliwa vizuri utamfaidi seremala. (Alama 2)

m) **Bainisha** vipashio vya kisarufi katika neno (Alama 3)

Atamnywea

n) Tunga sentensi yenye **kikundi tenzi** chenye muundo ufuatao. (Alama 2)

Kitenzi kisaidizi, kitenzi kikuu, nomino

o) ***Akifisha:***

uui ni nani huyo aliyempiga mwanangu mama aliuliza kwa hasira. (Alama 3)

p) Bichi ni kwa bivu…………………..ni kwa zika …………….. ni kwa fukia. (Alama 1)

q) Tumia vitate **uga** na **unga** katika sentensi moja kudhihirisha maana yake halisi. (Alama 1)

……

r) Andika katika usemi wa taarifa. (Alama 3)

“ Mkiendelea na tabia hiyo yenu, huenda msifanye vizuri katika mtihani.” Mwalimu aliwaonya watahiniwa.

4. **ISIMU JAMII (Alama 10)**

a) Eleza majukumu matano yanayotekelezwa na lugha ya taifa nchini (alama 5)

……………………………………………………………………………………………………

(b) Eleza njia tano za kuondoa baadhi ya matatizo yanayokumba lugha ya Kiswahili kwa sasa nchini Kenya. (alama 5)

MTIHANI 30

1. **UFAHAMU** (Alama 15)

Soma kifungu hiki kisha ujibu maswali.

Kijiji cha Mulukoba kilikuwa na utulivu wa aina yake. Okolo alikuwa miongoni mwa wazaliwa wa eneo hilo. Katika miaka ya tisini alikuwa ameanza safari yake ya masomo katika Shule ya Msingi ya Magombe.Enzi hizo mshawasha na imani za watu zilihusu tu maswala ya elimu.

Okolo alifurahishwa na utangamano wa kijiji chao. Watu walishirikiana kazini, sherehe za arusi, matanga aghalabu shughuli ya mtu iligusa mwenzake. Anakumbuka vizuri ngoma zilizopigwa katika sherehe mbalimbali wanakikundi cha 'Alaki' wakiongoza ilikuwa burudani ya aina yake. Na je, baragumu lililopulizwa na Achwari kuwaita watu kununua nyama na kujuza watu kuwa fulani ameaga? Kwa kweli Mulukoba kilikuwa kijiji chenye ufanisi.

Kando na hayo, vyakula walivyokuwa navyo hasa samaki waliovuliwa mto Akanyo hususan kambare, walikuwa na ladha ya kupendeza. Okolo alifurahia sana samaki wa kukaushwa 'kerewa' namna wanakijiji walivyoita. Huyu alikuwa chaguo lake, mamake alipopika siku hiyo basi ukamilifu ulijaa moyoni mwake. Okolo alitumai kuwa atakapooa, basi mkewe ni sharti afahamu kuwa 'kerewa' ndicho chakula chake. Mto huu pia ulikuwa kitovu cha michezo ya kitoto, ulikuwa na vivukio vitatu, kwa Alaki, kwa Nikola na Bobobo. Kidimbwi kizuri cha kupiga binzi kilikuwa kivukio cha Nikola. Vivukio hivi viliitwa majina haya kutokana na mwenye ardhi palipo kivukio hicho. Mazingira ya pale pia yalimpendeza. Hili humfanya akumbuke hadithi aliyosoma chuo kikuu ya E. Kezilahabi kuhusu Mayai Waziri wa Maradhi wakiogelea mtoni. Enzi hizo za miaka ya tisini mwanzo mtu hakujisumbua na lazima lazima za sabuni. Mradi umeona maji, kulikuwa na mawe ya kusugua mguu pale mtoni, wengine wangetumia mchanga nayo sabuni ilikuwa harita au matawi ya mti walioita 'sabuni ya wazee'. Yaani wakati huo binadamu alitumia mali asili kwenye shughuli zake za kila siku.Leo hii anapojitia marashi na hata mkewe kumkumbusha aina za sabuni nzuri, hucheka pasi yeyote kutambua kiini cha kicheko hicho.

Je, ukarimu nao wa wanakijiji. Enzi hizo watu walisaidiana. Anakumbuka babake akiwaalika wanakijiji katika sherehe tu za burudani. Atoka mchezo tiriri akiongoza burudani huku wengine wakila na kunywa. Bangaradesi mmoja wa wanakijiji angecheza wimbo wa Atoka kwa miondiko yote. Huo ndio ukamilifu uliokuwepo. Anakumbuka wagema wawili waliofahamika sana , Akong'o na Majimaji. Majimaji alikuwa rafiki wa dhati wa babake, kila mara babake angetaka kuonja kinywaji, Okolo angeshika njia hadi kwake. Pombe aliyoenzi sana babake ni 'chang'aa. Akongo alikuwa mmoja wa wagema wapenzi wa babake, alipotumwa kununua pombe, kila mara Akongo angempa kiasi kwenye gilasi kama mbinu ya kumkumbusha ukamilifu wa mwanamume Mulukoba kwani waliokosa kunywa pombe walionekana wanyonge katika jamii. Ukweli ni kuwa Okolo alionja pombe zote, hata zingine kubugia, lililompiga mshipa kila mara ni habari ingewafikia walimu wake, hilo tu lingempa kwaheri ya masomo.

Katika shughuli hizi zote, Okolo alishauriwa na mamake kutilia maanani masomo. Ni kutokana na hali hii ukaamua kupea masomoni kwa matumaini ya kuwa kuajiriwa na vilevile kufaa kijiji chake.

Ni miaka kumi na mitano baada ya Okolo kutimiza ndoto yake. Leo hii ni mkurugenzi wa matibabu katika mojawapo wa hospitali nchini. Hatua zake za mwanzo alizofanya ni kuenda kuwafaa wenzake na wanyonge kijijini, hususan wale waliosoma nao ambao hawakufaulu kielimu. Amefadhili wanafunzi wengi mayatima hadi shule ya upili. Ndoto yake ya kufaa kijiji chake, ule ustaarabu na ujamaa ndiyo- azma yake. Gari alilonunua angalabu humsaidia yeyote mwenye safari ya dharura au hata mgonjwa. Kwa kuwa anafanya kazi mjini, yeye hupenda kuwaletea wanawake kanga. Kwa kweli miaka mitano tu jina lake lilienea na kutawala Mulukoba na kuvuka mipaka zaidi. Japo babake ameaga, amewahi kuita kikundi cha wacheza ngoma cha 'Alaki' katika hafia ya kumkumbuka babake.

Kwa kweli, malezi aliyopata kwa misingi ya ujamaa ni tiyara inayompeperusha. Kila mara atokapo mjini, yeye husalimia angalabu kila jirani yake. Mapeni yakiwa mfukoni hakosi kumuani mwenye taabu. Lakini kwa sasa, Okolo ameanza kusadiki kisa alichosoma kwenye riwaya ya Said Ahmed ya utengano kuwa hakuwa kijichobadilika ila mabadiliko yenyewe. Okolo amejipata tu ni yeye anayegonga mlango ya watu kuwajulia hali. Hata majirani waliofana kama yeye hawajali. Kutia msumari kwenye kidonda ni kuwa ukarimu wake umekuwa mada ya minong'ono kijijini.

Alipotangaza kuwania udiwani hakujua kuwa ilikuwa ni mbinu ya kuchunguza ufanisi wake. Juzi amepata habari kuwa kuna baadhi ya wanaodai kuwa yeye ni mwizi wa mali ya umma, wengine wanadai ana mazingaumbwe. Ajabu ni kuwa kuna wanaodai kuwa aila yake haijawahi kuwa na kiongozi hata mzee wa kijiji, hivyo basi hana nafasi pale. Kinachomkata maini zaidi ni kuna vidudu watu wanaopiga simu mjini kuchunguza kitovu cha hela zake. Lililomfikisha hatua ya leo ni kuwa amesikia kuwa kuna wale wanaomkejeli mamake kuwa muuza mboga tu atawezaje kuzaa kiongozi. Lo! Dunia ni hadaa, amesalimu amri!

Maswali

(a) Onyesha namna usasa na ukale umejitokeza kwenye kifungu hiki. (alama 2)
(b) Fafanua namna swala la kinyume limeendelezwa na mwandishi. (alama 5)
(c) Thibitisha kuwa jamii hii ina ustaarabu. (alama 2)
(d) Tambua matatizo manne katika jamii hii. (alama 4
e) Eleza msamiati ufuatao kama uliyotumika katika kifungu. (al 2)

I) kwaheri ya masomo. ……………………………………..
II) amesalimu amri……………………………………………….

2. **MUHTASARI**: (alama 15)

Soma kifungu kifuatacho kisha ujibu maswali.

Katika kipindi cha miaka iliyopita, kumekuwa na mfumko wa bei ya bidhaa muhimu hivi kwamba idadi kubwa ya raia wanalala njaa. Uchunguzi uliofanywa na mashirika ya kijamii kuhusu bei ya bidhaa hizo umeonyesha kuwa familia za kawaida zinatumia nusu ya mapato yao kununua chakula. Bila shaka yoyote, hili ni janga linaloendelea kutokota. Tunafahamu kuwa kupanda kwa bei ya petroli kimataifa kumechangia kuongezeka kwa bei hiyo ya vyakula, kwa namna moja au nyingine.

Mbali na vyakula, gharama ya kupanga nyumba, maji, stima na mafuta imepanda kwa muda wa miezi mitatu iliyopita kati ya Desemba na Januari 2017. Kwa mujibu wa Benki ya duniailiyozinduliwa hivi majuzi, kupanda kwa bei ya vyakula kumesukuma familia nyingi katika lindi la umaskini.

Ingawa serikali haina uwezo wa kudhibiti baadhi ya sababu zinazochochea kuongezeka kwa bei ya chakula nchini, haipaswi kutulia tuli ikisubiri suluhisho litokee kisadfa. Inasikitisha kwamba viongozi wetu wanatumia muda mwingi kuchapa siasa huku raia wa kawaida wakiendelea kuumia. Iweje basi katika vikao vyao vya hadhara wanasiasa wanatumia muda mwingi kuzungumzia maswala ya kugawanya wananchi na kufichua njama za kuwaangamiza wapinzani wao badala ya kueleza namna watakavyokabiliana na janga lililopo la njaa. Ni lini watafahamu kwamba hauwezi kumtawala mtu mwenye njaa?

Kwa muda mrefu, baa la njaa limekuwa likihusishwa na maeneo ya kaskazini mwa nchi yetu; lakini kama uchunguzi ulivyoonyesha, familia nyingi nchini zinaumia na wengi hawawezi kumudu bei ya bidhaa muhimu kama sukari, unga, mafuta ya kupikia na kadhalika.

Wakati umewadia kwa serikali kuchukua hatua madhubuti kwa kuwa kama ilivyo ni vigumu kumtawala mtu aliye na tumbo tupu na ambaye hajijui wala hajitambui kuhusu atakapopata lishe.

(a) Ukizingatia taarifa uliyosoma, fafanua athari za mfumko wa bei kwa wananchi.
(maneno 35 - 40) (Alama 6 1 mtiririko) (alama 6)

(b) Eleza mambo muhimu anayoyazungumzia mwandishi katika aya za mwisho nne.
(maneno 60-65) (Alama 8, 1 mtiririko) (alama 9)

3. SARUFI

A. Andika neno lenye kikwamizo sighuna cha ufizi, irabu ya mbele wastani, nazali ya midomo na irabu ya chini kati. (al. 2)

B. Bainisha uamilifu wa viambishi katika neno lifuatalo (al 2)
Viliwavyo

C. Eleza muundo wa silabi katika neno <u>mbilikimo</u>. (al 2)

D. Tunga sentensi moja yenye kiwakilishi cha A-unganifu, kitenzi kishirikishi kipungufu na kijalizo. (al 2)

E. Kanusha sentensi ifuatayo katika wingi (al 2)
Mwanafunzi huyo akisoma kwa bidii atapita

F. Ainisha vihusishi katika sentensi zifuatazo (al 2)
a) Tunu ni mrembo kama mama yake
b) Watawasili kufikia juma lijalo

G. Tambua virai katika sentensi (al 2)
Wenye bidii kazini wamesifiwa sana bungeni.

H. Tunga sentensi sahihi ukitumia kiunganishi cha kulinganisha (al 2)

I. Andika katika usemi wa taarifa (al 2)
"Wanasiasa hawa wenu wakipigana hivi wataharibu nchi" Rais alisema

J. Changanua sentensi kwa jedwali (al 4)
Jirani aliyenisaidia juzi ataondoka mwaka ujao.

K. Onyesha yambwa katika sentensi ifuatayo (al 3)
Alawi alifumiwa mkeka mzuri na shangaziye kwa miyaa

L. Tambua aina za vishazi katika sentensi (al 2)
Lazima nile lishe bora ili niwe mwenye afya

M. Ainisha sentensi ifuatayo ukitumia vigezo viwili vikuu. (al 2)
Wanafunzi walikuwa wakiamka mapema

N. Bainisha maana mbili za sentensi ifuatayo (al 2)
Mapunda alisema kuwa mkewe amesafiri

O. Andika sentensi ifuatayo katika wingi (al 1)
Onyesha kivumishi katika sentensi ifuatayo

P. Geuza sentensi zifuatazo katika nyakati na hali katika mabano (al 2)
i) Wanafunzi wanafanya mtihani (ujao hali timilifu)
ii) Mtoto amekunywa maziwa (uliopita hali ya kuendelea)

Q. Huku ukitoa mifano mwafaka onyesha miundo miwili ya ngeli ya U-ZI (al 2)

R. Tunga sentensi sahihi yenye kitenzi halisi (al 1)

S. Andika sentensi upya kulingana na maagizo (al 2)
<u>(i)</u> <u>Miti</u> ilikatwa <u>Nairobi</u> (tumia viwakilishi vya maneno yaliyopigiwa msitari.
<u>(ii)</u> Mtoto amekula wali (geuza katika kauli ya kutendwa)

T. Onyesha matumizi ya KI katika sentensi hizi (al 2)
(i) Hakijapikiwa
(ii) Alinunua kimeza hafifu

4. ISIMUJAMII

MTU 1: Una shida gani?
MTU 2: Kichwa chaniwanga, tumbo lanisokota na ninahisi uchovu mwingi. Nisaidie tafadhali.
MTU 1: Pole, afya yako itakuwa shwari. Hizi tembe hapa zitakusaidia kupunguza maumivu. Unapaswa kuzitumia mara tatu kwa siku…

(a) (i) Tambua sajili hii (alama 2)
(ii) Kwa kutolea mfano, andika sifa tatu ambazo zingetumika katika sajili hii(alama 3)

(b) Umepewa jukumu la kuendesha shughuli ya mazishi kijijini mwako. Fafanua sifa tano za lugha utakayotumia wewe na waombolezaji wengine. (alama 5)

MTIHANI 31

1. **UFAHAMU (ALAMA 15)**

Soma taarifa ifuatayo kisha ujibu maswali yanayofuata.

Ilikuwa jumamosi. Nilifika nyumbani kwangu saa moja jioni. Tangu nistaafu miaka miwili awali sikupenda kuchelewa kusikiliza taarifa ya habari.

Mwezi mmoja ukawa umepita tangu nipewe **kiinuamgongo**. Mwezi mmoja mzima nilikuwa katika shughuli za kulipa deni hapa na kulipa karo huku. Kuwekeza kwenye mradi ule na kununua hili. Sasa shilingi laki mbili tu zilikuwa zimesalia katika benki.

Watu wengi walinishawishi nijaribu kilimo cha mahindi. Bei ilikuwa imeanza kuimarika. Katika taarifa ya habari jioni hiyo, waziri wa kilimo alitangaza bei mpya. Shilingi 1,500 kwa kila gunia la kilo tisini. Nami nilikuwa naanza kuumakinikia mradi huu.

Baada ya taarifa, nilikoga, nikala na nikaenda kulala. Kwa sababu ya uchovu, usingizi ulinichukua mara moja. Usingizini niliota. Katika ndoto niliutekeleza mradi wangu. Msimu huo wa kulima nilitenga ekari kumi za shamba langu. Wataalamu walinishauri kuwa wakati mzuri wa kulima ni wakati wa kiangazi. Mwezi wa Januari ulipoanza tu nilitafuta trekta na kulima. Malipo yalikuwa shilingi 1,200 kila ekari. Katikati ya mwezi wa Machi, nilitafuta trekta la kutifua shamba tena kwa gharama ya shilingi 15,000 ekari zote kumi. Kufuatia ushauri wa **manyakanga wa kilimo**, nililipa shilingi elfu kumi na tatu kupiga shamba lote haro.

Mwishoni mwa mwezi huo, nilienda mjini kutafuta pembejo. Kwanza, nililipa shilingi 20,500 kwa magunia 15 ya mbolea. Kisha nilinunua magunia manne ya mbegu ya mahindi yenye uzani wa kilo 25 kwa shilingi 3,300 kila gunia. Mwezi wa Aprili ulipotimia tu, niliamua kupanda. Ili nipate mazo bora, nilipanda kwa tandazi. Gharama ilikuwa shilingi 1,000 kila ekari. Mvua ilinyesha vizuri na baada ya siku saba, mahindi yalianza kuota. Ilifurahisha kuhesabu mistari ya kijani iliyonyooka. Hali hii iliwezekana tu baada ya kuajiri vijana wa kuwafukuza korongo na vidiri ili wasifukue mbegu mchangani.

Baada ya mwezi mmoja, hatua ya kupalilia ilifika. Nilitafuta vibarua na kupalilia. Malipo yalikuwa shilingi 700 kila ekari. Kumbe kupalilia kulichochea mtifuko wa mahindi. Punde yakawa yananifikia magotini. Hii ikawa ishara kuwa yanahitaji kumwagiwa mbolea ya kunawirisha iitwayo ‘amonia’. Gharama yake ikawa shilingi 1,300 kila gunia. Hivyo nikalipa shilingi 19,500 kwa magunia kumi na matano.

Mahindi yalibadilika kimiujiza. Ghafla tu yalirefuka na kunenepa mashina. Yalibadilika rangi yakapiga weusi. Shamba liligeuka likawa kama msitu wa rangi ya kijani iliyokolea. Wapitanjia waliajabia mimea na juhudi zangu. Shamba langu sasa likawa kielelezo. Maafisa wa kilimo wakawa kila siku wanaleta wakulima wengine kujifunza siri ya ufanisi wangu. Hapo nikaanza kuhesabu mavuno nitakayopata na kukadiria faida. Nilipuuza kabisa ushauri wa wahenga kuwa ‘Usikate majani, mnyama hajauawa.’

Bila taarifa wala tahadhari, mvua ilitoweka. Hayakupita majuma mawili mahindi yakaanza kubadilika. Juma moja baadaye mahindi yalinyauka. Badala ya mahindi, shamba likageuka la vitunguu vilivyochomwa na jua. Makisio yangu ya faida yaliyeyuka jinsi ufanyavyo moshi. Lakini ‘Muumba ndiye Muumbua.’ Siku moja mawingu yalitanda na mvua ikanyesha. Muda si muda mahindi yalianza kunawiri. Kumbe tuko lililonivunja moyo lilikuwa laja. Siku moja mvua kubwa ilinyesha. Asubuhi nilipotoka nje nilipigwa na butwaa. Barafu ilitapakaa pote. Shamba lilikuwa limetapakaa barafu huku majani ya mahindi yamechanika kama nyuzi. Niliugua. Baada ya wiki moja, nilipata nafuu. Nilipotazama upande wa shamba niliona dalili za majani mapya ya mahindi yakianza kuchomoza. Maumbile ni kitu cha ajabu kweli.

Muda si mrefu mahindi yalirudia hali yake tena, kisha yakakomaa. Harakati za kutafuta watu wa kuyakata na kuyakusanya zilianza. Gharama ya shughuli hii ikawa shilingi 5,000. Kuvuns, kusafirisha kutoka shamba na kukoboa kwa mashine magunia 200 yakachukua shilingi 20,500. Kufikia hapo nilikuwa nimetumia takribani shilingi 192,700. Gharama nyingine zilikuwa za usafiri, gharama ya dharura na usimamizi, usumbufu wangu binafsi, gharama ya magunia na kadhalika. Mahindi yalipokuwa tayari kwenye magunia nilifunga safari kwenda mjini kutafuta soko. Niliposhuka tu niliona gazeti. Habari motomoto siku hiyo ilikuwa. ‘MAHINDI GUNIA 900/=.’ Niligutuka usingizini.

<u>Maswali</u>

(a) Andika kichwa mwafaka kwa kifungu hiki cha habari. (alama 1)

(b) Msimulizi alikuwa na kiasi gani cha pesa katika benki baada ya mradi kukamilika? (alama 2)

(c) Taja matatizo matatu yaliyotishia mradi wa msimulizi wa kukuza mahindi(alama 3)

(d) Eleza maana za methali zifuatazo kwa mujibu wa taarifa
   (i) Usikate majani, mnyama hajauawa (alama 1)
   (ii) Muumba ndiye muumbua (alama 1)
(e) Eleza mambo mawili yaliyosababisha msimulizi asipate faida alivyotarajia. (alama 4)
(f) Kwa nini msimulizi alisema maumbile ni kitu cha ajabu? (alama 1)
(g) Eleza maana za;
   i. Kinuamgongo (alama 1)
   ii. Manyakanga wa kilimo (alama 1)

2. <u>UFUPISHO(ALAMA 15)</u>

Soma makala yafuatayo kisha ufupishe kwa mujibu wa maswali uliyopewa.

Idadi kubwa ya wanafunzi huingiwa na wasiwasi wakaribiapo kufanya mtihani kwa sababu mbalimbali, kubwa likiwa ni hofu kwa jinsi ambavyo watafanya katika mtihani huo. Asilani mambo hayafai kuwa hivyo. Wataalamu wa masuala ya saikolojia na wale wa elimu wanashauri kuwa mtahiniwa anafaaa kupata muda mwingi wa mapumziko wakati anapokaribia kufanya mtihani ili aweze kuituliza akili asije akapatwa na mzongo wa akili.

Moja katika mashauri ni kuwa mtahiniwa anafaa kupata usingizi wa kutosha wakati akijiandaa na pia wakati akifanya mtihani. Hii ni kwa sababu mtihani wa mwisho si tofauti na mitihani mingine ambayo mtahiniwa amekuwa akifanya, pamoja na kuwa ni maswali ya jumla tu kutoka viwango vyote vya masomo. Hivyo basi, mtihani unapokaribia, mtahiniwa anafaa kudurusu na kufanya majaribio mbalimbali ya mtihani pamoja na kujikumbusha yale aliyofunzwa na mwalimu wake. Wale asimdunishe au kumdharau mwalimu hata kama stadi zake za kufundisha kazikumsisimua – alikupa kito cha thamani kitakachokufaa kama silaha wakati wa mtihani.

Mtihani unapokaribia, mtahiniwa anafaa kuwa amekwisha kutambua udhaifu wake na kutia bidii kuudhibiti kupitia udurusu, mijadala na mashauriano. Kumbuka kuwa bidii haiui ila hulipa. Hivyo basi, kila unaposhirikisha bidii na ujasiri wa wako na kuimarisha uelewe wako wa somo, na hatimaye ukaboresha matokeo katika somo hilo. Vilevile, kujadili au kufafanua mada unayoielewa vyema kwa m wenzio aiyeielewa kutakuwezesha kuielewa hata Zaidi na hivyo kuimarisha uwezo wako wa kuzoa alama nyingi katika mtihani endapo swali litatoka katika mada hiyo.

Pamoja na hayo, mtahiniwa anafaa kujihadhari na majuto ya kufanya kile ambacho hakupaswa kufanya. Anaweza kuhakikisha hili kwa kuyapitia maswali kwa makini Zaidi, na kuyatafakaria, kuyapangia na kuaandikia majibu sawasawa kasha kuyasoma tena majibu yake ili kuwa na uhakika kwamba hajapotoka. Ikiwezekana (kwa sababu ya tofauti za kimapato na uwezo wa wazazi au walezi) mtahhiniwa anafaa kula visuri kabla kuenda kufanya mtihani. Vilevile, anapaswa kufika katika chumba cha mtihani kwa wakati unaofaa – mapema kabla ya muda wa kuanza kwa mtihani – na ahakikishe amebeba kila kifaa atakachokihitaji katika mtihani huo.

Ikiwa utashindwa kujibu swali Fulani, usipotezee muda mwingi. Baadala yake, enelea na swali linalofuatia kasha ulirejelee swali lile lililokutatiza baadaye ukishamaliza maswali yale mengine. Usipoteze muda kutafuta jibu ambalo huna kwa wakati huo. Juu ya yote, usidhubutu kuifanya hila katika mtihani kwa kuwa kitendo kama hicho kitasababisha matokeo yako kufutiliwa mbali, nayo bidii yako ya miaka mine itakuwa imeishia gizani, ukasalia kujuta.

Maswali.

a) Tumia maneno 60 kueleza ujumbe ulio katika aya mbili za mwanzo. (alama 6)
b) Mwandishi anatoa ushauri gani kwa mtahiniwa katika aya ya tatu hadi ya mwisho? Eleza kwa maneno 100 (alama 9)

3. <u>SARUFI NA MATUMIZI YA LUGHA</u> <u>(ALAMA 40)</u>

(a) Taja vipasuo viwili vya kaakaa laini. (alama 2)
(b) Andika sentensi ifuatayo katika umoja.
   Maseremala walilainisha mbao hizo wakatutengenezea meza. (alama 1)
(c) Weka shadda katika neno lifuatalo ili itoe maana mbili tofauti. (alama 2)
   walakini
(d) Tumia neno **'vile'** katika sentensi kama; (alama 2)
   i. Kiwakilishi
   ii. Kielezi
(e) Tambulisha vipashio vinne vya sarufi ya Kiswahili. (alama 2)
(f) Tunga sentensi yenye muundo ufuatao. (alama 2)

Nomino,kishazi kitegemezi,kitenzi,nomino,kivumishi

(g) Tumia kivumishi cha pekee katika sentensi kuonyesha umilikaji. (alama 1)

(h) Andika neno lenye muundo ufuatao wa silabi. (alama 2)

KIKKKI____KKKIKI____________

(i) Weka maneno haya katika ngeli zake. (alama 2)

i. Miwani
ii. Wema

(j) Ainisha mofimu katika neno lifuatalo. (alama 3)

Hakuwakaribisha

(k) Andika kinyume cha sentensi ifuatayo kwa kuzingatia maneno yaliyopigiwa mstari

Punde tu **alipouliza** swali hilo Halima **aliingia** darasani

Bainisha kishazi huru na kishazi tegemezi katika senensi ifuatayo. (alama 2)

Utakapomkabidhi barua hii, nipashe habari

(l) Tambua aina za shamirisho katika sentensi ifuatayo. (alama 3)

Juma alimlimia nyanyake mzee shamba hilo kwa trekta.

(m) Yakinisha sentensi ifuatayo katika hali ya mazoea. (alama 2)

Hakuwasaidia wala hakuwakaribisha kwake.

(n) Tambua kirai kihusishi katika sentensi ifuatayo. (alama 1)

Jino la Tamma linauma mara kwa mara.

(o) Geuza sentensi ifuatayo katika hali ya udogo (alama 2)

Mbuzi huyo wake ana ngozi laini

(p) Andika katika usemi wa taarifa. (alama 2)

"Nitamwalika mtondogoo." Fatuma akasema.

(q) Changanua sentensi hii kwa kutumia matawi. (alama 4)

Darasa lililojengwa limefunguliwa leo alasiri.

(r) Kanusha ; (alama 2)

Ngoma hizo zilihifadhiwa ili ziuzwe mjini.

(s) Tunatumia simile tunapotaka mtu atupishe,____________ tunapoomba kitu kinusurike, na kefule__________________________ na jambo. (alama 1)

4. <u>ISIMU JAMII (ALAMA 10)</u>

(a) Eleza maana ya lugha ya taifa. (alama 2)

(b) Eleza sababu tatu zinazofanya watu kubadili na kuchanganya ndimi. (alama 3)

(c) Eleza hatua tano ambazo zimesaidia kukuza lugha ya Kiswahili baada ya uhuru nchini Kenya. (alama 5)

MTIHANI 32

1. **UFAHAMU**

Soma makala yafuatayo kisha utekeleze maagizo yafuatayo

Utotoni niliamini kwamba kusoma ndiko ufunguo wa kila kitu ulimwenguni kwa jinsi kunavyoonekana kuwatoa watu katika uzuzu, ukata na ugonjwa: na kuweka kwenye maisha bora ya mwangaza wa kujua kusoma na kuandika, utajiri wa kuweza kuvaa hata suti ya vipande vitatu, na kuwa na afya ya kuonekana kwa kitambi. Hizo ni zamani zile ambapo shule ya vidudu haikuwa sharti la mtoto kukubaliwa katika darasa la kwanza. Mtoto angelisha au kusaidia kwa kazi za nyumbani mpaka kufika umri labda wa miaka kumi kisha, kufumba na kufumbua, afisa wa serikali angeonekana akishauriana na mzazi wa mtoto. Matokeo yangekuwa mtoto huyo kuanza safari ndefu ya kila siku, apate asipate chakula.

Mimi kwa upande wangu sikujali maisha pata-nenda shule, kosa – bado – nenda – shule. Sikujali kero za baridi kali wala karaha za vua la asubuhi. Kuanzia utotoni *niliwahusudu* wenzangu waliokuwa wakirauka kiasi cha kufikiriwa kuwa walilala kwa shati na kaptula zao, au kwa blauzi na skati na kaptula zao. Nilipendezwa na yunifomu zao nikatamani na hata kuapa kwamba siku moja nitavaa kama wao na kutembea kwa maringo kama wao. Zaidi nilitamani kufika walikokuwa wakienda na kufanya walivyokuwa wakifanya huko.

Penye nia hapakosi njia. Nia yangu ilidhihirika pale nilipojiunga na darasa la kwanza. Darasa la kwanza lilinisoma kisogo baada ya siku mbili tu. Nalo la pili likanipungia mkono baada ya juma moja. Miaka mitano baadaye nilikutana na kiunzi cha kwanza kwenye mtihani wa kitaifa wa chumba cha saba uliokuwa kifungua mlango wa kuingilia kidato cha kwanza.

Baada ya miaka minne nilikutana na mlango funge mwingine ambapo nilibisha na ukanifungukia kwa *kutia fora* katika mtihani wa kiwango cha elimu ya upili. Katika miaka miwili iliyofuatia nilijiunga na shule maarufu ya kitaifa siku hizo.

Masomo hayakuendelea kuwa mteremko kwangu kwani uchechefu wa karo na masurufu ulimaanisha kuwa siku nyingi nilikuwa nje ya kuta za darasa letu. Hata ivyo *nilijifunga masombo.*Hatimaye nilifunguliwa milango ya kuingia <u>ndaki.</u>

Baada ya kuhitimu kwa shahada ya kimsingi ya uzamili, kisha uzamifu au udaktari falsafa hatimaye, nilifanywa meneja kufikia leo. Hata nikiwa ukubwani bado ninazidi kusoma na kutafiti ili nisiote ukurutu wa akili.

Cheo na madaraka haya ya umeneja yamaanisha kila siku nivae suti kamili na shati nyeupe pe, ambayo shingoni imeambatanishwa na kipande maalumu cha kitambaa kinacholewalewa kifuani. Nijiangaliapo kiooni hujifananisha na mtu ambaye amejitia kitanzi shingoni.

Nina kitambi ambacho labda ni *taashira* ya utajiri. Hata hivyo ingawa mimi si tajiri mwenye sauti kubwa kiuchumi, ninaweza kujivunia elimu yangu iliyoniwezesha kujimudu kidogo maishani. Sasa nina shamba langu mwenyewe, nyumba yangu mwenyewe ambayo imejaa mali yangu mwenyewe. Nina redio yangu mwenyewe, rununu yangu mwenyewe na wanyama wangu mwenyewe.

Lakini mwenzangu ambaye zilimwishia ukingoni katika shule za nasari, hana elimu, pesa wala mahali pa kuzikiwa wakati mpira utakapomwia mwingi.

MASWALI

a) Eleza imani ya mwandishi kuhusu elimu. (alama 3)

b) Taja dhiki zilizomkabili mwandishi alipokuwa shuleni (alama 2)

c) Onyesha uhusiano uliopo kati ya elimu, kazi na ukwasi kwa mujibu wa habari hii. (alama 3)

d) Ukirejelea makala haya, fafanua msemo, 'elimu ni bahari haina kikomo' (alama 3)

e) Hatima ya wale ambao hawakupata elimu ni ipi? (alama 2)

f) Badala ya maneno yafuatayo mwandishi angetumia msamiati gani? (alama 3)

i. Niliwahusudu……………………………………………………

ii. Ndaki……………………………………………………………..…

iii. Taashira…………………………………………………………..

<u>2. UFUPISHO</u>

Dhuluma kwa wanawake sio matokeo ya siasa baada ya uhuru, bali ni matokeo ya hali iliyokuwepo tangu enzi za mababu zetu; kabla ya ukoloni. Kubaguliwa na kudhulumiwa kwa wanawake kisiasa kunaoana na kunyonywa kwake kijamii kunakoshuhudiwa siku nenda miaka rudi.

Elimu ya jadi ilimwandaa mwanamke kuwa chombo kitiifu cha mwanamume. Mwanamke aliandaliwa katika unyago na katika mfumo mzima wa malezi kuwa chombo cha kutumikia mwanamume-kumstarehesha, kumfariji, kumlisha na kumzalia watoto. Mwanamke tangu jadi hakuruhusiwa kushiriki katika shughuli za kisiasa na utawala wala hakuna mtu aliyeamini kwamba mwanmke angeweza kushikilia wadhifa wowote wa uongozi.

Demokrasia ya jadi naihusudu sana; ambapo wazee walikaa chini ya mbuyu na kuamua mambo ya jumuiya. Mahakama ya kijiji ilikuwa aghalabu ni ya wazee na na wanaume peke yao. Hakukuwa na mwanamke aliyeshirikishwa, hata kama alikuwa ajuza. Sifa waliyokuwa nayo wanawake ni ile ya usihiri na uganga. Mwanamke yeyote ailiyezeeka alidhaniwa kuwa bingwa wa uchawi, ulozi na ushirikina. Kwa hivyo, wanawake ndio waliokuwa washirikina wakubwa, maana fursa ya kupata elimu pana zaidi hawakuwa nayo. Si ajabu kuwa mwanamke alipojitokeza na kusema jambo la busara, alipuuzwa na pengine kutukanwa hadharani.

Kwa bahati nzuri, kumezuka mwamko uliotuingiza katika enzi mpya. Vita vya wanawake vya kujihami na kujiendeleza katika ulimwengu unaotawaliwa na wanaume vimetapakaa kote katika kila sehemu ya dunia. Wanawake wengi wamekiuka misingi na miziz ya utamanduni na kung'oa asasi za kijamii na itikadi ambazo daima zimeendelea kumyanyasa na kumuumbua utu mwanamke tangu jadi. Watetezi wa haki za wanawake zamani walilaumu suala la serikali za mataifa mwaka hadi mwaka. Huku masuala ya wanawake ya kijamii, utu na utamaduni yakishangiliwa kupitishwa, watetezi wameeleza wasiwasi wao ikiwa kupitishwa kwa maazimio kutasaidia kuleta maendeleo ya haraka kwa wanawake kimataifa au katika nchi moja. Fauka ya hayo, baadhi ya wachunguzi wanaonelea kuwa maazimio mengi hayadokezi hatua za kufikiwa haki za wanawake.

Maazimio mengine yanazungumzia juu ya kuondolewa kwa ubaguzi dhidi ya wanawake, kushiriki kwao katika uendelezaji wa amani ya kimataifa na ushirikiano wa kimataifa, majukumu yao katika jamii, mfuko wa Umoja wa Mataifa wa wanawake (Unifem) na kuimarisha hadhi ya wanawake katika sekretariati ya Umoja wa Mataifa miongoni mwa shughuli nyingine katika mkabala huu.

Wanawake wameonyesha vipaji vyao katika nyanja mbalimbali za maisha; siasa, uchumi, utawala na kadhalika. Wanawake wamejikakamua na kudhihirisha kuwa wao pia wana jukumu muhimu la kutekeleza ili kuyaongoza maisha yao naya watu wengi. Wadumishaji wa dhuluma za kijinsia hawana budi kusalimu amri na kuukubali ukweli huu, wapende wasipende. Mtazamo juu ya haki sawa unatokana na kukubaliwa na kuondolewa kwa aina zote za ubaya dhidi ya wanwake wanojitolea mhanga kutetea hadhi yao pamoja naya wanyonge wengine. Wao huonekana kama waasi, wapinga mila na watovu wa utii.

MASWALI

a) Bila kubadilisha maana asilia, fupisha aya tatu za kwanza. (Maneno 45-55) (Alama 6)

b) Kwa kurejelea aya tatu za mwisho, pambanua hoja muhimu zinazoguziwa na mwandishi. (Maneno 60-65) (Alama 9)

3. MATUMIZI YA LUGHA (Alama 40)

a) Tofautisha Irabu /u/ na /o/ (Alama 2)

b) Tunga sentensi ili kubaini matumizi ya neno vibaya katika sentensi kama;
kielezi na kivumishi (Alama 2)

kielezi…………………………………………………………………………………………………

kivumishi……………………………………………………………………………………………......

c) Yakinisha sentensi ifuatayo.
Nisipomwona sitamlipa pesa zake. (Alama 1)

d) Tumia kivumishi cha 'a' unganifu katika sentensi ukitumia nomino katika ngeli ya A-WA. (Alama

e) Tunga sentensi ili kutofautisha vitenzi vifuatavyo.
i) ni (Alama 1)
ii) yamekuwa (Alama 1)

f) Tunga sentensi ili kubaini; (Alama 2)
kivumishi cha idadi jumla
kivumishi cha idadi kamili

g) Toa maana mbili ya sentensi hii
Nionyeshe vile nitakavyobeba. (Alama 2)

h) Kanusha sentensi ifuatayo kwa njia mbili .
Wachezaji walikuwa wanafanya mazoezi. (Alama 2)

i) Andika katika usemi wa taarifa.
"Tutakwenda kanisani kesho kutwa." Kame alisema. (Alama 2)

j) Changanua sentensi hii kwa kutumia kielezo jedwali. (Alama 4)
"Mshale huu mrefu umevunjika mara mbili

k) Tunga sentensi mbili tofauti ili kudhihirisha matumizi ya ‘mshazari’ (Alama 2)

l) Unganisha sentensi hii kwa kutumia kirejeshi ‘O’ Kucha zake ni ndefu. Kucha zimekatwa. (Alama 1)

m) Eleza matumizi ya ‘Ki’ katika sentensi

Ukirusha kipira kitapotea (Alama 3)

n) Tunga sentensi ukitumia vitenzi vifuatavyo katika kauli zilizoonyeshwa. (Alama 2)

i) La (kutendeshana).

ii) Pa (kutendesha).

o) Andika neno lenye kiyeyusho. (Alama 2)

p) Andika kwa wingi

Mtoto yuyu huyu ndiye aliyeiba nguo yangu. (Alama 1)

q) Unda sentensi yenye vijenzi vifuatavyo vya kisarufi.

Kiwakilishi + kivumishi + kitenzi + kielezi (Alama 1)

r) Akifisha sentensi ifuatayo ;

Bw. Juma alimwambia bibi yake nitakutuza ukiendelea kutenda mazuri. (Alama 2)

s. Tunga sentensi mbili ili kuonyesha tofauti kati ya maneno yafuatayo; (alama 2)

i. kua

ii. kuwa

t. Tunga sentensi moja yenye virai viuatavyo. (alama 2)

RN (nomino, kivumishi kielezi), RT (kitenzi, nomino)

u. Andika katika udogo. Kitabu cha mtu huyo kimeletwa na mwanafunzi wake. (alama 1)

4. <u>ISIMU JAMII (ALAMA 10)</u>

a) Ndada, mbona umerara sana na kecho akuna kazi.

i) Mzungumzaji ana tatizo gani? (Alama 2)

ii) Tatizo hili limesababishwa na nini? (Alama 1)

b) Watu wanapozungumza huenda wakafanya makosa ya sarufi na ya kimatamshi hapa na pale, na hata hutumia msamiati vibaya.

Eleza sababu saba za kufanywa makosa haya (Alama 7)

MTIHANI 33

1. **UFAHAMU :** (Alama 15)

   Soma kifungu kifuatacho kasha ujibu maswali.

Nchi nyingi duniani zimetia sahihi mkataba wa Umoja wa Mataifa kuhusu haki za watoto. Haki hizi ni pamoja na uhai, lishe bora inayotosha na makazi bora yaliyo salama. Hali kadhalika, kila mtoto ana haki ya kupata elimu. Elimu inastahili kutolewa bure, iwe inafaa na inayopatikana kwa urahisi. Isitoshe , mtoto hastahili kupigwa, kudunishwa, wala kubaguliwa kwa namna yoyote ile: iwe kitabaka, kirangi, kijinsia au vinginevyo.Mtoto hapaswi kufanya kazi za kitumwa, nzito na za kushurutishwa. Vile vile , mtoto anastahili kushirikishwa katika kufanya maamuzi yanayoweza kumwathiri maishani. Pia mtoto ana haki ya kupata huduma za afya, mahitaji maalum na habari kuhusu masuala mbalimbali. Pamoja na hayo anastahili kupendwa na kuheshimiwa kimawazo na kihisia.

Haki za watoto zinatakiwa kulindwa na kila mwanajamii, serikali na wazazi wakiwa katika mstari wa mbele. Hii ndiyo sababu serikali za mataifa mengi zimeshirikisha haki hizi katika katiba na sheria za nchi husika.Yeyote anayezikiuka anapasa kuadhibiwa kwa mujibu wa sheria .Walakini , haki hizi bado zinakiukwa. Watoto wengi kote duniani bado wananyimwa haki zao. Kuna watoto ambao hawajawahi hata kupata kibanda cha kuweka ubavu. Wengi wa hawa wamejipata wakiselela kwenye mitaa na hata majaa ya mji na vijiji ambako hulazimika kupitisha usiku hata katika majira ya kipupwe na masika! Wengine hawapati chakula: licha ya kuwa wanatakiwa kupata chakula chenye lishe bora. Kwao kutarajia mlo awamu tatu kwa siku ni njozi: kwani hata awamu moja ni adimu kupata! La kusitikisha ni kwamba wale wanaotarajiwa kuwa **vigogo** wa kuzilinda haki hizi ndio wanaoongoza katika kupalilia ukiukaji wazo. Kila siku tunasikia na kushuhudia visa vya watoto kupigwa, kushinikizwa kufanya kazi za sulubu kipunda, kunyanyaswa kinjinsia, kuishi katika mazingira hatari na hata kuuawa. Baadhi ya wanaohusika na vitendo hivi hasi huwa wazazi au jamaa wa karibu kama vile mjomba, shangazi au wahudumu wa nyumbani.

Madhila yanayowapata watoto hayatokei tu katika mazingira ya nyumbani. Mateso huvuka mipaka na kufikia ngazi ya kimataifa. Watoto wengi katika mataifa yenye fujo na ghasia hutekwa na kutumikishwa vitani. Linalokata maini ni kwamba baadhi ya viongozi katika mataifa haya hawafanyi lolote kuwanusuru. Lao huwa kuwatazama watoto wanaotakiwa kuwalinda wakigeuzwa kuwa mababe wa kuua na kuuana.Watoto hawa huvishwa magwanda ambayo miili yao minyonge haiwezi kuyahimili. Pia hulazimika kuvaa mabuti ya kijeshi ambayo **huwa nanga kwao** kubeba, licha ya bunduki zinazokaribia kuwazidi uzani.

Mojawapo ya mambo ambayo viongozi nchini humu walilenga shabaha kuyafikia baada ya kijinyakulia uhuru ni elimu kwa wote. Hata hivyo, hii imekuwa kama ndoto isiyotabirika katika baadhi ya janibu. Ni kweli kwamba sera ya elimu bila malipo katika shule za msingi nchini humu inaendelea kutekelezwa. Hata hivyo, asilimia ya watoto na hata watu wazima wasiojua kusoma na kuandika ingali kubwa. Jukwaa la vijiji nchini humu na hata katika mataifa mengine ya ulimwengu wa tatu limesheheni idadi kubwa ya watoto wasioenda shuleni. Kichocheo kikuu cha hali hii ni kwamba wazazi na walezi wamejipata katika lindi la ufukara uliokithiri. Hata wanapojitahidi kujinyanyua na **kujikuna wapatapo** kuyakidhi mahitaji ya kielimu ya wanao, wao hujipata wakitapatapa katika kinamasi hicho hicho cha ulitima. Matokeo ni kwamba watoto wa matajiri wanaendelea kuelimika huku wa maskini wakibakia kwenye kiza cha ujinga. **Wanaong'ang'ania kuwepo kwa elimu bila malipo ni kama kwamba ni waota ndoto za mchana.**

Hali ilivyo sasa hivi inadai kuwa mimi na wewe ttufanye hima tuungane mikono na kutafuta suluhisho la kudumu kuhusu utekelezaji wa haki za watoto. Twapaswa kuhimiza serikali zetu kufanya kila ziwezavyo kuhakikisha kuwa watoto wote wako shuleni. Nasi tushirikiane kutoa huduma kwa watoto na kukomesha dhuluma , mateso na dhiki kwao. Haitoshi kupeleka miswada bungeni kuhusu haki za watoto na kuipitisha kuwa sheria. Twastahili kubadilisha misimamo yetu kuhusu haki hizi na kuzilinda kwa dhati.

(a) Huku ukitoa mifano **minne**, eleza hali ya kinyume inayojitokeza katika aya ya pili. (alama 4)

(b) Eleza namna hali ya usalama inavyoathiri utekelezaji wa haki za watoto kwa mujibu wa kifungu. (alama 3)

(c) Kwa kurejelea aya ya nne , onyesha mchango wa serikali katika kuwajibikia haki za watoto. (alama 3)

(d) "Wanaong'ang'ania kuwepo kwa elimu bila malipo ni kana kwamba ni waota ndoto mchana." Thibitisha kauli hii kwa kurejelea kifungu. (alama 2)

(e) Eleza maana ya msamiati ufuatayo kama ulivyotumika katika taarifa. (alama 3)

(i) Vigogo…………………………………………………………………………………

(ii) Huwa nanga kwao…………………………………………………………………

(iii) Kujikuna wajipatapo……………………………………………………………

2. MUHTASARI (Alama 15)

Jamii ya leo inatawaliwa na kuendeshwa na kanuni ya maarifa. Inawezekana kusema kuwa uchumi wa jamii za leo na zijazo utategemea maarifa zaidi kuliko utakavyotegemea wenzo wowote mwingine. Utambuzi wa uwezo mkubwa wa maarifa katika maisha ya binadamu ndio msingi wa watu kusema 'maarifa ni nguvu.'

Maarifa huelezwa kwa tamathali hii kutokana na uwezo wa: kuyadhibiti,kuyaendesha,kuyatawala na kuyaongoza maisha ya binadamu popote pale walipo. Mtu ambaye ameyakosa maarifa Fulani huwa ameikosa nguvu hiyo muhimu na maisha yake huadhirika pakubwa. Kwa msingi huu, maarifa yanaweza kuangaliwa kama utajiri mkubwa ambao binadamu anaweza kuutumia kwa faida yake au kwa faida ya wanajamii wenzake. Ukweli huu ndio unaoelezwana methali ya Kiswahili: 'Elimu ni mali.' Elimu ni chimbuko la maarifa muhimu maishani.

Msingi wa utajiri na maendeleo ya binadamu popote alipo basi ni maarifa. Je, maarifa kwa upande wake yana sifa gani? Maarifa yenyewe hayana upizani. Maarifa uliyo nayo huweza kuwa na watuwengine wengi pasiwe na upizani baina yenu kwa kuwa kila mmoja ana maarifa sawa.kila mmoja ana uhuru wa kuyatumia maarifa hayo kama chanzo cha kuyazalisha maarifa mengine. Utumiaji wa maarifa yenyewe hauyamalizi maarifa hayo. Maarifa hayawezi kugusika ingawa mtu anaweza kuyanyumbua maarifa yenyewe kwa kuyatumia kwa namna tofauti.

Maarifa huingiliana na maarifa mengine. Maarifa aliyo nayo mtu mmoja huweza kuhusishwa na maarifa aliyo nayo mtu mwingine ili kuvyaza au kuzuka na maarifa tofauti. Maarifa yanaweza kuchukuliwa kutoka sehemu moja hadi nyingine kwa namna ambavyo mtu hawezi kufanya bidhaa nyingine ile. Kwa mfano, ni muhali mtu kulalamika kuwa hawezi kutembea kutoka sehemu moja hadi nyingine kwa sababu ana mzigo mzito wa maarifa kichwani

Sifa nyingine muhimu ya maarifa ni kuwa yanaweza kuwasilishwa kwa njia ya ishara au mitindo mingine ya kidhahania. Ikiwa unataka kukihamisha chombo Fulani kutoka sehemu moja hadi nyingine, lazima uwazie ukubwa wake, uzito wake na labda hata umbali wa panapohusika. Maarifa huweza kubadilishwa au kugeuzwa na kuwa ishara ambazo huyafanya kuwasilishwa kwa njia nyepesi kuliko kwa mfano ikiwa mtu atayawasilisha katika muundo wa, kwa mfano kitabu.

Maarifa yana sifa ya uhusianaji. Kipengele Fulani cha maarifa huwa na maana kinapowekwa sambamba au kugotanishwa na kipengele kingine cha maarifa. Huo huwa muktadha mzuri wa kueleweka au kuwa na maana. Kwa mfano , neno 'mwerevu 'huweza kuwa na maana kwa kuweka katika muktadha wa 'mjinga', 'mjanja', 'hodari', na kadhalika.

Maarifa huweza kuhifadhiwa katika nafasi ndogo sana. Suala hili linaeleweka kwa njia nyepesi tunapoangalia maarifa katika muktadha wa teknologia. Data zinazowahusu mamilioni ya watu, ambazo zingehitaji maelfu ya maktaba na lukuki ya vitabu, huweza kuhifadhiwa kwenye kifaa kidogo kianachoweza kutiwa mfukoni.

Maarifa hayawezi kudhibitiwa au kuzuiliwa mahali Fulani yasisambae. Maarifa huenea haraka sana. Maarifa ni kitu kinachoepuka pingu za watu wanopenda kuwadhibiti binadamu wenzao. Hata pale ambapo mfumo wa kijamii au wa kisiasa unafanya juu chini kuwadhibiti raia au watu wenyewe, ni muhali kuyadhibiti maarifa yenyewe. Inawezekana kuzidhibiti njia Fulani za ueneaji wa maarifa lakini maarifa hayo yatapata upenyu wa kusambaa. Ni kweli kuwa maarifa ni nguvu inayozishinda nguvu zote.

(a) Fupisha aya ya pili na ya tatu. (maneno 55-60) (alama 5, 1 ya utiririko)

(b) Eleza sifa kuu za maarifa kama zinavyojitokeza kuanzia aya ya nne hadi aya ya nane. (maneno 100-110) (alama 10, 2 za utirriko)

3. MATUMIZI YA LUGHA (ALAMA 40)

(a) Tofautisha sauti zifuatazo. (alama 2)

(i) /t/ /s/

(ii) /h/ /gh/
(iii) /o/ /u/
(iv) /b/ /a/

(b) (i) Mzizi ni nini? (alama 1)
(ii) Toa mfano wa kitenzi chenye mzizi huru. (alama 1)

(c) Tunga sentensi yenye muundo ufuatao: (alama 2)
N+RH+t+E

(d) Ainisha mofimu katika neno lifuatalo: (alama 2)
Kiokoteni

(e) Andika katika ukubwa. (alama 1)
Paka hawa wamemfukuza mbwa wetu.

(f) Taja matumizi mawili ya kiambishi /e/ (alama2)

(g) Andika upya ukifuata maagizo. (alama 3)
i. Maji ambayo wanakunywa ni hatari. (Andika katika hali ya mazoea bila kutumia amba)
ii. Watu wengi walihasirika bomu lilipolipuka katika jengo hilo. (Tumia nomino badala ya vitenzi vilivyopigwa mstari.)
iii. Pombe hiyo ilimfanya kuwa kipofu. (Tumia kitenzi badala ya neno lililopigiwa mstari)

(h) Tunga sentensi ukitumia kishazi tegemezi kinachofanya kazi ya kielezi. (alama 2)

(i) Bainisha aina ya vitenzi katika sentensi ifuatayo. (alama 3)
Wao si wahalifu ingawa walikuwa msituni walipokamatwa.

(j) Tunga sentensi ukitumia nomino waya pamoja na kivumishi cha pekee cha kusisitiza. (alama 2)

(k) Andika katika usemi halisi. (alama 2)
Hamisi alimwambia nyanya yake kuwa siku hiyo hakuwa na nafasi lakini angemtembelea siku ambayo ingefuata.

(l) Changanua kwa jedwali. (alama 2)
Mwenye njaa hana miiko.

(m) Taja matumizi mawili ya parandesi. (alama 2)

(n) Ainisha sentensi ifuatayo kwa kuzingatia jukumu / dhamira yake. (alama 1)
Rais amepiga marufuku ukataji miti nchini.

(o) Andika katika umoja. (alama1)
Hao wameharibu nyua zilizotengenezwa kwa mbao.

(p) Andika katika wakati uliopita hali timilifu (alama 1)
Miti katika msitu huo inakauka.

(q) Andika upya ukitumia visawe vya maneno yaliyopigiwa mstari. (alama 2)
Nyanya alisomba taka na kuitia katika jaa lililo shambani.

(r) Huku ukitoa mifano mwafaka taja miundo miwili ya nomino katika ngeli ya U/I (alama 2)

(s) Tunga sentensi ukitumia **na** kama: (alama 2)
(i) Kihusishi
(ii) Kuonyesha umilikaji

(t) Onyesha kiima, shamirisho na chagizo katika sentensi ifuatayo. (alama 3)
Polisi ambao walikuja juzi waliwakamata majambazi wote jana jioni.

(u) Tunga sentensi mbili kuonyesha maana mbili za neno **muhali.** (alama 2)

(v) Andika methali inayoafiki maelezo yafuatayo .
Ni afadhali kupata matatizo madogo kwa sasa ili kuyaepuka mengi baadaye.

ISIMU JAMII (ALAMA 10)

(a) Eleza kwa ufupi jinsi mambo yafuatayo yanavyodhibiti mitindo ya lugha
(i) Mazingira (alama 2)
(ii) Mada (alama 3)
(iii) Hali (alama 2)

(b) Fafanua sera tatu ambazo zimepitishwa na serikali zinazochangia kuimarika kwa lugha ya Kiswahili. (alama 3)

MTIHANI 34

1. UFAHAMU

Soma taarifa ifuatayo kisha ujibu maswali yanayofuatia.

Vipindi mbalimbali vya historia vimeshuhudia kuibuka kwa magonjwa ya ajabu. Magonjwa hayo yamehangaisha watu na kuzishughulisha bongo za wanasayansi na madaktari katika kutafuta tiba. Magonjwa kama vile tauni, kifua kikuu, homa ya matumbo na ndui ni baadhi ya yale yaliyotisha sana nyakati fulani za historia ya binadamu. Magonjwa haya yaliwaua maelfu ya watu na kutibua mifumo na taratibu za maisha ya watu.

Hata hivyo magonjwa hayo yaliweza kuchunguzwa na kutafutiwa tiba kabla ya kumaliza kabisa kizazi cha binadamu. Lakini hii ni baada ya kuwasukuma maelfu ya watu kaburini. Ulimwengu wa sasa unashuhudia janga jingine la maradhi sugu ya Ukimwi. Neno "UKIMWI" lilitoholewa kutokana na athari za ugonjwa huo mwilini. Neno "UKIMWI" humaanisha Ukosefu wa Kinga Mwilini, ambapo herufi za kwanza za maneno matatu ziliunganishwa pamoja na kuunda neno hilo. Ugonjwa huu ambao tayari umewaua mamilioni ya watu kote ulimwenguni unazidi kuenea kwa kasi, mfano wa moto katika kichaka. Kutokana na kasi yake ya kuua watu, ugonjwa wa UKIMWI umepewa majina kama vile 'umeme' na pia 'ugonjwa wa vijana'. Watu wengi wanaoambukizwa virusi vya UKIMWI ni wale walio na miaka kati ya 15 hadi 49. Kundi hili kwa kweli ndilo, linalohesabiwa kuwa na nguvu za kutunza jamii kwa njia nyingi. Iwapo wengi katika kundi hili watakumbwa na maradhi haya, watasalia wakongwe na watoto wasioweza kujimudu.

Nchini Kenya, UKIMWI uligunduliwa kwa mara ya kwanza mnamo mwaka wa 1984. Kufika mwezi wa Juni 1996, inakisiwa kuwa ugonjwa huu ulikuwa umewaua watu wapatao 65,647 nchini . Hivi sasa, inasemekana kuwa takriban watu zaidi ya 500 hufa kila siku nchini Kenya kutokana na janga hili. Aidha, imethibitishwa kwamba takriban wafu milioni mbili u nusu tayari watapoteza maisha yao kutokana na kuambukizwa virusi vya ugonjwa huu humu nchini. Maradhi haya sasa yamekuwa janga la kitaifa.

Kutokana na kuongezeka kwa visa vya UKIMWI, hospitali na zahanati nyingi kote nchini zinashindwa kukidhi mahitaji ya wagonjwa. Kwa hivyo makundi ya kujitolea na mashirika mbalimbali yameundwa ili kuwahudumia wagonjwa wa UKIMWI. Baadhi ya makundi hayo hutoa tiba ya kisaikolojia pamoja na kuwapa ushauri wa hima ya kuishi, badala ya kukata tamaa. Wagonjwa wengi pia huishia kutibiwa nyumbani kwao.

Lakini jambo la kuzingatia ni hili, tujifunze kutokana na historia. Tuwe na matumaini kwamba siku moja tiba ya ugonjwa huu itapatikana. Hii ni kwa sababu tumethibitishiwa haya kutoka katika historia yetu wenyewe. Ikiwa magonjwa yaliyosababisha vifo vya wengi kutokana na ukosefu wa tiba yalitokomezwa kupitia juhudi za kimatibabu, sembuse huu ugonjwa tulio nao sasa? Huku tukijikinga kutokana na maradhi haya tusife moyo bali tuwe na matumaini kwani subira huvuta heri.

Maswali

a) Fafanua maana ya vifungu vifuatavyo
   i) Kutibua mifumo na taratibu za maisha ya watu. (Alama 1)
   ii) Kuwasukuma maelfu ya watu kaburini. (Alama 1)

b) Eleza aina ya magonjwa yafuatayo:-
   i) Homa ya matumbo (Alama 1)
   ii) Kifua Kikuu (Alama 1)

c) Kwa nini ugonjwa wa UKIMWI umepewa majina ya kimajazi? (Alama1)

d) Eleza madhara yoyote matatu ya UKIMWI kulingana na taarifa (Alama3)

e) Ni harakati zipi zinazoendelezwa kukumbana na janga hili? (Alama2)

f) Eleza mienendo inayopaswa kuendelezwa kuondoa kukata tamaa (Alama3)

g) Eleza maana ya maneno yafuatayo kama yalivyotumiwa katika taarifa.
   i) Takriban
   ………………………………………………………………………………………… (Alama 1)
   ii) Hima ya kuishi
   …………………………………………………………………………………… (Alama 1)

2. MUHTASARI (Alama 15)

Tunapinga na kulaani vikali visa vya ugaidi vinavyoendelea kutetemesha usalama wa wananchi.Hivi ni vitendo vya kinyama vinavovyotekelezwa na watu waliokosa ubinadamu na utu kabisa.Inakera mno kwa vitendo vya kigaidi .Inagadhabisha kuona Wakenya wasio na makosa wakiteswa na kuuwawa kinyama bila huruma na watu wasio na utu. Hatuogopi wala hatuna fedheha kuamba magaidi hawa wameelaaniwa na siku

zao zimehesabiwa hapa duniani, damu ya mwananchi asiye na makosa katu watailipia. Napinga vikali pale magaidi hawa wanapohusisha vitendo hivi kuwa vita vya kidini, vita hivi si vya kidini kwani hakuna dini yoyote iliyo na imani ya kumwua kinyama binadamu asiye na makosa.

Kando na tishio la ugaidi, Wakenya pia wanakabiliwa na hatari za ujambazi, mauji, unajisi, ubakaji na maovu mengine. Katika juhudi za kudumisha usalama, polisi wana jukumu la kutumia kila mbinu kuhakikisha kuwa haki ya kikatiba ya Wakenya kuhusu kulindwa kwa maisha na mali yao. Lakini cha kusikitisha ni kuwa, mbinu ambazo polisi wamekuwa wakitumia hasa ile ya kufanya misako inayoishia kuwanasa mamia ya raia wasio na habari kinachoendelea, inawaongezea Wakenya mateso. Hali hii inawaacha kwenye hatari ya kunaswa na majambazi ama polisi.

Matumizi ya mbinu hii ya misako imeishia kunasa raia wengi wasio na makosa.Wanaponaswa, hurundikwa kwenye seli usiku mzima ama siku kadha na hata kama wanaaachiliwa huwa tayari wameteseka. Huu ni ukiukaji wa haki za raia. Kadhalika, mbinu hii yanaonekana kama hila ya polisi kutaka kuonyesha wanafanya kazi lakini sio mwafaka kwani wanapokuwa wakiwanasa raia mijini na mitaani, magaidi na majambazi wanaendelea na shughuli zao.

Badala ya kusaka wakora kwa kubahatisha kwenye umati, polisi wanapaswa kubuni njia ambazo zitawapa mwelekeo mwafaka zaidi kuhusu wahalifu ili waweze kuwafuatilia. Ushirikiano baina yao na majasusi uwepo. Hii itawezesha polisi kupata habari muhimu kuhusu vitisho vya uhalifu. Maafisa wa usalama pia wanaweza kupata habari muhimu kutoka kwa raia.

MASWALI

(a) Ni nini maoni wa mwandishi kuhusu suala la ugaidi. (alama 7, 1 utiririko) (maneno 60-70)

(b) Kwa kutumia maneno yasiyozidi 50 fupisha aya mbili za mwisho. (alama 6, 1 utiririko)

3. MATUMIZI YA LUGHA **(ALAMA 40)**

(a) Kipashio kikubwa zaidi katika ujenzi wa lugha kinaitwaje? (alama 1)

(b) Andika sauti mbili ambazo ni vikwamizo vya mdomo na meno. (alama 2)

(c) Badilisha sentensi ifuatayo iwe katika usemi wa taarifa. (alama 2) "Nitawafundisha usemi wa taarifa kesho," mwalimu alituambia.

(d) Tunga sentensi moja ukitumia kielezi cha nomino. (alama 2)

(e) Changanua sentensi ifuatayo kwa njia ya matawi. (alama 4) Wanafunzi wenye bidii masomoni hufuzu mtihani.

(f) Bainisha shamirisho katika sentensi ifuatayo: (alama 3)
Baba alipashwa habari kwa rununu.

(g) Tambua muundo wa virai vilivyopigiwa mstari katika sentensi zifuatazo: (alama 2) <u>Mikakati iliyobuniwa na serikali</u> itaimarisha usalama nchini.
(ii<u>) Mara nyingine msimu wa masika</u> umewadia.

(h) Andika upya sentensi zifuatazo kwa kuzingatia kauli zilizomo mabanoni. (alama 2) Watoto wenyewe wamekunywa maziwa yao yote. (tendwa)

(i) Pombe haramu inawafisha Wakenya wengi. (Badilisha kitenzi kiwe nomino)

(j) Tunga sentensi mbili tofauti kuonyesha matumizi yafuatayo ya **ndivyo**. (alama 2) (i) Jinsi
(ii) Kirejeshi cha kuthibitisha.

(k) Eleza maana tatu zinazoibuliwa na vitate vilivyotumika katika sentensi hii. (alama 3) Bosi wetu ana pozi nyingi lakini ni bozi sana.

(l) Andika sentensi ifuatayo katika hali ya ukubwa.
Uso wa kijana yule ulichujuka alipoanguka. (alama 2)

(m) Eleza matumizi **mawili** ya viakifishi vifuatavyo: (alama 4)
Herufi nzito (H) / zilizokolezwa.
Mstari

(n) Bainisha mofimu za: (alama 3)
Nitakujia

(o) Unganisha sentensi hizi kwa kutumia kirejeshi cha kati mwafaka. (alama 1)
i. Gari limeibwa.
ii. Gari ni langu.

(p) Ainisha vihusishi katika sentensi hizi: (alama 2)
(i) Mwanafunzi huyu ni mwerevu sana kuliko wenzake wote.

(ii) Tangu apate mamlaka amepuuza wadogo wake.

(q) Unda kitenzi kutokana na neno"Zawadi" (alama 1)

(r) Bainisha vishazi katika sentensi ifuatayo: (alama 2)

Ingawa amefunga bao hajacheza kwa muda.

(s) Kanusha katika hali ya wingi. (alama 2)

Uovu alionionyesha ulinikera.

4. ISIMU JAMII (Alama 10)

" Maafisa 3 wakana kusaidia mshukiwa wa mauwaji ya watoto kutoroka kituoni.

Maafisa watatu wa polisi jana walikana mashtaka ya kumsaidia mshukiwa wa mauaji ya watoto 13 kutoroka kutoka kituo cha polisi…**"**

(a) Huku ukitoa sababu mbili, tambua sajili hii. (alama 3)

(b) Fafanua sifa zozote saba za sajili hii. (alama 7)